

Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г. Короленка

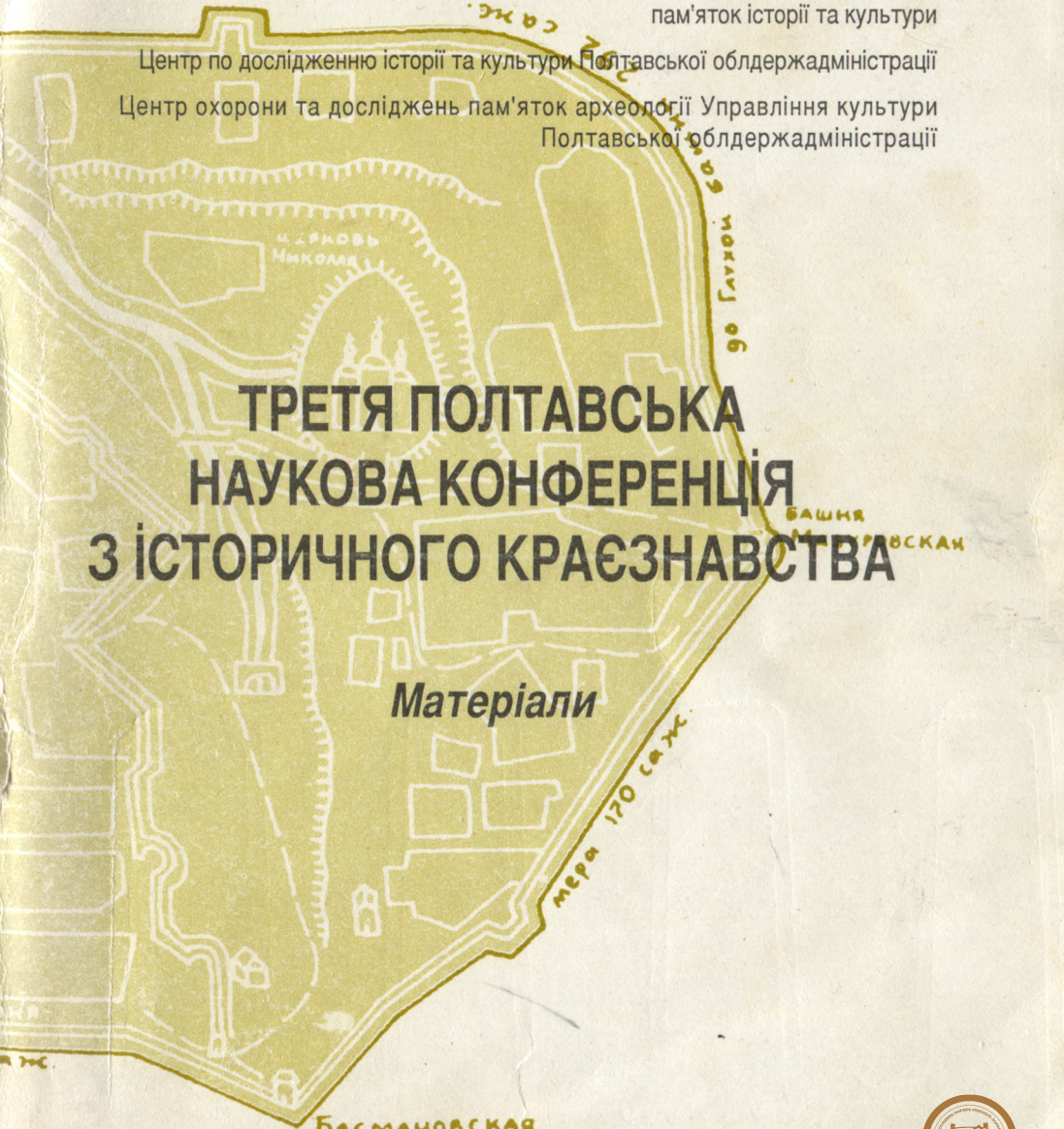
Полтавське наукове товариство краєзнавців

Полтавський краєзнавчий музей

Полтавська обласна організація Українського товариства охорони
пам'яток історії та культури

Центр по дослідженню історії та культури Полтавської облдержадміністрації

Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури
Полтавської облдержадміністрації



ТРЕТЯ ПОЛТАВСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Матеріали

БАСМАНОВСКАЯ
БАШНЯ Полтава. 1994



Полтавський державний педагогічний інститут ім. В. Г. Короленка

Полтавське наукове товариство краєзнавців

Полтавський краєзнавчий музей

Полтавська обласна організація Українського товариства охорони
пам'яток історії та культури

Центр по дослідженню історії та культури Полтавської облдержадміністрації

Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури
Полтавської облдержадміністрації

ТРЕТЯ ПОЛТАВСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Матеріали

ПОЛТАВА 1994



УДК 006.99 / 477.53 / 930.26
ББК 79.1 / 4 УКР. — 4 Пол. /
Т

Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали. / Відп. ред., упорядник Войналович В.А. — Полтава, 1994. — 283 с. — / Полтавський державний педагогічний інститут ім. ' В.Г.Короленка. Полтавське наукове товариство краєзнавців/.

РЕДКОЛЕГІЯ:

Безобразова Л.Л.
Білоус Г.П.
Войналович В.А.
Єрмак О.П.
Журавель Г.Г.
Кравченко П.А.
Лобурець В.Є.
Нестуля О.О.
Пашенко В.О.
Супруненко О.Б.

Публікується за рішенням Ради Полтавського наукового товариства краєзнавців від 9.11.1994 р.

© Колектив авторів, 1994.

© Укладання: Полтавське наукове товариство краєзнавців.



Василь Лобурець

ТРИ РОКИ ДІЯЛЬНОСТІ
ПОЛТАВСЬКОГО НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА КРАЄЗНАВЦІВ

Прошло вже понад три роки з того часу, коли на обласній конференції краєзнавців 16 жовтня 1990 р. утворено, а 21 січня 1991 р. виконкомом Полтавської обласної Ради народних депутатів зареєстровано Полтавське наукове товариство краєзнавців. Нова громадська організація проголосила себе філіалом утвореної у березні 1990 р. Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Краєзнавці Полтавщини відроджують, продовжують і примножують кращі традиції своїх попередників і, насамперед, діячів Полтавської вченої архівної комісії та Полтавського наукового товариства при Всеукраїнській академії наук.

Провідними установами, в яких зосереджуються основні сили краєзнавців Полтавщини, є педінститут, краєзнавчий музей та обласний державний архів. Але у проведенні багатьох заходів товариства активну участь беруть історико-культурний заповідник "Поле Полтавської битви" а також музеї і. П. Котляревського, В. Г. Короленка, Панаса Мирного, А. С. Макаренка.

Полтавське наукове товариство краєзнавців у своїй роботі намагається уникати надмірної заорганізованості, зорієнтувати зусилля краєзнавців на проведення практичних заходів. Основними напрямками діяльності стали організація наукових краєзнавчих конференцій та видання краєзнавчої літератури. Що ж стосується господарської діяльності, то в умовах наростаючої загальної кризи суспільства розгорнутися вона не змогла.

На Полтавщині систематично проводяться конференції, присвячені ювілеям таких видатних діячів науки і культури, як Г. С. Сковорода, І. П. Котляревський, М. В. Гоголь.



М.П. Драгоманов, М. В. Остроградський, В. Г. Короленко, Панас Мирний, Ю. В. Кондратюк, А. С. Макаренко, а також вікопомним датам із життя краю.

За означений період проведено другу Полтавську Обласну наукову конференцію з Історичного краєзнавства, Всеукраїнську конференцію з проблеми "Релігійна традиція в духовному відродженні України" а також конференцію з питань голодомору 1932—1933 рр. на Полтавщині. Відбулися конференції, присвячені проблемам Північної війни та її наслідків для України (1991, 1992), до 100-річчю Полтавського краєзнавчого музею (1991). Особливий інтерес дослідників історії краю викликали наукові читання "Полтавська Вчена Архівна Комісія, Державний архів Полтавської області та розробка проблем історії Полтавщини", проведені на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії (1993).

У зв'язку з проведенням названих конференцій видано збірники тез, матеріалів та статей: "Тези доповідей і повідомлень другої Полтавської наукової конференції з Історичного краєзнавства" (Полтава, 1991,—131 с.); "Релігійна традиція в духовному відродженні України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції" (Полтава, 1992,—190 с.); "Голодомор 1932—1933 років на Полтавщині. До 60-річчя трагедії. Матеріали наукової конференції" (Полтава, 1993.—79 с.); "Північна війна та її наслідки для України. Збірник статей" (Полтава, 1992.—46 с.); "100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. Матеріали ювілейної наукової конференції.—Ч. Ш.—Краєзнавство Полтавщини" (Полтава, 1991.—72 с.); "Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії". 1903—1993. (Полтава, 1993.—254 с.).

У проведенні краєзнавчих наукових конференцій, крім полтавців, беруть участь вчені Інституту історії України АН України та інших наукових установ республіки. Зокрема, активними учасниками конференцій у Полтаві є академіки АН України Ю. Ю. Кондуфор, П. Т. Тронько, доктори історичних наук В. О. Замлинський і Є. М. Складенко, кандидат історичних наук Ю. З. Данилюк та ін.



Краєзнавці Полтавщини Л. Л. Бабенко, Г. П. Біловс, В. А. Войналович, В. І. Граб, Л. І. Євселевський, Г. Г. Журавель, В. Є. Лобурець, О. О. Нестуля, О. П. Юренко та ін. взяли участь у підготовці до друку фундаментальної книги "Репресоване краєзнавство. 20—30-і роки" (К.—Кам'янець-Подільський: Рідний край, 1991.—510 с.). Довго слугуватиме людям в цілому позитивно оцінений енциклопедичний довідник "Полтавщина" (К.: УЕ, 1992.—1024 с.).

Увагу громадськості області привернула нещодавно видана унікальна книга біографічних нарисів про жертви сталінських репресій "Реабілітовані історією" (К.—Полтава: Рідний край, 1992.—424 с.). Над книгою активно працювали такі краєзнавці, як Л. Л. Бабенко, В. А. Войналович, В. І. Граб, Л. І. Євселевський, О. П. Єрмак, В. Є. Лобурець, І. М. Наливайко, О. О. Нестуля, В. І. Посухов, О. Б. Христенко, О. П. Юренко, М. А. Якименко та ін.

Названа праця—один з перших кроків на шляху відродження історичної правди про трагедію наших співвітчизників. У квітні 1993 р. в Кременчуці (Палац культури ім. І. Ф. Котлова) відбулася презентація книги. Члени Полтавського наукового товариства краєзнавців, співавтори книги професори Л. І. Євселевський і В. Є. Лобурець та доцент В. А. Войналович зустрілися з читачами наддніпровського міста.

Цінним посібником для вчителів та учнів стала серія брошур "Наш рідний край" За 1990—1992 рр. вийшло 14 випусків, у підготовці яких взяло участь понад 30 чоловік. І серед них—М. В. Аліман, В. А. Войналович, В. Ф. Волосков, А. В. Даценко, І. І. Діптан, О. П. Єрмак, В. Н. Жук, П. К. Загайко, Г. П. Заїка, С. Л. Кигим, В. В. Коротенко, О. О. Нестуля, Т. П. Пустовіт, В. Я. Ревергук, В. М. Самородов, М. А. Фісун, В. М. Ханко та ін.

Краєзнавці області готують до видання "Звід пам'яток історії та культури України по Полтавській області" "Книгу пам'яті" історичний нарис "Полтава" "Записки Полтавського наукового товариства краєзнавців" "Історію Полтавського педінституту" та ряд ін.



У відповідності до постанов Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. та Кабінету Міністрів України від 11 вересня того ж року в області розпочато підготовку видання полтавського тому багатотомної праці "Реабілітовані історією" Розпорядженням представника Президента України в Полтавській області від 15 лютого 1993р. затверджено обласну редакційну колегію та науково-редакційний підрозділ (науковий центр по дослідженню історії Полтавщини).

Ставиться завдання глибоко і всебічно осмислити маловідомі трагічні сторінки нашої історії, пов'язані з масовими незаконними репресіями, оприлюднити документи вищих органів державної влади та колишніх спецслужб. Крім окремих нарисів про відомих полтавців, у книзі передбачено вмістити в алфавітному порядку списки всіх репресованих жителів області.

На ниві краєзнавства Полтавщини сьогодні трудиться немало тих, хто своєю невтомною працею сприяє національно-культурному відродженню краю. Серед них— історики В. А. Войналович, Л. І. Євселевський, О. П. Єрмак, В. Н. Жук, М. І. Назаренко, О. О. Нестуля, В. Я. Ревеґук, М.А.Якименко, літературознавець і письменник П. П. Ротач, мистецтвознавець К. Г. Скалацький, В. М. Ханко, журналісти Б. С. Ванцак, І. М. Наливайко, археолог О. Б. Супруненко, архітектор К. В. Гладиш, природознавець С. Л. Кигим, краєзнавці Г. П. Білоус, В. Ф. Волосков, В. І. Граб, Г.Г.Журавель, Д. П. Кальний, К. І. Кукоба, Т. П. Пустовіт, А.М.Ростовський та багато ін.

Крім організації наукових конференцій та видавничої діяльності, краєзнавці Полтавщини беруть участь у поверненні історичних назв вулицям та майданам міст і сіл, допомагають у проведенні різних заходів, пов'язаних з відродженням національних і культурних традицій рідного краю.



-7-

АРХЕОЛОГІЯ ТА ТОПОНІМІКА
ПОЛТАВЩИНИ



Віра Жук

НОВЕ ПРО ПОЛТАВУ

До останнього часу ми знали, що перша згадка про поселення на місці сучасної Полтави під назвою Лтава зустрічається в Іпатіївському літопису під 6682 р. за тодішнім візантійським календарем від так званого Сотворіння світу Богом. До речі, перерахунок на сучасне літочислення від Різдва Христового більшість вчених нашої країни помилково робила за візантійським вересневим та давньоруським простим березневим календарем і тому вважали цю дату за нашими рахунком 1174 р. У той час, коли події в цьому відрізку літопису датовані давньоруським так званим ультраберезневим рахунком часу, тому слід вважати першу згадку про наше місто за давньоруськими літописами 1173 р. Вчені дореволюційного часу вживали назви Лтава та Олтава. Як вважав полтавський історик Л. В. Падалка, назва ця має корені іраномовного—скіфсько-сарматського походження.

Як відомо, в VII—III ст. до н. е. територія сучасної Полтавщини входила до складу Скіфії, або Великої Скіфії, а в III ст. до н. е.—III ст. н. е.—до Сарматії (ще Савроматія). Скіфи і сармати належали до індоєвропейської сім'ї народів, їх нащадками нині є осетини. В грузинській та осетинській мовах слова "ол" "ул" "ула" означають "місто" "поселення" "крутий берег" а "таві"—"виток річки" "вершина". Назва в перекладі на нашу мову може означати "місто (поселення) біля витoku річки". Як відомо древня річечка Лтава брала початок на горі, побіля того місця, де пізніше знаходилася Миколаївська церква, і текла Мазурівським яром. Нині тече по трубах попід землею вниз до Ворскли.

У III—IV ст. н. е. наш край підпорядковувався готам—арійським племенам, які прийшли від витоків Вісли, а ще раніше мешкали в Скандинавії. В IV ст. н. е. їх витіснили тюркомовні племена, відомі в Європі під назвою гуннів. Вони вели свій початок від численних племен хунну, котрі



ще в III тисячолітті до н. е. мешкали на території Північного Китаю та сучасної Монголії, а потім поступово, все більше відтісняючи на захід сарматів, просунулися до Уралу та Північного Кавказу, де частково асимілювалися з уграми (мад'ярами) та іншими племенами. Потім вони обрушилися на сарматів, а далі й на Візантійську імперію і європейські автори вже називають їх гуннами.

Після смерті могутнього гуннського хана Аттілі (453 р.) та ударів, завданих європейськими народами, гуннська держава розпалася, а натомість на території, де раніше були Скіфія та Сарматія, панують представники то одних, то інших тюркомовних племен.

У VI ст. н. е. в арабських та візантійських, перських джерелах згадуються гунно-булгари, протобулгари, або давні тюркомовні болгары, ще утургури та кутургури. Вони були нащадками азійських племен хунну-гуннів, які з'явилися в Європі в IV ст. н. е. та аланського (сарматського)—північноіранського племені булгар (болгар), яке жило в Передкавказзі ще з II ст. до н. е. Завдяки цій асиміляції протобулгари успадкували ім'я гунно-булгар, давньотюрську мову гуннів і традиції обох племен, поєднавши в собі чимало кращих їх рис: знання і зайняття тваринництвом, землеробством, ремеслами, промислами, трудолюбивість, чесність у торгівлі та взаєминах (як правило, давні болгары першими не нападали, а коли виступали проти ворога, то попереджали про це, щоб противник міг підготуватися до чесного двобою). Якщо їхні "співродичі"—хозари та адигейські племена носили довгі чорні коси, то болгарські чоловіки брили бороду, залишаючи лише довгі вуса: голили також і голову, на якій залишалось на "макушці" ледь збоку, тільки довге пасмо волосся—"хох-гол" "хохол" що в перекладі з тюрської на нашу мову означало "вершина на голові" "вершина на голій голові" (звідси у великого київського князя Святослава, а потім і в козаків знаменитий "оселедець"—"хохол").

У 80-х роках VI ст. болгарський хан Органа (Юрган) об'єднав усі тюркомовні й аланські племена, що мешкали колись під владою гуннів, у єдину багатоплемінну ранньо-



феодалну державу Велику Болгарію (Велику Болгарію). 619 р. відомий його співправитель—племінник хана Кубрат, або Крум із роду Дуло по жіночій лінії, до якого належав і гуннський хан Аттіла. Центр Великої Болгарії переноситься на Україну і з 620 р. Курбат стає повновладним володарем. Відомо, що батько його Аскал (Аскел) виконував дипломатичні функції, бував у Візантії з посольствами, а сам Кубрат з дитячих років проживав при дворі візантійського імператора, там одержав високу для тих часів освіту і прийняв християнство. Жив він до 60-х років VII ст. (вважається, помер 667 р.). Де була в той час столиця Великої Болгарії, не відомо. Але, за твердженням дослідника історії тюркомовних болгар казанського вченого Фарада Нурутдінова, літньою резиденцією, літньою ставкою і любимим місцем відпочинку Кубрата було поселення Балтавар (від тюрського "балтавар"—"володар" на місці сучасної Полтави).

Знаменитий Перещепинський скарб (25 кг унікальних золотих речей та 50 кг срібних—давньогрецьких, візантійських, перських, давньокавказьких IV—VII ст. н. е.), випадково знайдений у 1912 р. поблизу тодішнього містечка Малої Перещепини Костянтиноградського повіту Полтавської губернії (нині село Новосанжарського р-ну), вважається похованням хана Кубрата. Це встановили німецькі, болгарські та австрійські вчені, дослідивши написи на обручках та інші речі з цього скарбу, що зберігається в Ермітажі, в Санкт-Петербурзі. Все це не заперечує того, що Балтавар існував на місці сарматського—аланського поселення, яке раніше ще носило назву Олтава. Олтаві. Лтава.

Давні алани (роксолани—білі алани, руси та ін.), давні слов'яни та тюркомовні булгари вже в ті часи завдяки асиміляції формували майбутню українську народність.



Ірина Кулатова

ДЕЯКІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ В ІСТОРИЧНОМУ
ЦЕНТРІ ПОЛТАВИ

Територія Історичного центру м. Полтава обмежена розчленованим плато правого високого берега р. Ворскла трьома мисами—Івановою (Городищенською), Інститутською та Миколаївською горами. Здіймаючись над заплавою ріки на 56—60 м, ці підвищення облямовані з підведеного сходу течією річечки Рогізна, із заходу—Кобищанським (Чорним) струмком. Між Івановою та Миколаївською горами знаходе свій виток струмок Полтавка (Лтава, можливо, Олтава), що мав водозбір на місці сучасної площі Леніна. На сьогодні ледь помітний струмок нижче рогу вул. Поділ та Леніна зникає у трубах.

Територія Історичного ядра міста з кін. ХІХ ст. була в полі зору археологів. Перші обстеження в Полтаві здійснені І. А. Зарецьким, старожитності козацької доби вивчалися тут Б. Є. Бучневичем. 1905 р. місцезнаходження скрабу сіверянських прикрас рубежу Х—ХІ ст. на Івановій горі оглянув М. О. Макаренко, який висловив припущення про розташування на Соборному майдані слов'яно-руського городища. Про існування цієї пам'ятки було відомо М. Я. Рудинському (1928), а обстеження краєзнавців М. О. Стана та Г. О. Сидоренко на 1940 р. остаточно встановили існування тут роменського та киево-руського поселення (Супруненко, 1988, с. 40—41). Археологічні дослідження на Соборному майдані 1945—1946 рр. здійснив І. І. Ляпушкін, розкопавши залишки трьох жител роменського часу, кількох господарських ям ранньоскіфського (2-га пол. VII—VI ст. до н. е.), роменського (VIII—поч. XI ст.) та киево-руського часу (XII—XIII ст.). Археологічні розвідки в межах міста поновилися 1983—1988 рр., коли О. Б. Супруненком були виявлені межі залягання найдawnіших нашарувань



історичної частини Полтави (Супруненко. 1988 а, с. 5—7; 1991, с. 23—25). 1990 р. охоронні дослідження здійснені автором на території кондитерської фабрики та Червоного майдану. Їх наслідком стало уточнення стратиграфії найдавніших культурних нашарувань, виявлення двох роменських жител-напівземлянок, решток житла XII—XIII ст. та господарської (?) споруди XIII ст., господарських ям ранньоскіфської (VI ст. до н. е.) доби; роменської культури, XII—XIII та XIII—поч. XIV ст., залишків будинку поч. XVIII ст. тощо. На 1990 р. загальна площа розкопів сягала 800 кв. м. Розпочаті 1993 р. охоронні дослідження на Першотравневому проспекті, N 11 (Миколаївська гора) свідчать про заселеність і цього кутка Полтави за роменської доби. Дослідження на травень 1993 р. виявили залишки напівземлянки з кружальною керамікою XII ст., п'яти господарських ям того ж часу, заглиблену в материк частину житлової будівлі з кахляною піччю поч. XVIII ст. та господарський комплекс навкруги—льох, колодязь, ями, датовані монетою 1731 р.

Таким чином, за археологічними дослідженнями встановлено, що початковий етап освоєння території міста припадає на ранньоскіфську добу, коли понад північно-східним краєм мисів Іванової та Інститутської гір були розташовані неукріплені поселення землеробського геліо-будинського населення другої половини VII—VI ст. до н. е. На території кондитерської фабрики виявлені також і поодинок знахідки пізньої ліпної кераміки рубежу III—II тис. до н. е.

Наступний етап освоєння міської території припадає на кін. VIII—поч. XI ст., коли на Соборному майдані виникає поселення, напевне, згодом городище сіверян—носіїв роменської культури. На X ст. один з найпівденніших населених пунктів роменської культури вступає в пору свого розквіту, розкинувшись на площі не менше 25—40 га на всіх трьох мисах. Межі сіверянської Лтави окреслені з півночі та заходу Паняньським бульваром, вул. Кірова, пл. Леніна, Першотравневим просп., вул. Садовою. Східні контури на Інститутській горі позначені Інфекційною лікарнею та кор-



пусами гуртожитків Інженерно-будівельного Інституту. Між пам'ятником Т. Г. Шевченку та музичним училищем локалізується некрополь X—XI ст. (Кулатова, Супруненко, 1990, с. 41—43). Є опосередковані свідчення про існування могильника на вузькій терасі вздовж східного схилу Інститутської гори в Інститутському парку. Велике роменське поселення—центр значної округи в Нижньому Поворсклі припинило своє існування раптово у перші десятиріччя XI ст. через напад ворогів.

Для XI ст. маємо кілька знахідок уламків, вінець кружальних горщиків киево-руської доби, вислу свинцеву печатку одного з переяславських духовних владик. Відновлення життя на городищі відбувається у XII ст. і пов'язане з успішною політикою колонізації Засулля переяславськими князями, спорудженням низки городищ на Ворсклі—форпосту князівства на межі з Диким полем. Контролюючи торований торговий шлях та брид через Ворсклу, киево-руська Лтава досягає нового роковіту на кінець XII ст., потрапляючи навіть на сторінки літопису за згадкою під 1173 р. Останнє свідчить про порівняно значні масштаби населеного пункту—городища та його торгово-ремісничого посаду, в цілому рівні за розмірами роменському. Поза окресленою територією знахідки киево-руської кераміки виявлені південніше вул. Гоголя та Сретинської, де напевне, також існувала спорадична забудова.

Батієва навала не знайшла відображення в археологічних матеріалах. Навпаки, шари напластунів Іванової гори зберегли уламки кружального посуду XIII—поч. XIV ст.; окремі знахідки тільних хрестиків цього періоду, в околицях міста—мідного енколпіону XIII—XIV ст. Археологічних підтверджень загибелі значно меншого за площею поселення часу золотоординського панування та українсько-литовського періоду покищо не виявлено, як і згаданого в джерелах відродження Олтави-Полтави 1430р. Цікавим фактом є повна відсутність серед більш пізнього керамічного комплексу міста кераміки XV—XVI ст. при наявності характерного димленого посуду з штампованим чи прокресленим візерунком XVII ст.



Отже, отримані результати археологічних досліджень слід використовувати не лише як надійну джерельну базу, але й як установку в справі пам'ятко-охоронної діяльності в межах Історичного центру міста.

Література

1. Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Археологічні дослідження І. А. Зарецького в Полтаві // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обл. наук.-практ. семінар. / Тез. доп.—Полтава, 1990.—С. 41—47; мал. 1, 2.
2. Ляпушкін І. І. Старослав'янське поселення VII—XIII ст. на території міста Полтави // Археологічні пам'ятки УРСР.—К., 1949.—Вип. 1.—С. 58—75: іл.
3. Супруненко А. Б. 75 лет археологических исследований Полтавского краеведческого музея // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Перв. обл. науч.-практ. семинар. / Тез. докл. и сообщ.—Полтава, 1988.—С. 39—41.
4. Супруненко А. Б. Археологические памятники территории города Полтавы и окрестностей: Каталог.—Полтава, 1988 а.—24 с.: карта.
5. Супруненко О. Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля // Пам'ятки археології Полтавщини.—Полтава, 1991.—С. 23—43: іл.



Олександр Супруненко

З ПОВІДОМЛЕНЬ МАНДРІВНИКІВ
XVI—XVII ст. ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ
ПАМ'ЯТКИ ПОЛТАВЩИНИ

Збагачене ідеями Відродження українське суспільство XVI—XVII ст. звертало увагу на пам'ятки стародавньої історії Подніпров'я, що знайшло своє відображення в чималій низці джерел. Інтерес до минулого певною мірою зумовлювався просвітницькою діяльністю та вивченням історії в навчально-наукових і релігійних закладах України. Саме цим часом і датовані перші згадки про археологічні об'єкти на терені історичної Полтавщини. До певної міри низку цих згадок поповнили й іноземні мандрівники, три з яких—поляк (литвин) Михайло Литвин, німець Еріх Лясота (Ласота) та француз Гійом Боплан залишили у своїх творах надзвичайно цінну наукову інформацію.

У деннику подорожі Михайла Литвина у Подніпров'ї 1550р. "Про звичаї татар, литовців і московитів" наводяться згадки про на'явність старовинних (золотоординських чи литовських) укріплень в Гебердеевому Розі (Келеберді) та рештки фортеці під назвою "Вітовтової" в Кременчуці (Eryka Lassoty, 1972, s. 183).

Не менш цікаву інформацію зберігають "Подорожні записки" посла німецького цісара Рудольфа II та герцога фон-Горштейна до Низового (Запорозького) козацтва Еріха Лясоти, датовані 1594 р. (Спб., 1873). У них знайшлося місце опису наддніпрянських старожитностей на межі Полтавщини. Лясота описує на берегах Дніпра "безперервний ряд пагорбів, з великою кількістю тумулів, що називаються тут могилами" (с. 26). Ще з одного уривку дізнаємося про "...стару татарську церкву на пагорбі, звідки півмилі до Кременчука, де збереглися сліди старого замку під йменням городища" (с. 26). У примітці перекладача П. Бруна вказується, що 1590 р. (21 липня 1591 р.,—О. С.) Сигізмундом



III Вазою, королем Речі Посполитої, був виданий універсал, за яким наказано на місці колишнього укріплення побудувати замок (с. 66—67). Наказ не було виконано, і спорудження Кременчуцької фортеці відбулося дещо пізніше—у 1636—1638 рр. (Грушевський, 1909, с. 178—179). Еріх Лясота згадує також залишки "татарської церкви" напевне, центричної купольної гробниці золотоординської доби (с. 26).

В "Опису України" Гійома Боплана відзначений також Кременчук, "де є зруйнована древня будівля" (Боплан, 1990, 14, с. 37). Перебування французького інженера в наддніпрянському місті датують 1634—1635 рр. (Боряк, 1990, с. 151—152).

Карта України Боплана (1651) подає відомості про розташування більше 300 населених пунктів Полтавщини, в тому числі й про ряд давньоруських городищ, вдруге заселених після XVI ст., місцезнаходження курганів та "пустих" городищ. Частина названих пам'яток збереглася до нашого часу, інші—втрачені назавжди.

Безперервна низка курганів по берегах Дніпра у Еріха Лясоти цілком погоджується з картографічними матеріалами XIX ст. та результатами обстежень, за якими тільки по лівому "полтавському" березі ріки їх нараховувалося, за далеко не повними даними, більше 1000 (Макаренко, 1917, 105 с.). У повідомленні Михайла Литвина згадуються рештки укріплень на місці сучасних м. Кременчука та с. Келеберда Кременчуцького району. Краєзнавча традиція пов'язує їх із золотоординською добсю, хоча окремі уламки кружального посуду XIV—XVI ст. були виявлені тут в ході археологічних обстежень і свідчили саме про час функціонування поселень за литовсько-українського періоду.

Що до вирішення питання про час заснування Кременчука, то відповідь на це, за археологічними джерелами, лежить під двометровими наліаруваннями XVIII—XIX ст. на пл.Перемоги та під насадженнями Придніпровського міського парку, де залягають найдавніші культурні залишки. Якщо за Люстрацією 1636 р. Кременчук "... лежить пустим полем з іншими прилеглими до нього урочища-



ми" (Jablonowski, 1877, s. 225—226), то, згідно повідомлення Шимона Окольського, під 1638 р. в місті вже був розміщений корлівський гарнізон (Николайчик, 1891, с. 9—20), а наявність фортеці відзначає щоденник Євлія Челебі 1657 р.: "... стоїть на землі польського короля і підвладна козаку Дорошенку. Це красива невелика фортеця, збудована з тесаного каміння... Всередині фортеці... лише монастир" (Челеби, 1961, с. 81).

Таким чином, іноземні мандрівники XVI—XVII ст. залишили ряд свідчень про пам'ятки археології Полтавщини, відзначаючи свою обізнаність відносно об'єктів старовини. Наявність у мемуарній літературі XVI—XVII ст. згадок про старожитності краю, повідомлення люстрацій, численних ділових та судових документів про археологічні об'єкти знаменувало собою початок вивчення матеріальних пам'яток старовини на Полтавщині у XVII ст.

Література

1. Боллан Пйом Левассер. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. / Перекл. з фр. Кравця Я. І., Борисюк З. П.—К.: Наук. думка, 1990.
2. Борях Г. В. Додатки, коментарі // Там само.—Прим. 102.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси.—К., 1909.—Т. 7.
4. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: Сб. топографических сведений.—Полтава: ПУАК, 1917.
5. Николайчик Ф. Д. Город Кременчуг: Исторический очерк.—СПб., 1891.
6. Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к загорожцам в 1594 г. / Перевод и примечания Бруна Ф.—СПб., 1873.



7. Eryka Lassoty i Wilhema Beauplana Opisy Ukrainy. / Pod red. Wojcika Z.—Warszawa, 1972.
8. Zrodladzlejowe. / Oprzez Jablonowskiedo A.—Warszawa, 1877.—T. 5.

Петро Гавриш

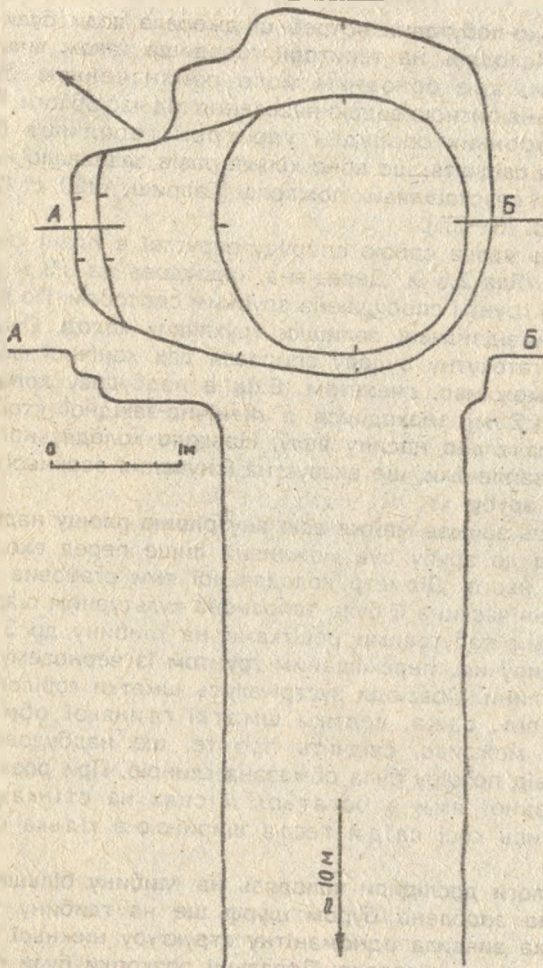
КОЛОДЯЗЬ СКІФСЬКОЇ ДОБИ НА ПОЛТАВЩИНІ

Під час розкопок городища скіфської доби (VII—III ст. до н. е.) біля с. Книшівка Гадяцького району на Полтавщині було відкрито стародавній колодязь (Гавриш, 1991, с. 64; 1992, с. 98). Дослідження такого рідкісного в археологічній практиці об'єкту викликає особливий інтерес, тому хочеться познайомити широкі кола любителів старовини рідного краю з подробицями цієї події.

Колодязь було виявлено під культурним шаром на глибині 1,8 м від сучасної поверхні поблизу північно-східної ділянки земляного валу, висота якого з зовнішньої сторони перевищує 4 м. Це найбільш захищена частина головного укріплення (площа 4 га) Книшівського городища. Вона прикривалась не лише могутньою фортечною стіною, а й пригороддям (площа біля 1 га), невисокий вал якого на сході у вигляді серпа приєднується до головного укріплення. Колодязь було викопано безпосередньо біля кріпосної стіни, що робило його практично недосяжним під час обстрілу противником. Це свідчить про те, яке велике значення надавалось мешканцям городища цьому джерелу води. Без сумніву, відкритий археологами колодязь мав стратегічне призначення.

Книшівське городище розташовано на краю плато високого корінного берега, з півніжжя якого до сьогоднішнього дня пробиваються численні джерела і струмки, а неподалік протікає повноводна ріка Псьол. У мирні часи для





Мал.
Колодязь скіфської доби на Книшівському городищі.



господарсько-побутових потреб ці джерела води були головними. Колодязь на території городища також використовували, але основним його призначенням було забезпечення питною водою населення під час облоги. Розкопки оборонних споруд і території городища біля с. Книшівка свідчать, що воно кілька разів зазнавало нападу ворогів і спустошливих пожарищ (Гавриш, 1990, с. 135—136; 1991, с. 75—77.).

Колодязь являв собою споруду округлої в плані форми діаметром біля 2,6 м. Дерев'яна надбудова на 0,3 м була опущена в ґрунт і споруджена зрубним способом. По периметру ями відзначені залишки трухлявих колод. Очевидно, на багатокутну будову спирався дах конічної форми, вкритий, можливо, очеретом. Вхід в надбудову колодязя (ширина 1,2 м) знаходився з північно-західної сторони, тобто паралельно насипу валу. Навколо колодязьної ями виявлені заплечики, що вказує на існування верхнього дерев'яного зрубу.

Колодязь займав майже всю внутрішню площу надбудови. Підхід до зрубу був можливий лише перед входом зліва від нього. Діаметр колодязьної ями становив 1,9—2 м. Верхня частина її була заповнена культурним шаром з численними побутовими рештками на глибину до 3 м, нижча—сипучим, перемішаним ґрунтом із чорнозему, суглинку і глини. Повсюди зустрічались шматки горілого дерева, попіл, сажка, великі шматки глиняної обмазки. Останнє, можливо, свідчить про те, що надбудова для захисту від пожеги була обмазана глиною. При розкопках колодязьної ями в багатьох місцях на стінках спостерігались косі сліди тесла шириною в кілька сантиметрів.

Археологи дослідили колодязь на глибину більше 4 м, далі було зроблено буром шурф ще на глибину 1,3 м. Шурфовка виявила одноманітну структуру нижньої частини заповнення колодязя. Подальші розкопки були припинені тому, що не було технічних можливостей їх продовжувати, а також гарантувати безпеку робітників. Сучасні сільські колодязі, які знаходяться в 300 м від



Книшівського городища, мають в середньому глибину 10 м. Очевидно, таку ж глибину мав колодязь скіфської доби.

Стратиграфічні дані та аналіз знахідок в заповненні колодязної ями дає можливість датувати колодязь в Книшівському городищі першою пол. IV ст. до н. е., що за часом збігається з будівництвом найпотужнішої фортечної стіни на городищі.

На поселеннях Лісостепової Скіфії колодязі майже не досліджувались. Недавно з'явилося повідомлення про розкопки колодязя в Коломацькому городищі скіфського часу в басейні р. Ворскли на Харківщині (Михеев, Шрамко, 1991, с. 119; Радзиевская, 1992, с. 177—178). Цей колодязь дещо відрізняється від книшівського. Розташований на території пригороддя, коломацький колодязь мав глибину всього 3,5 м при постійному рівні води 0,7 м. На жаль, інші деталі цього цікавого відкриття ще не опубліковані.

Література

1. Гавриш П. А. Городище скифского времени у с. Книшовка // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини / Третій обл. наук.-практ. семінар: Тези доповідей.—Полтава, 1990.—С. 134—137.
2. Гавриш П. Я. Оборонні споруди Книшівського городища // Тези доповідей і повідомлень Другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства.—Полтава, 1991.—С. 75—77.
3. Гавриш П. Я. Нові археологічні дослідження Книшівського городища скіфського часу на Пслі // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювілейної наукової конференції.—Археологія Полтавщини. Частина друга.—Полтава, 1991.—С. 63—65.
4. Гавриш П. А. Краткие итоги исследований Книшовского городища скифского времени на Псле // История и археология Слободской Украины: Тезисы докл. и сообщ. Всеукр. конф., посвящ. 90-летию XII Археол. съезда.—Харьков, 1992.—С. 97—99.



5. Михеев В. К., Шрамко Б. А. Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805—1990 гг.) // Вестник Харьковского университета.—№ 357—Вып. 24.—Харьков, 1991.—С. 104—130.
6. Радзиевская В. Е. Основные итоги раскопок Коломакского городища // История и археология Слободской Украины: Тезисы докл. и сообщ. Всеукр. конф., посвящ. 90-летию XII Археол. съезда.—Харьков, 1992.—С. 177—178.

Анатолій Гейко

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПОЛТАВЩИНІ

Полтавщина богата на археологічні пам'ятки, і зокрема поховальні пам'ятки скіфського часу. До них найперше було звернуто увагу. Уже з 70—80 рр. XIX ст. орзпочалися археологічні розкопки курганів, які продовжуються і понині. Серед їх дослідників можна назвати: Ф. І. Камінського, І. А. Зарецького, В. О. Городцова, В. М. Щербаківського, М. Я. Рудинського, Б. А. Шрамка, А. О. Моруженко, В. П. Андрієнка, Л. М. Лугову, І. М. Кулатову, О. Б. Супруненка та ін. Розкопки курганів Більського городища, поблизу с. Лихачівка Котелевського району, біля с. Олефірщина Диканського району, на могильнику в урочищі Таранів Яр поблизу с. Мачухи Полтавського району, в басені рік Сули і Псла дали цінний археологічний матеріал, що характеризує різноманітні сторони життя (господарство, побут, світогляд, соціальне розшарування) місцевого населення в VII—III ст. до н. е.

Кургани і курганні могильники знаходяться, як правило, недалеко від одночасових поселень, на невисоких водороздільних ділянках плато, по берегах рік та балок. Їх кількість в групах становить від декількох насипів до



десятьків і сотень. Найбільшими в Полтавській області є: могильники в урочищі Скоробор, поблизу Більського городища (налічувалось більше 1000 курганів) та біля с. Броварки Гадяцького району (близько 200 курганів); значна їх кількість знаходиться в Посуллі. Насипи споруджувалися з глини і чорнозему, які часто брали поряд, тому до недавнього часу біля них зберігались виїмки та кільцеві ровики. Більшість курганів потерпіло від рук селітроварщиків або розорується, але висота деяких сягає декілька метрів. Найвищі кургани, висотою 6—11 м розташовані в Броварківському могильнику. Під насипами виявлені поховання, що здійснювалися в прямокутних чи квадратних ямах, іноді з заокругленими кутами. Глибина ям відносно стародавнього горизонту, становить від 0,5 до 2 м, рідко більше. Бувають впускні поховання, що здійснювались в насипах старіших курганів і кургани без поховань—кенотафи. Померлих хоронили в спеціальних спорудах, які можна поділити на такі типи:

- 1) просто яма;
- 2) яма з дерев'яним склепом;
- 3) яма з дерев'яним зрубом.

Крім цього подекуди існувала вхідна яма та дромос—у вигляді похилого спуску. Ями перекривались дерев'яним накатником в один чи два ряди, хрест-навхрест. Зустрічається шарова конструкція і стовпи для підтримки перекриття.

Як в основних, так і у впускних похованнях панував обряд трупопокладення. Небіжчиків клали на дно ями у витягнутому стані, скорченими, або на боці. Поховання було земляне чи покрите дошками, шкірою, корою тощо. Орієнтація кістяків різна: головою на південь, півн. схід, півн. захід, із незначними відхиленнями. Поховання бувають одиночні, парні (чоловік, жінка), колективні (від 3 чоловік і більше). В них зустрічаються залежні особи, можливо раби, поховані зігнутими і без інвентаря. Незначна частина поховань здійснювалась за обрядом трупоспалення. Частіше прослідковуються сліди вогняного ритуалу, спалення де-



ревяної конструкції, зольняннюмгисипу, охра, реальгар в могилі.

Незважаючи на те, що періча йлььбільшість поховань пограбована, в них виявлено різно мрмет, речі. Майже в усіх без винятку похованнях зустрічаєч--акулцьцевий ліпний та привізний античний посуд, вістря стряжх ьшски напутньої їжі. В багатших—зброя (спис, меч-акі аких ітит, сагайдак, захисний обладунок), прикраси (сережкьні іасамети, булавки, перстні), іноді з дорогоцінних мегмсед мюед мети кінської вузди.

Ці знахідки, і взагалі поховальні пам'яткніенаируливим джерелом, що потребує свого подальшого де Лівеетня і використання здобутих матеріалів у вивченні пї ививемен, які населяли Дніпровське лісостепове Лівобвоі ія скіфську епоху.

Олександр Тітков

ДАЛЕКОСХІДНА ЗБІРКА ЗБРОЇ У
ЗІБРАННІ ПОЛТАВСЬКОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Однією з найцікавіших збірок у Полтавському краєзнавчому музеї є колекція далекосхідної зброї. Вона має 35 експонатів і репрезентована китайською та японською довго- та короткоклинковою зброєю: катана (дайто) одаті, вакідзасі (шото), айкучі, танто, хімідзші, чієн, чень, шеунг дао та інші зразки; представлена і дrevкова: алебарди нагіната та квандо. Але квандо (китайський меч-секира), на жаль, збереглась не повністю—зосталося лише лезо довжиною близько 1 м, проте в гарному стані і в перспективі може бути реконструйоване у повну алебарду. Є навіть вогнепальна зброя.



Збірку складає переважно старовинна зброя. Так, час виготовлення нагинати визначається XVI—XVII ст., а китайської рушниці з фітільним замком—поч. XIX ст. Більша ж частина предметів датується XIX—поч. XX ст. Деякі із зразків здобуті після придушення кийського повстання боксерів—Іхетуаней. Вони становлять цінність як предмети озброєння повстанців. І хоча ця зброя не є еталоном краси, вона відповідає своїй меті сповна: максимальна ефективність при мінімальній затраті праці та матеріалу.

Інші експонати подаровані учасниками російсько-японської війни 1904—1905 рр. та особами, які брали участь у розгромі Квантунської армії у 1945 р. Це здебільшого зразки японського озброєння.

Раніше колекція зброї була більш представницькою. До неї входили луки з кістяними накладками, вироблені у Китаї та передані Полтавському земському музею лубенською благодійницею К. М. Скаржинською декілька різновидів накінечників до китайських списів, подарованих відомим меценатом П. П. Бобровським. Вони знищені під час війни, руїни та пожежі 1943 р. Але частина збірки, що залишалася, викликає значний інтерес, особливо комплект захисного обладунку самурая. Ці лати називаються "гусоку" і датуються XVII—XVIII ст.

Безсумнівний інтерес мають і приховані у самих латах японські тексти, написані скорописом на 6 аркушах рисового паперу, причому один текст написаний поверх іншого. На жаль, прочитати напис не вдалося, але фахівцями висловлено припущення, що це можуть бути документи про договірні відносини між майстром та володарем "гусоку" які в богатох місцях затверджені печатками, причому було нараховано три їхні різновиди. Вони становлять окремий інтерес. Це викликано тим, що існує два основних види дерев'яної чи кам'яної печатки коли:

- 1) лише ієрогліф вкривався фарбою,
- 2) фарбою вкривався фон і на ньому ієрогліф виділявся білим кольором.



Найчастіше в печатках зашифровувалося ім'я чи прізвище майстра, володаря тієї чи іншої речі, або людини, яка зробила цей напис.

Датувати за каліграфією печатку дуже складно, хоча правопис, безсумнівно, древній. Та все ж, на основі наявних відомостей ще не можна зробити висновка про час виготовлення печатки, бо й зараз використовується стародавнє написання, наприклад, у тих же рекламних проспектах.

Збірки далекосхідних старожитностей, та ще й у такому якісному складі мають лише окремі музеї на території СНД, а на Україні аналогів немає. Отже ця колекція по праву може вважатися унікальною.

Галина Захожай

ЗБІРКА АНТИЧНИХ СВІТИЛЬНИКІВ У ПОЛТАВІ

Спадщина античності—невичерпне джерело мудрості, щедре древо духовності, плоди якого живлять людство вже дві з половиною тисячі років. Невід'ємною частиною економічного життя суспільства того часу було ремесло, серед багатьох галузей якого привертає увагу гончарне виробництво. Воно не тільки знаходилося на високому рівні, але також було тісно пов'язане з мистецтвом. Це має відношення як до художньої кераміки, так і до простих виробів повсякденного призначення, які відрізнялися красою та гармонійністю пропорцій.

Виділяють такі галузі гончарства: виготовлення будівельних матеріалів, керамічних предметів, які застосовуються у ремеслі та промислах, виробництво тари, кухонної та столової кераміки, а також кераміки спеціального призначення (предметів туалету, теракот, світильників, фігурних посудів).



Найбільш виразною групою вжиткової кераміки античності є світильники, що поєднують в собі елементи художньої теракоти та кераміки масового виробництва. Світильники несуть інформацію про життя та звичаї того часу: їх вивчення допомагає розширенню кола знань про економіку і побут, культуру і релігію античного світу вцілому, а також зокрема північнопонтійських полісів. Порівняльний аналіз типів світильників і прийомів техніки їх виробництва—це надійний показник еволюції, майстерності та мистецтва, а також рівня розвитку продуктивних сил. Світильники—одно з важливих джерел вивчення торгівельних зв'язків, крім того вони є надійним датуючим матеріалом.

Що до процесу виробництва світильників, то вічаамічні зразки цієї продукції за способами виготовлення поділяються на ліпні, відтиснуті у формах та виготовлені на гончарному крузі (Арсеньєва, 1988, с. 12). Існувала відповідна послідовність операцій. Спочатку готували глину, потім виконували формування (в залежності від способу виготовлення), після чого виріб висушували, поверхню вкривали ангобом чи лаком, а вже потім—майже готовий виріб випалювали в гончарних печах за температури 700—1000 С (Кадеев, 1970, с. 113—114). Після закінчення випалювання вироби вистигали. По мірі охолодження через завантажувальний отвір виймали готові для використання світильники.

У побуті жителів античних полісів і поселень світильники використовувалися для освітлення на вулицях і площах. Без них важко уявити собі театральне видовище, що затягувалося до темряви, або майстерню, в якій над терміновим замовленням працював ремісник. Тоді, як удень сонячні промені проникали у кімнати через невеликі вікна і двері, то увечері, або в похмурну погоду через відсутність скла (яке з'явилося тільки у римські часи), вікна зачиняли віконницями і вогники світильників спалахували як у палатах знатних вельмож, так і в будівлях простих громадян (Козуб, 1986, с. 503). Паливом для них, як правило, слугувала олівкова олія, інші масла, рідше—



нафта або сало. Гніт виготовляли з вовни або спеціальних волокон.

Світильник у уяві людини того часу—це могутній талісман. Їх присвячували улюбленим богам, розміщували у храмах і святилищах, на домашніх вівтарях, запалювали як у святкові дні, так і у дні трауру. Згідно усталеної міфологічної традиції запаленні світильники сприймалися як боги (пізніше це було запозичено християнством, де саме божество уособлювалось в лампаді). Одним з безперечних доказів цього є піромантия—гадання по вогню; воно сприймалося як розпізнання волі богів і було однією з традиційних форм пророкування долі (Вінничук, 1988, с.468, 478).

Зрозуміло, що впродовж століть світильник зазнав значних змін щодо техніки виробництва, форм, кольору, декору.

Найраніші зразки світильників зустрічаються ще у Стародавньому Єгипті. Вони нагадують плошки, один край яких був загострений у формі носика. Надалі ріжок стає більш широким, а його краї переходять у плічки напівзакритого вмістилища для масла. У гомерівський період настає перерва у розвитку лампи. Надалі вона з'являється лише наприкінці VII ст. до н. е.—це т. з. розписні світильники. Грецькі (т. з. "античні" зразки VI—V ст. до н. е. були виготовлені на гончарному крузі, мали відкрите вмістилеце з дещо увігнутими всередину краями, ріжок для гніту, іноді горизонтальну петлеподібну ручку. Їх поверхня вкривалася чорним лаком. З III ст. до н. е. розповсюджуються зразки з відтиснутим у рельєфній формі щитком і вертикальними ручакми (Вальдгауер, 1914, с. 7). Елліністичні зразки III—I ст. до н. е. відрізняються виступаючим уперед ріжком та закритим щитком, який майже завжди був багато декорований. У I—III ст. н. е. панують світильники римського типу, щиток яких, на відміну від попередніх, увігнутий всередину (Вальдгауер, 1914, с. 9—10). Цим же часом датуються і червонолакові зразки. У III—IV ст. н. е. розповсюджуються пізньогрецькі варіанти римського типу світильників, які згодом переходять у хри-



стіянські. В усі часи існували прості світло-, червоно-, сіроглиняні світильники.

Фактично невідома дослідникам колекція античної кераміки, що зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї, налічує 26 експонатів світильників. Початок її створення відноситься до часу заснування музею і нерозривно пов'язаний з іменами двох колекціонерів—лубенської меценатки К. М. Скаржинської (1854—1932) та уроженця м. Полтава П. П. Бобровського (1860—1944) (Антична кераміка: Каталог, 1987, с. 3). Поповнилось зібрання завдяки піклуванню просвітньої діячки Олександри Ілавайської з с. Абазівка. Наприкінці 1950-х та поч. 1960-х років до музею передавались експонати з Державного Історичного музею УРСР (сучасний Національний музей історії України) та Сімферопільського краєзнавчого музею—двоєнні знахідки, які були виявлені дослідженнями Б. В. Фармаковського в Ольвії, депаспортизовані—з розкопок у Криму.

Безпосереднє вивчення колекції античних світильників дає змогу зробити висновок, що вона репрезентує всі головні типи цієї продукції: ліпні, виготовлені на гончарному крузі та виконані у формі. Серед експонатів є зразки вкриті ангобом, а також червоним лаком. Окремо потрібно виділити світильники прямого функціонального призначення (без орнаментациї та інших прикрас). І навпак,—багато декоровані, які мають велике коло орнаментальних мотивів: геометричні фігури, розетки, пальмета у вигляді акротерія, стилізоване пальмове листя, колос, виноградне гроно. Що до сюжетних композицій, то найбільш цікавими є такі зображення на щитках крилатого кентавра, який стріляє з лука (I—III ст. н. е.), Амура (в анфас), що спирається лівою рукою на стовп, а в правій тримає факел, в лівій—дві флейти (I ст. н. е.); орла (в анфас зліва), який годує Зевса—дитину (II ст. н. е.); козерога (астральний символ бика (II—III ст. н. е.).

Таким чином, експонати колекції світильників походять з Єгипту, з Греції (Афінський акрополь) та Північного Причорномор'я (Ольвія, Херсонес) і датуються VI ст. до н. е.—V ст. н. е. Наявні археологічні матеріали ілюструють всі





Мал. Античні світильники у зібранні Полтавського краєзнавчого музею Теракота.
1—I ст. н.е.; 2—VI-VII ст. н.е.; 3—II-III ст. н.е.; 4—V-VI н.е.



періоди розвитку матеріальної та духовної культури від архаїчного до пізньоримського часу. На сьогодні найбільш цікаві художні світильники представлені в експозиції "Унікальні предмети в зібранні музею"

Література

1. Арсеньєва Т. М. Светильники Танаиса.—М. Наука, 1988.—144с.
2. Вальдгауэр О. Античные глиняные светильники. Императорский Эрмитаж.—СПб, 1914.
3. Винничук. Люди, обычаи, нравы древней Греции и Рима.—К.: Выш. шк., 1988.
4. Кадеєв В. И. Очерки истории и экономики Херсонеса Таврического в I—IV вв. н. э.—Х.: изд-во ХГУ, 1970.—164с.
5. Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії VII—V ст. до н. е.—К.: Наук. думка, 1974.—184 с.
6. Супруненко А. Б. Античная керамика в собрании Полтавского краеведческого музея: Каталог выставки.—Полтава, 1987.—32 с.

Олександр Колибенко

ТОПОНІМІКА ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ В "РЕЄСТРАХ ВСЬГО ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО"

Сучасна топоніміка Переяславщини складалась на протязі багатьох віків. Найдавнішими є назви рік (гідроніми), такі, як Супій, Трубіж, Альта. Окремі назви населених пунктів (ойконіми) склались також досить давно, наприклад давньоруські топоніми Переяславль (Переяслав-Хмельницький), Демінеск (Дем'янці), Мажеве (Мазінки).



Воїнь (Віниці). Основна частина ойконімів та мікротопонімів Переяславщини утворилась у XVII, XVIII й на поч. XIX ст., тобто в період, коли Переяслав був центром окремого полку, пізніше—повітовим центром Полтавської губернії.

Етнографічні та археологічні експедиції Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника по території Переяславщини (сучасні Переяслав-Хмельницький, частково Яготинський, Баришівський, Бориспільський, Згурівський райони),—дали цікавий топонімичний матеріал. Було виявлено значну кількість різноманітних топонімів, що дало змогу провести їх порівняльний аналіз з антропонімами Переяславщини XVII—XVIII ст., які відомі за документальними джерелами (реєстрами, списками козаків, описами тощо).

Одним з таких унікальних джерел, яке ще потребує комплексного вивчення, є "Реєстри всього Війська Запорозького" 1649 р. Цей документ являє собою суцільний антропонімичний текст—імена, прізвиська та прізвища 40447 козаків з 16 полків України. Порівняння реєстру козаків Переяславського полку з виявленими топонімами дозволило виділити з нього групу антропонімів, прямо чи посередньо пов'язаних з топонімією Переяславщини. Вони розподілені на п'ять груп. До першої з них входять від топонімії антропоніми—катойконіми (найменування жителів) та ад'єктоніми (прикметники).

1. Курило Помокальський (1 сотня Переяславського полку)—с. Помоклі;

Мисько Цибельський (1 с.), Дмитро Цибельський (3с.)—с. Циблі;

Пархом Комаровський (3 с.)—с. Комарівка;

Сидор Вороньковський (3 с.)—с. Вороньків;

Адам Остролуцький (Баришівська с.)—с. Остролуччя.

До другої групи входять прізвища, похідні від прізвиська—катойконімів та ад'єктонімів.

2. Онисько Строковченко (1 с.)—Строковський—с. Строкова;



Ярмола Циболченко (3 с.)—Цибельський—с. Циблі;
Іван Баршполченко (Бориспільська с.)—Баршпо-
лець—м. Бориспіль.

Наступні три групи антропонімів, виділені з "Реєстрів" стали основами для утворення нових топонімів (ойконімів, гідронімів, мікротопонімів). За матеріалами розвідок відновлюється ряд топооснов відантропонімного походження. Звичайно, не всі виділені антропоніми мають пряме відношення до зафіксованих під час розвідок назв, особливо це стосується п'ятої групи.

3. Прізвиська—основи для утворення топонімів (топооснови):

а) основи ойконімів

Павло Гречаник (1 с.)—с. Гречаники;

Микита Козел (3 с.)—с. Козлів;

Прокоп Бабак (3 с.)—хут. Бабачиха;

Кузьма Чоботько (3 с.)—с. Пологи-Чобітьки;

Яцько Стівп'яга (Бориспільська с.)—с. Стівп'яги;

б) основи гіронімів

Микита Козел (3 с.) - "Козел"- болото, с. Козлів;

Хурс Панькович (5 с.) - "Паньковичеве болото"-
с.Стівп'яги;

в) основи мікротопонімів

кутки:

Іван Шепіль (1 с.) - "Шепелівщина"- с. Мала Каратуль;

Семен Жук (1 с.). Лукаш Жук (4 с.) - "Жуки"- с. Помоклі;

Васько Довгаль (2 с.) - "Довгалівка"- сс. Ковалин,
Ерківці;

Федор Волошин (3 с.). Хома Волошин (4 с.) - "Волоши-
ни"- с. Помоклі;

Грицько Чорний (3 с.), Михаль Чорний (4 с.) -
"Чорніщина"- с. Пологи-Яненки;

Мисько Деркач (4 с.) - "Деркачівщина"- с. Нехайки;

Харлан Калус (4 с.) - "Каласовка"- с. Ковалин;

Кондрат Кисіль (6 с.) - "Кисилів хутір"- с. Сомкова
Долина;

урочища:



Кузьма Шульга (3 с.) - "Шульжина левада"- с. Ковалин;

Корній Бурак, Васько Бурак (Бориспільська с.) - "Бурякова"- с. Ковалин;

Прокоп Бабак (3 с.) - "Бабаків яр"- с. Горбані;

Максим Яловий (Бориспільська с.) - "Ялова долина"- с. Підварки;

Фесько Шулига (Баришівська с.) - "Шуличина балка"- с. Положаї;

кургани (могили):

Васько Козуля (2 с.) - "Козулиха"- с. Лецьки;

Прокоп Бабак (3 с.) - "Мала Бабачиха"- с. Гайшин;

Гринь Шинкар (6 с.) - "Шинкарівська могила"- с. Харківці;

Іван Шило (Яготинська с.) - "Шилові могили"- с. Федорівка.

4. Прізвища, похідні від прізвиस्क-топооснов: основи ойконімів:

Роман Вергуненко (1 с.)—Вергун—с. Пологи-Вергуни;

Семен Пристроменко (3 с.)—Пристрома—с. Пристроми;

Трохим Жорнокльовенко (5 с.)—Жорнокльов—с. Жорнокльови.

основи гідронімів:

Евхим Курищенко (3 с.)—Куришко - "Куришкове болото"- с. Строкова;

Максим Вороненко (4 с.)—Ворона - "Воронин брід"- с. Підсінне.

основи мікротопонімів:

кутки:

Степан Бовтрученко (1 с.)—Бовтрук - "Бувтрюківщина"- с. Капустинці;

Василь Сиченко (6 с.)—Сич - "Сичі"- с. Помоклі;

урочища:

Гордій Корженко (1 с.)—Корж - "Коржові луки"- с. Лецьки;

Омельян Вериженко (3 с.)—Верига - "Верижине"- с. Велика Каротуль;



кургани:

Улас Соболєнко (3 с.)—Соболь - "Соболева могила"-
с. Виповзки;

Стецько Емченко (4 с.)—Емець - "Емцева могила"-
с. Стовп'яги;

Степан Півєнко (Яготинськ с.)—Півєнь - "Півнева мо-
гила"- с. Помокли.

5. Прізвища-топооснови:

кутки:

Антон Корнєнко, Луцик Корнєнко (1 с.) - "Корнєнки"-
с. Сомкова Долина;

Василь Карпенко (1 с.), Гордій Карпенко (3 с.) - "Кар-
пенки"- с. Сомкова Долина;

Сава Левченко, Мокій Левченко (1 с.) - "Левченки"-
сс. Строкова, Студєники;

Роман Василенко (1 с.) - "Василенків хутір"- с. Лецьки;

Мисько Опанасенко (4 с.) - "Опанасєнки"- с. Строкова.

урочища:

Харко Іванєнко (3 с.), Грицько Іванєнко (6 с.) - "Іванєнків
гай"- хут. Комуна.

кургани:

Кондрат Максимєнко (1 с.), Іван Максимєнко (4 с.) -
"Максимєнкова могила"- с. Капустинці.

Наведєні приклади свідчать, що значна частина переяс-
лавських топонімів виникла в період, хронологічно близь-
кий до часу складання "Реєстрів" тобто в першій половині
XVII ст.: Саме тому в "Реєстрах" зустрічаються як
відтопонімні антропоніми першої групи (Курило Помо-
кальський), так і антропоніми-топооснови третьої групи
(Павло Грєчаник). Оскільки в "Реєстрах" записана певна
кількість козаків—носіїв антропонімів-топооснов (фактич-
но—засновники населєних пунктів, наприклад Павло Грє-
чаник, Микита Козєл, Яцько Стовп'яга), то зрозуміло, що
між заснуванням цих пунктів та створєнням "Реєстрів"
пройшов досить незначний проміжок часу, максимум три-
чотири десятирїччя. Не суперечить цьому й наявність у
"Реєстрах" антропонімів, похідних від патронімів-топоос-
нов (наприклад, Семен Пристроєнко, Трохим Жорнокль-



овенко). Фактично це нащадки засновників населених пунктів у першому поколінні, що теж вказує на заснування частини сіл не раніше початку XVII..

Найдавніші згадки в документах більшості сіл Переяславщини відносяться до 1622—1630 рр.. Виключенням є окремі села та хутори, розташовані в басейні р. Карані, які відомі за документами другої половини XVI ст..

Археологічні матеріали (в основному—кераміка), виявлені на територіях переяславських сіл, відносяться, за деяким виключенням саме до кінця XVI—поч. XVII ст.. Окремі матеріали XIII—XV ст., знайдені в процесі розвідок, свідчать і про існування ряду невеликих поселень місцевого автохтонного населення, яке продовжувало давньоруську селищну традицію й зберегло значну частину давньоруських топонімів.

Михайло Мовчан

РИМОВСЬКА ПРОБЛЕМА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ЇЇ РОЗГАДКА ЗНАХОДИТЬСЯ НА ПОЛТАВЩИНІ

Серед багатьох великих і малих проблем історії України заслуговує на увагу не вирішена на сьогодні проблема давньоруського міста Римова. Про нього розповідають літописи, "Поучение" Володимира Мономаха. А в "Слові о полку Ігоревім" описується трагічна загибель цього міста від половецької навали.

Істориків, археологів, журналістів та ін. особливо цікавлять питання: де був розташований Римов та походження його назви (топонім).

Версій місцезнаходження стародавнього міста-фортеці вистачає. Дослідник С. Лященко розміщує Римов на Канівщині; В. Г. Ляскоринський—поблизу нинішнього с. Ве-



лика Бурімка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.; М.Т.Сокол називає адресу міста на території м. Верхньодніпровська Дніпропетровської обл.; Р. О. Юра, В. Й. Довженко, В. К. Гончаров говорять, що це—городище біля с. Тарасівка Оржицького р-ну Полтавської обл.; М. П. Барасов розташовує таємниче місто в с. Римарівка сучасного Гадяцького р-ну Полтавської обл.; Ю. А. Александров-Ліпкінг розміщує Римов біля с. Гочево Беловського р-ну Курської обл., вказує на вагомні аргументи—існування поряд з давньоруським городищем Римового болота і Римової балки.

Наша гіпотеза заснована на дослідженнях істориків Д.І.Багалія, С. М. Соловійова, П. В. Голубовського, археолога С. Мазаракі, журналістів В. Посухова і С. Книша, а також даних археології і стародавніх письмових джерел. Ця версія прямо веде на Полтавщину, в с. Свиридівка Лохвицького р-ну.

Відомості з історичних джерел про таємничий Римов розповідають, що ним могло бути велике місто, розташоване неподалік болота, військовий і економічний центр округи, який існував тільки за літописом 91 рік.

Оскільки місто-фортеця існувало тривалий час, то в пам'яті народу воно мало залишити якісь сліди. Біля Свиридівського городища це назви: урочище Рим, Римський шлях і Римське болото, яке згадується ще в Іпатієвському літописі: "Да которей же горожане вкидаша из грязи и бьяхуотся ходяше по Римскому болоту, то теи избыша плена. А кто ся остал в городе, а те все взяти быша"

Трьох топонімів, зв'язаних з назвою таємничого давньоруського міста, немає в жодній з вище перелічених гіпотез, окрім нашої.

Свиридівське городище—це один із 20 пунктів Посульської оборонної лінії Київської Русі, одно із складних городищ Полтавщини. Його площа 5 га. Дві великі частини з'єднані вузьким перешийком, який відгороджений насипом довжиною до 15 м. Одна частина розкинулася на пагорбі, зарослому лісом, друга—на плато прилеглого пагорба. Від самого села Свиридівки та прилеглого поля територія городища відгороджена валом висотою 6 м.



Знахідки в городищі—кістки тварин, обпалена цегла, ошурецький шифер, уламки керамічного посуду—підтверджують думку, що тут було велике поселення в період Київської Русі. Зі сходу місто-фортецю ворогові взяти було неможливо. Майже вертикальні схили не дозволяли цього зробити. На західній стороні навпаки—зручні підходи до міста. Тому тут були збудовані найбільш високі вали, на яких стояли кам'яні башти. Археолог М.О.Макаренко на поч. ХХст. бачив рештки цих кам'яних споруд.

Описаний характер городища і місцевості навколо, а також топоніми дають підстави вважати Свиридівське городище Римовим.

Але це не головні аргументи на користь нашої гіпотези. Вирішальні аргументи, як ми вважаємо, ховаються в самих історичних джерелах.

Проаналізуємо тогочасні історичні події, описані в "Повчєнии" Володимиром Мономахом. Вперше згадується місто Римов саме тут. Князь Олег влітку 1094 р., взявши собі в поміч половців, прийшов під Чернігів "добувати вотчину" Володимир Мономах, що князував тут, змушений був поступитися Олегу Черніговим і перейти на князювання в Переяслав. Він з невеликим військовим загоном (до сотні воїнів) вирушив в дорогу. Навкруги були тисячі половецьких військ, союзників князя Олега, але до місця призначення колона Мономаха прибула благополучно.

Потім спалахнула міжосібна війна між Володимиром Мономахом і Олегом Чернігівським. Олег на першому її етапі продовжував використовувати половецькі війська. Що ж до Володимира, то у нього було мало війська, щоб йти за межі свого Переяславського князівства і покарати половців на їх території. Однак, йому вдалося підстергти половецьких грабіжників на своїй території і напасти на них із засідки між своїм містом Римовим і кордоном Чернігівського князівства. Це було, напевно, між 24 липня 1094 р. і 24 лютого 1095 р.. Але, без сумніву, через кілька місяців після повернення Мономаха з Чернігова (з відомих причин). Переяславці перемогли тоді нападників, про що



скупо сказано в "Поучении": "И идохом на вас их за Римов и бог поможе—избихом я, а другие помахом"

У літопису ця перемога не згадується, напевне, тому що, для літописця це був "бій місцевого значення, рядовий епізод міжусобиці". Адже вороги прийшли з руської землі—Чернігівщини, а не з кочів'я.

Таким чином, якщо розглядати всі ці події в історичному взаємозв'язку, то напрашується висновок, що князь Володимир ходив на ворогів з невеликою дружиною після того, як почалася міжосібна війна з Олегом Святославовичем і недалеко від меж свого Переяславського князівства—між містом Римовим та Чернігівським кордоном. Це знову нам підказує адресу Римова—сучасне Свидівське городище Лохвицького р-ну Полтавської обл., яке знаходиться найближче до описаних орієнтирів сивої давнини. Додамо ще ті ознаки, про які ми говорили вище—урочище Рим, Римське болото в ньому і Римський шлях.

Для більш повного спростування інших гіпотез, потрібно, на наш погляд, розглянути другу згадку про місто Римов, пов'язану з трагічними подіями 1185 р., коли половці, розгромивши новгород сіверського князя Ігора, напали на Русь.

Наймогутніші половецькі хани Кончак та Кза засперечалися, який напрямок вибрати—Київський чи Посеймський. Кончак вибрав Київський, Кза—беззахисне Посейм'я. Кончак оточив Переяслав. Руські князі домовилися про спільну відсіч і відправилися на допомогу місту. Хан зняв облогу з Переяслава, відступив. Але не відчуваючи небезпеки з боку русичів, які рухалися повільно, половці "идуци жи мимо пристопища к Римови" взяли його, перебили та захопили в полон більшість мешканців і подались в свої кочів'я.

Таким чином, Римов знаходився на шляху відступу половців. На наш погляд, щоб швидше дістатися Переяслава, Кончаку потрібно було рухатися коротким шляхом із придонських степів лівим берегом Ворскли, потім після бродів біля сучасних Нових Санжар повертати на Псьол. При цьому, половці зруйнували всі міста в пониззі Сули, в



тому числі і згадані вище Тарасівське і Великобурімське городища. А назад Кончак ішов по вододілу, тому що не було ніякої небезпеки від руського війська, що поспішало навздогін. Кончак міг об'єднатися з ордою хана Кзи, що громив поселення біля Путивля.

Заперечимо позиції дослідника Ю. А. Александрова-Ліпкіна. Ніяк не в'яжеться Гочівське городище на березі Псла в Курській області з Римовим—дуже віддалене воно від тієї місцевості, де розгорталися події. Мономаху туди йти було ризиковано. Головне те, що Гочівське городище лежало в зоні походу Кзи, а не Кончака.

Великий сумнів викликає версія М. Т. Сокола, який розмістив місто Римов в районі м. Верхньодніпровська. Там не знайдено ознак великого давньоруського городища.

Гіпотеза С. Ляшенка також суперечить Історичним джерелам. Кончак, відходячи від Переяслава, нижню Сулу пройшов успішно, а на середній Сулі, далеко від Канівщини, зрозумівши, що погоні не буде, "приступиша к Римови"

Село Римарівка сучасного Гадяцького р-ну—це не давньоруський Римов, як гадав Барсов. Цілком зрозуміло, що назва села походить від професії римар (лимар).

Версія Р. О. Юри, В. К. Гончарова, В. Й. Довженка та гіпотези В. Г. Ляскоринського не мають ніякого топонімічного підтвердження. Отже, припущення бездоказові.

Наша версія топоніму—це тема наступного дослідження. Однак, вже зараз, опираючись на наведені нами аргументи можна стверджувати, що Римов—на Полтавщині, а Свиридівському городищу слід дати назву Римове—за назвою знаменитого давньоруського міста.



СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА
ТА ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ
КРАЮ (ДО 1917 р.)



Борис Год

ЄФРЕМ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ—ОРГАНІЗАТОР ПЕРШИХ ЛІКАРНЬ НА РУСІ

Історичні джерела свідчать, що першим засновником лікарняної справи на Русі у XI-XII ст. був Єфрем Переяславський—єпископ Переяславського єпископату, який охоплював територію сучасних Полтавської, частину Курської, Харківської, Орловської, південні райони Чернігівської областей.

Народився він недалеко від Переяслава у містечку Мілітині. До посвяти себе на довічну службу божу обіймав посаду головного управителя маєтків Великого князя Київського Ізяслава Ярославовича. Прийнявши в 1054 р. сан ченця, Єфрем Переяславський у відповідь на гоніння з боку свого колишнього владика залишає Русь і переїздить до Греції. У місті Константинополі пройшло 18 років його життя.

Глибоко вивчивши найпередовіші досягнення грецької науки і культури, він прагне запровадити деякі з них на рідній землі. Вже у 1063 р. Єфрем Переяславський бере активну участь в організації роботи Студійського монастиря Феодосія Печерського. Ним було розроблено монастирський статут, яким передбачалося будівництво приміщень для лікування хворих і утримання знедолених людей. Це був перший на Русі "будинок для хворих і мандрівників"

Згідно складеного Єфремом статуту, встановлювалася чітка організація обслуговування хворих і мандрівних людей. Так, кожний монастир мав свого лікаря, необхідний запас лікарських матеріалів, які зберігалися у спеціально призначеної особи і видавалися лише на вимогу лікаря. З часом було організовано стаціонарні відділення для особливо тяжких хворих; спеціальні приміщення зводились і для монастирських старійшин. Їх безкоштовно одя-



гали, харчували, мили в лазні. Видавалося навіть по 2 злотника для власних витрат.

Близько 1072 р. Великий князь Всеволод Ярославович повертає святого Єфрема на батьківщину і призначає його єпископом Переяславським. Перебуваючи на цій посаді, він здійснює масове церковне будівництво, в ході якого при кожному монастирі відкривалися лікарні, благодійні заклади тощо. Значної уваги святий Єфрем надає розбудові єпархіального міста—Переяслава.

Єфрему Переяславському вдалося організувати низку лікарняних закладів у багатьох містах і селах, забезпечуючи там безкоштовне лікування. Ряд таких установ працював і на землях сучасної Полтавщини.

Особливої уваги святий Єфрем надавав формуванню лікарняних кадрів. Як правило, лікарі приїздили з інших монастирів, а також з Константинополя, Вірменії. Успішно працювали народні цілителі. Тісні зв'язки російських князів із французькими, шведськими, угорськими, німецькими, англійськими дворами також давали змогу поповнювати медичний персонал існуючих монастирських лікарень і відкривати нові.

На жаль, подальша доля лікарень святого Єфрема Переяславського нам невідома. Можливо, вони об'єдналися із церковно-приходськими і благодійними закладами стародавньої Русі, що існували ще з часів Володимира.

Не маємо ми відомостей і про останні роки життя Єфрема Переяславського. Помер він на рубежі 1104-1105 рр. Мощі святого знаходяться у ближніх печерах Києво-Печерської лаври.



Валерій Смолій

КОНФЕСІЙНИЙ ФАКТОР У
ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ УКРАЇНСЬКОГО
НАРОДУ XVII СТ.
(до постановки проблеми)

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. (проблема її хронологічних меж, гадаємо, все ще не до кінця вирішена) залишила глибокий слід у всій соціально-економічній, політичній та етнокультурній історії України. Вона породила ряд подій та явищ, які потребують свого дальшого осмислення, глибокого проникнення у суть процесів, що тоді відбувалися. Однією із них є проблема ролі та місця релігійного фактору у розвитку Визвольної війни. Не можна сказати, що вона не вивчалася представниками різних шкіл та напрямів в історіографії. В більшій або меншій мірі цієї проблеми торкалися дослідники XIX—поч. XX ст., радянські вчені та історики української діаспори. Підготовлено окремі праці, поставлено та вирішено ряд проблем. Однак доводиться констатувати, що ця проблема вивчалася на обмеженій джерельній базі або висвітлювалася через призму ідеологічних догм.

Разом з тим аналіз історіографічної спадщини дає підстави твердити, що предметом дальшого вивчення може стати така група питань:

1. Відомо, що однією із причин, які обумовили початок повстання, була релігійна проблема у Польщі. На цю причину неодноразово вказував Б. Хмельницький та його сподвижники. Але, крім хрестоматійних фактів, які містяться у книгах, присвячених цьому періоду історії, вчені не підготували узагальнюючих праць, що характеризують розвиток релігійного життя в Україні після Берестейської церковної унії 1596 р. Особливо слабо вивченим є питання про релігійну



ситуацію напередодні 1648 р. (так званий період "золотої спокую").

2. Значні тематичні лакуни характерні і для самої Визвольної війни. Малодослідженою залишається проблема ідеологічного спрямування цих подій. Справді, у якому напрямі розвивалися світоглядні засади Б. Хмельницького і його сподвижників? Яким було співвідношення соціального, національного та релігійного факторів у подіях середини XVII ст.? Що вони дали для утвердження етнічної самосвідомості українців, як окремої нації? На жаль, відповіді на ці та інші аналогічні питання на сьогодні поки що не з'ясовані.

3. Відкритою залишається також проблема участі представників різних категорій священнослужителів у самому повстанні. Загальні зауваження про те, що парафіяльні священники входили до складу окремих повстанських загонів, а згодом полків і сотень, потребують більш широкої наукової аргументації. Аналогічного глибокого дослідження вимагає і той зріз питання, який характеризує позицію київського митрополита С. Косова і його оточення щодо подій Хмельниччини і укладення Переяславсько-Московського договору 1654 р. Домінуючі в радянській історіографії думки 50-х—кінця 80-х рр. не витримують серйозної наукової критики.

4. Окремим предметом для дослідження може стати питання церковно-релігійної політики та ставлення Б. Хмельницького до представників різних конфесій та етнічних груп населення, що мешкали тоді в Україні. Нам відомо лише, що вона була толерантною, виваженою, гнучкою та реалістичною. Завдяки цій політиці гетьману вдалося зберегти громадянський мир у державі, не допустити великих міжстанових та внутрістанових конфліктів і конфронтації на конфесійному ґрунті. Більше того, проведення цієї політики забезпечило підтримку



Національної революції з боку навколишніх народів та урядів держав європейського континенту.

Загалом звернення вчених до даного аспекту подій Визвольної війни, безперечно, забезпечить більш глибоке та всебічне вивчення цієї події в історії України, яка істотно вплинула на загальний історичний розвиток українських земель та помітно змінила політичну карту Європи.

Ніна Цехмістро

ПРИБІЧНИКИ ІВАНА МАЗЕПИ СЕРЕД ПОЛТАВЦІВ

28 жовтня 1708 р., коли Карл XII, що йшов на Москву, повернув на Україну, гетьман І. С. Мазепа, в надії запобігти спустошенню краю, перейшов на бік шведів. За ним пішло близько 3-5 тис. козаків. Цьому послужили такі обставини. Під час Північної війни козаки, замість того, щоб захищати свою землю від безпосередніх ворогів, за наказами Петра I, вимушені були воювати у далекій Прибалтиці та Польщі. На чолі козацьких полків Петро наказав поставити російських і німецьких командирів, які зарозуміло ставилися до козацького війська. Війна викликала нарікання українських селян і міщан, які скаржилися на московські війська, що грабували жителів, примушували їх виконувати різні повинності. "Звідусіль,—писав цареві І. Мазепа,—я отримую скарги на свавілля російських військ" До того ж Петро відмовив Мазепі у допомозі, порушив тим самим зобов'язання обороняти Україну від Польщі. Звертаючись до козаків, що його підтримали, Мазепа проголосив: "Браття! Настав наш час. Покористуємося цією нагодою,—віддячимо москалям за їх насильство над нами, за всі нелюдські муки і неправду, що вчинено нам! Ось коли прийшов час скинути ненависне ярмо і нашу Україну зробити вільною стороною, ні від кого не залежною"



Серед тих, хто співчував І. С. Мазепі був і полтавський полковник Іван Прокопович Левенець (1703-1709 рр.). Російський уряд тривалий час сумнівався у вірності І. Левенця. Причина полягала у тому, що Левенець не поїхав у Глухів для виборів нового гетьмана, а канцлеру Головкіну відповів, що скликає усіх сотників і потім з'явиться разом з ними. При цьому, він повідомив, що до Полтави привозив листа від Мазепи запорізький козак. Цього листа, не читаючи, він переправляє канцлеру, а козака, що привіз листа, затримати не вдалося.

До Головкіна почали надходити відомості про симпатії Левенця їдо Мазепи. Вдова Кочубея, яку запросили разом із вдовою Іскри у Глухів для отримання царської милостей, писала, що на своєму шляху зустріла перешкоди від полтавського полковника та його старшин і звинуватила їх у зраді.

Охтирський полковник Федір Осипов, вже визнаний за наслідками кочубеївої справи як особа, що постраждала від Мазепи, писав Головкіну, що полтавський полковник Левенець не бажає коритися царю, не їде у Глухів і наказує молитися у церквах не за царя, а за шведського короля: "Полтава здавна нестатечна і тепер з неї добра не сподіватися. Цим недавнім часом полковник збирав у себе старшину, радились, чи їхати у Глухів, і так полковник, чинясь хворим сам не поїхав, а старшин, хоч як чулем і хотіли їхати, заборонив і повідомив наказ: хто до нас буде скоріше, того маємо за пана. І так те є: бо там знайдуться Мазепині і Орликові приятелі" Далі Ф. Осипов повідомляв, що полтавським полковим писарем був рідний брат генерального судді Чуйкевича, відданого мазепинця. Зять же полковника Левенця—Іван Герцик, з двадцятьма козаками утік із Полтави і перейшов до Мазепи. Тому за наказом генерала Волконського у Полтаву були введені російські війська, а полковник Левенець вимушений був видати універсал, в якому закликав козаків вірно служити царю. Але О. Меншиков не був переконаний у вірності полтавського полковника і наказав йому разом із сім'єю приїхати до Харкова. У квітні 1709 р. сини Левенця були віддані у



харківські словесні школи і стали свого роду заложниками, що примусило батька вірно служити цареві.

До прихильників Івана Мазепи також належали брати Григорій та Іван Герцики, сини полтавського полковника Павла Семеновича Герцика. Коли сотник Василь Зеленський привіз до міста тривожну звістку про "зраду" Мазепи, то як свідчив один із сучасників, "почали збиратися у місті мужики із навколишніх сіл і кричати, що ось нарешті прийшла пора обдирати старшин і усіх знатних і багатих" Тому брати Герцики залишили Полтаву і мали намір перечекаати небезпечні події у Корсуні, де був їх маєток. Але неподалік від Чигирина вони зустріли соратників Мазепи—Гамалію, Кандибу, Мокієвського, які порадили їм повернути до Ромен, де на той час знаходився гетьман. З того часу брати Герцики—серед вірних прибічників І. Мазепи. До Григорія та Івана приєднався і молодший брат—Афанасій (Атанас), який "для науки" знаходився в оточенні П. Орлика. Дружиною ж Орлика була їх сестра—Ганна.

Після Полтавської битви брати Герцики були серед тієї козацької старшини, яка разом із Мазепою вимушена була перебратися до Туреччини. Коли помер І. Мазепа, Григорію Герцику було доручено супроводжувати його тіло для поховання. Пізніше Григорій свідчив, що був посланий із тілом Мазепи у Галац до митрополита і "тим митрополитом той труп там похований" Хоча відомі і інші версії щодо поховання Мазепи.

Після обрання гетьманом П. Орлика, Григорій Герцик отримав посаду генерального осавула. Виконуючи доручення нового гетьмана, він у складі посольства їздив до запорожців та у Константинополь. Посольство мало інструкцію від Орлика вимагати від Туреччини сприяння у звільненні Лівобережної і Правобережної України, яка разом із Військом Запорозьким визнавалася б на вічні часи незалежною країною, без данини і васальності, з непорушними законами і кордонами, під захистом шведського короля. Це була вимога фактичної незалежності України. Але у Туреччини змінився уряд і досягти бажаної мети посольству не вдалося.



У 1715 р. брати Герцики, разом з вірними соратниками П. Орлика перебираються до Стокгольму, хоча інша старшина скористалася царською амністією і вирішила повернутися в Україну.

У 1719 р. Григорій був посланий Орликом до Польщі із дорученням передати кореспонденцію польським сенаторам, а потім встановити зв'язки із запорожцями. Але у Варшаві Григорій захворів і з грамотою Орлика до Запоріжжя поїхав Федір Нахімовський. В цій грамоті запорожців закликали до виступу проти Росії та повідомляли про союз Швеції із європейськими країнами, спрямований проти Росії.

За вимогою російського посла у Варшаві князя Г.Ф. Долгорукого, Григорія Герцика у 1720 р. заарештували і видали російському уряду. Потім його відправили до Петербургу і ув'язнили у Петропавлівській фортеці. У березні 1721 р. П. І. Вельямінов-Зернов провів допит Григорія. Матеріали допиту збереглися і є важливим історичним джерелом. Герцик детально розповів про життя за кордоном, але, зрозуміло, прагнув применшити свою роль і участь у згаданих подіях.

У 1724 р. Григорія Герцика перевезли до в'язниці Адміралтейства. Лише у 1727 р. йому дозволили проживати у Москві разом із дружиною та дітьми, але під суворим наглядом двох солдатів, що постійно повинні були перебувати у його оселі. Сім'я Григорія у цей час складалася із дружини Анастасії, дітей—Василя, Семена, Павла, Параскевії. Серед членів родини не згадувався син Петро, хоча ще у 1722 р. Анастасія подавала чолобитну зі скаргою на князя О. В. Долгорукого, який довідавшись, що Петро—син Герцика, протримав його шість тижнів ув'язненим, знущався з нього, а потім відправив до Преображенського приказу. Як далі склалася доля Петра Герцика залишилося невідомим.

Останні відомості про Григорія Герцика відносяться до середини 30-х років, коли у 1732 р. померла його дружина і це змусило звернутися із чолобитною про допомогу, бо жила родина у злиднях і не було коштів на поховання. У



1735 р. Григорія звільнили з-під нагляду, але зобов'язали жити у Москві і суворо заборонили повертатися в Україну.

Про братів Григорія Герцика—Івана та Афанасія відомо лише те, що вони не повернулися із еміграції. Тесть Івана Герцика—Іван Левенець, що у 1727 р. займав посаду правителя генеральної канцелярії, звернувся до царського уряду з проханням про повернення дочки, але йому було відмовлено. Такою нелегкою видалася доля соратників Івана Мазепи—братів Герциків та їх родин.

Олена Дьякова

КОТЕЛЬВА У XVII-XVIII ст.

На сучасному етапі розвитку історичної науки дослідники все більше уваги привертають історії різних регіонів України, які відрізняються один від одного мовою, обрядами та одягом населення і, звичайно, своєю історією. Одним з них, що склався на сході нашої держави є Слобожанщина. Слобідська Україна виникла у середині XVII-XVIII ст. До її складу входили сучасні Харківська, частини Сумської, Донецької, Луганської, Воронежської, Белгородської, Курської областей. Але дуже рідко в історичній літературі згадується, що деякий час до складу Слобожанщини входила і Котельва (сучасна територія Полтавщини).

Розташоване це село в лісостеповій частині Придніпровської низовини, на березі річки Котельва, притоки Ворскли.

У давнину на місці цього села була фортеця, що захищала рубежі Переяславського князівства від нападів кочових племен. Та монголо-татарська орда вщент зруйнувала фортецю і на довгі часи цей край став частиною дикого поля, де хазяйнували татари.



Але вже на початку XIV ст. тут знову з'являються слов'янські поселенці. Філарет (Гумілевський)—автор "Історико-статистического описания Харьковской епархии" вважає, що заселення краю, де пізніше з'явиться Котельва, почалося з часів гетьманщини. Та ще наприкінці XVI ст. тут жили мисливці та пасічники невеличкими хуторами. Багато козаків та селян прийшло в цей край у 30-х рр. XVII ст., коли почалося масове переселення жителів з Наддніпрянщини на Слобідську Україну.

За переказами перших переселенців назва села походить від прізвища заможного козака Котел, що першим оселився тут. Але дослідники пов'язують назву з річкою Котельвою. На жаль, конкретного року заснування Котельви історична та популярна література не відзначає. Відомо, що в 1648 р. Котельва стає сотенним містечком Гадяцького полку. Козаки Котелевської сотні брали участь у визвольній війні 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького і були учасниками боїв під Зборовом, Берестечком, Жванцем.

У 1654 р. за умовами Переяславського договору Котельва відійшла до Російської імперії і була передана російським урядом в особисте володіння тодішнього гетьмана Богдана Хмельницького. У другій половині XVII ст. Котельва увійшла до складу Слобідської України, ставши однією з фортець, що захищали державу від нападів ногайських та кримських татар. Містечко було оточено високими валами і глибоким рвом. Над валом височіли чотири великі дерев'яні вежі. У містечку було близько 200 дворів і 2 церкви.

Героїчну сторінку залишила Котельва в історії Північної війни. 29 січня 1709 р. шведська армія підійшла до містечка. Мешканці стійко захищались, але сили були нерівні. Шведи, захопивши Котельву, вщент зруйнували її. Це було пов'язано і з тим, що котелевці не приєдналися до українського гетьмана І. С. Мазепи, а залишились вірними Росії.



Котелевські козаки під час Північної війни брали участь у Полтавській битві, а ще раніше—в Азовських походах Петра I.

У 1709 р. котелевська сотня була приєднана до Охтирського полку, а у 1780 р., коли був остаточно скасований полковий устрій в Україні, Котельва увійшла до складу Охтирського повіту Харківського намісництва. З 1797 р. Котельва—слобода Охтирського повіту Слобідсько-Української (з 1835 р.—Харківської) губернії.

Наприкінці XVIII ст. Котельва була досить великим населеним пунктом. У 1773 р. тут мешкало понад 9 тис. чол. Основну масу населення становили військові обивателі та їх сім'ї. Жили тут і кріпаки.

Серед мешканців було багато ремісників, що займалися бондарством, гончарством тощо. Особливо виділялися шевці та ткачі. На ярмарках Харкова, Полтави, Охтирки, Курська попит на їх продукцію (килими, пояси, сукні) був досить великим. Розвинуто було і хліборобство.

У другій половині XVIII ст. Котельва стає одним із великих центрів чумацтва на Слобожанщині. Котелевські чумаки добиралися до Волги, Кавказу, Азовського та Чорного морів, і навіть до кордонів Австрії. Вони перевозили в основному сіль та рибу. Деякі з них мали до 35 пар волів.

Приймали участь котелевці і в повстаннях того часу проти поневолювачів. Особливо вони відзначилися під час Коліщанини. Восени 1768 р. захопленого у полон ватажка гайдамаків Максима Залізняка, засудженого на довічну каторгу, під посиленою вартою вели до Сибіру. На переправі через річку Котельва місцеві козаки напали на варту і визволили Максима Залізняка, деякий час переховуючи потім його у прирічковому верболозі.

В 1977 р. на честь цієї події був збудований на березі річки Котельва пам'ятник Максиму Залізнику.

На жаль, в історичній літературі відсутні відомості про розвиток освіти у Котельві в XVII-XVIII ст., побут мешканців того часу. Ці та інші теми ще чекають на свого дослідника.



Світлана Куцепал
Ольга Онищенко

ДЕКАБРИСТИ НА ПОЛТАВЩИНІ

На початку XIX ст. зростаюче невдоволення селян свавіллям поміщиків переросло у широкий селянський рух. Охопивши Україну, він не обминув і Полтавщину. Під його впливом передова частина інтелігенції нашого краю дійшла висновку про необхідність зміни існуючого ладу, який гальмував розвиток суспільних відносин та економіки країни.

Виразом протесту перших російських революціонерів проти існуючого ладу стало виникнення у Петербурзі у 1816р. першої таємної організації—“Союзу порятунку” або “Товариства істинних і вірних синів Вітчизни” Згодом, на основі цієї організації виникає нова: “Союз благоденства” Щоправда, невдовзі значне зростання чисельності організації поставило її під загрозу викриття охранкою. Тому в січні 1821 р. “Союз благоденства” було розпущено. Після цього виникають спочатку Південне, а потім Північне товариства, які й підготували повстання декабристів 1825 р.

Діяльність окремих управ “Союзу благоденства” а згодом Південного товариства та “Товариства з'єднаних слов'ян” проходила в Україні. Тульчин, Васильків, Кам'янка—це лише деякі населені пункти, які назавжди ввійшли в історію декабристського руху. Багато таких місць є й на Полтавщині.

У Миргородському повіті знаходився маєток письменника, дипломата, і сенатора Івана Матвійовича Муравйова-Апостола, родича нащадків славетного гетьмана Лівобережної України Данила Апостола. Три сини І.М. Муравйова-Апостола відіграли значну роль в розвитку руху декабристів. Одним з найактивніших діячів декабристського руху був Сергій Іванович Муравйов-Апостол, діяльність якого самі декабристи порівнювали з



діяльністю керівника Південного товариства Павла Пестеля. Старший брат Сергія Івановича—Матвій Іванович також брав активну участь у декабристському русі. Наймолодший брат Іполит Іванович на час повстання Чернігівського полку мав лише 19 років, і вступив у таємне товариство лише напередодні повстання, коли і був смертельно поранений.

У Хомутці, в добре обладнаному будинку Муравйових-Апостолів бували П. Пестель, М. Лорер, М. Бестужев-Рюмін.

Коли точно жили брати Муравйови-Апостоли на Полтавщині, встановити важко, але деякі дати їх перебування у нашому краї все ж збереглися. Відомо, що С. І. Муравйов-Апостол у Хомутці постійно не жив, але часто бував там. М. І. Муравйов-Апостол досить часто навідувався в Хомутець під час служби в Полтаві на посаді ад'ютанта генерал-губернатора князя Репніна. Іполит постійно жив з батьком до вступу в навчальний заклад.

Під час служби у Полтаві Матвій Іванович не був самотнім у своїх поглядах. На час його приїзду до міста тут розгорнув велику революційну діяльність учасник таємного товариства з 1816 р. М. М. Новіков, дуже високу оцінку якому давав П. І. Пестель. Зокрема, М. Новіков від широкую роботу по залученню до товариства нових членів, зберігав в себе програмний документ "Сокву благоденства"- "Зелену книгу"

У березні 1821 р. у Тульчині на квартирі П. І. Пестеля група його однодумців ухвалила, незважаючи на офіційний саморозпуск "Союзу благоденства" продовжувати революційну діяльність. Так сталося Південне товариство декабристів. Його керівник Павло Пестель у 1821 р. завідав до Полтави. Тут він зустрівся з М. М. Новіковим. Заїзджав він і до Муравйових-Апостолів у Хомутець та до Капністів в Обухівку.

Бував у нашому краї і Сергій Волконський, один з найактивніших діячів руху декабристів, член "Союзу благоденства" і Південного товариства. Зокрема, він часто навідувався у Полтаву, де жив його родич Репнін.



1821 р., у зв'язку з розформуванням Семенівського гвардійського полку у Полтавський піхотний полк був призначений Михайло Бестужев-Рюмін. З цього часу і до самого повстання Чернігівського полку він часто їздив у Хомутець, в справах товариства бував і в інших місцях Полтавської губернії.

В кінці 1823—протягом 1824 р.р. Південне товариство, поповнюючи свої ряди, намагалося вирішити питання про об'єднання з Північною організацією. В цей же час розроблялись і обговорювались конкретні програмові питання руху, були встановлені зв'язки з Польським патріотичним товариством. Члени організації розпочали агітаційну роботу серед солдат. Зокрема, за зв'язки з солдатами Семенівського полку відповідав С. І. Муравйов-Апостол. Декабрист Ф. Вадковський у 1825 р. запропонував П. Пестелю організувати таємну друкарню в Хомутці. Вся основна робота по видавництву нелегальної літератури повинна була лягати на Матвія Івановича Муравйова-Апостола.

Влітку 1825 р. до Південної організації приєдналось "Товариство з'єднаних слов'ян" члени якого боролися за ліквідацію самодержавства, створення федеративної слов'янської республіки. Початковий етап діяльності цієї організації теж пов'язаний з Полтавщиною. Адже основою цього товариства послужило створене 1818 р. у Решетилівці братами Борисовими та юнкером Волковим "Товариство першої згоди" яке через деякий час перетворилося у "Товариство друзів природи" В 1820 р. до "Товариства з'єднаних слов'ян" приєднався майбутній активний його діяч, наш земляк Іван Іванович Горбачевський.

Таким чином, немало славних сторінок історії руху декабристів—борців за торжество свободи і справедливості,—нерозривно пов'язані з Полтавщиною. Їх пропаганда може стати важливим фактором виховання патріотів краю, вільної незалежної України.



Микола Якименко

АГРАРНІ РЕФОРМИ 1861 І 1906
РОКІВ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ
СЕЛЯНСЬКОГО (ФЕРМЕРСЬКОГО)
ГОСПОДАРСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ.

Історичний досвід функціонування великого землеводіння в його класичній феодальній формі, як, між іншим, і у формі колгоспу чи радгоспу (СРСР), держгоспу (ПНР, СРР, НРБ), комуни (КНР) і тому подібній системі організації і оплати праці показали свою повну неспроможність насамперед через низьку ефективність суспільного виробництва. Виходячи з актуальності проблеми становлення селянського (фермерського) господарства в конкретних умовах утвердження ринкових економічних відносин на сучасному етапі розвитку України, автором цих рядків було проведено дослідження відомих реформ 1861 і 1906 р. з метою з'ясування їх впливу на становлення селянського землеводіння фермерського типу в Полтавській губернії. Відповідний аналіз конкретних історичних фактів дає підстави для таких висновків:

1. Скасування кріпосного права у 1861 р. дало можливість колишнім поміщицьким селянам змінити свій соціальний статус раба на статус селянина-власника. Разом з реформуванням становища колишніх удільних (1863 р.) і державних (1866 р.) селян вже два десятиліття після 1861 р. основною фігурою полтавського села став домогосподар, що на свій розсуд орав поле, сіяв зернові і городні культури, формував бюджет, складав плани на майбутнє.
2. Виходячи з того, що протягом тривалого часу реформування економіки займалися одні лише поміщики, або особи, що захищали їх інтереси, дрібні товаровиробники не могли розкрити в повному обсязі свої потенційні можливості організації ефективного і високорентабельного господарства. Цьому заважали:



- а) високі податки (прямі й посередні);
- б) суттєві обмеження аж до 1906 р. вільного продажу і купівлі надільних земель;
- в) відсутність у селян права вільно, без перешкод, обирати місце свого постійного мешкання;
- г) черезполосне землеволодіння;
- д) неписьменність і відсутність державної програми розвитку сільськогосподарської освіти тощо.

3. Діяльність Селянського поземельного банку, перше відділення якого було відкрито самі у Полтаві 1883 р., стимулювала підприємницьку ініціативу значної частини дрібних товаровиробників, що негайно вплинуло на ефективність сільськогосподарського виробництва.

4. Механізм реалізації століпінських законів, основним змістом яких було сприяння усім бажаючим з числа так званих "непривілейованих" станів створити господарство фермерського типу, виявився досить дієвим, оскільки вже за короткий час (1907-1910 рр.) намітилися очевидні успіхи кількісного зростання хуторян і "відрубників".

5. Співставляючи тенденції розвитку великого поміщицького і дрібного селянського землеволодіння за п'ять пореформених десятиліть, можна з абсолютною певністю твердити про безперспективність розвитку першої з вищезгаданих двох категорій землеволодіння. Велике поміщицьке землеволодіння, як показує столітній досвід ряду країн Західної Європи, неминуче загинуло б своєю природною смертю, що, окрім усього Іншого, ставить під великий сумнів доцільність жовтневого перевороту 1917 р. і наступних дій по ліквідації приватного землеволодіння як такого.

Досвід функціонування індивідуального селянського господарства в умовах вільного ринку дає підстави рекомендувати відповідним органам державної влади незалежної України реалізацію таких основних напрямків аграрної політики:

- 1) постановка вивчення функціонування сільськогосподарського виробництва на різних етапах його розвитку;



2) широкий розвиток сільськогосподарської освіти.

Майже на всі ці вузлові проблеми сільськогосподарського виробництва звертав увагу в період непу відомий економіст М.Д. Кондратьєв. Та до думки вченого із світовим ім'ям більшовики не прислухалися, воліючи за краще знищувати інакомислячих. Що з того вийшло—ми знаємо.

Андрій Пантелеймоненко

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО
КООПЕРАТИВНОГО РУХУ:
ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО
ТОВАРИСТВА
(друга половина XIX—початок XX ст.)

Піонером української сільськогосподарської кооперації, потребу в якій прогресивні землевласники почали відчувати вже в перші роки після скасування кріпосного права, стало 1865 р. Полтавське товариство сільськогосподарського господарства. Ініціатором його заснування був великий місцевий землевласник, представник відомого українського аристократичного роду—Сергій Вікторович Кочубей.

Згідно з першим статутом, метою товариства було об'єднання зусиль окремих хазяїв для сприяння "кращій організації, маючи на увазі, головним чином, надання раціональної основи практичному сільському господарству". Протягом перших п'яти років існування згадане об'єднання здійснювало поширення передового досвіду серед його членів в основному через видання спеціальних праць і брошур, таких, як "Протоколи собрания" (травень



1866 р.), "Сельскохозяйственный сбор-ник" (лютий 1867 р.), "Журнал Полтавского сельскохозяйственного общества" (1868 р.) та ін. Проте, не здобувши активної фінансової підтримки серед більшості місцевих землевласників (через неготовність, а в ряді випадків і небажання переорієнтуватися на прогресивні форми і методи господарювання в нових економічних умовах), на початку 70-х рр. товариство увійшло в стан глибокої кризи. Лише наприкінці семидесятих років його діяльність поступово по-звинулась.

Активною ж робота Полтавського сільськогосподарського товариства стала починаючи з 80-х років. У цих специфічних умовах Полтавське сільськогосподарське товариство, переглянувши основні принципи своєї попередньої діяльності, прийшло до висновку про необхідність внесення коректив і доповнень до існуючого статуту. У зв'язку з цим протягом шести років (починаючи з 1888 р.) ним було порушено три клопотання, які в решті-решт були задоволені урядом тільки у 1893 р. Новий статут передбачав організацію сільськогосподарських з'їздів, виставок, бібліотек, музеїв, публічних лекцій, сільськогосподарських курсів, видавничу діяльність, підбір спеціалістів. А для поліпшення провідних галузей місцевого сільського господарства та кооперативної справи намічалось відкриття відповідних відділів товариства та заснування дослідного поля. І що особливо важливо, названий статут дозволяв тепер вести посередницькі операції у збуті продукції і забезпеченні членів товариства сільськогосподарськими машинами, знаряддями та інвентарем, добірним насінням тощо. Це давало можливість боротися з труднощами, які породила аграрна криза, втягнути у сферу діяльності згаданого об'єднання дещо більше сільськогосподарського населення, включаючи селян.

Функціонуючи у цьому напрямку, вже на рубежі ХХ ст. Полтавське сільськогосподарське товариство стало одним з найавторитетніших серед подібних об'єднань Російської імперії.



У різний час його діяльність, у той чи інший спосіб, була пов'язана з іменами цілого ряду видатних вчених та громадських діячів. Зокрема таких, як В.В. Докучаєв, М.В.Скліфосовській, А.Е. Зайкевич, В.І. Василенко, Е.Ф. Третьяков, М.В. Курдюмов, М.І. Вавілов, Л.В. Падалка та ін. Гордістю товариства були журнал "Хуторянин" (на початку ХХ ст. передплатувався у 56 губерніях і областях царської Росії) і дослідне поле, реорганізоване в 1910 р. у дослідну станцію (зараз це Полтавська державна дослідна станція ім. М.І. Вавілова), якій судилося відіграти важливу роль у розвитку сільського господарства не тільки Полтавщини, але і всієї країни. Нажаль, саме Полтавське сільськогосподарське товариство було ліквідоване у 1919 р. у зв'язку з переведенням його на статут споживчих товариств. Проте повернення до вивчення досвіду, набутого його членами у дорадянський час, сьогодні, в умовах розвитку ринкових відносин має не тільки теоретичне, а й практичне значення.

Маргарита Авдєєва

МАСОНСТВО НА ПОЛТАВЩИНІ

Масонство як соціальний та ідеологічний феномен сьогодні викликає у дослідників чималий інтерес. З'явившись у XVIII ст., воно, незважаючи на заборони та осуд, збереглося до наших днів, пережило режими, революції, війни.

У Росії перші масонські ложі з'явилися після смерті Петра І. На початку XIX ст. масонський рух поживався. Олександр І дозволив діяльність лож, прагнучи в такий спосіб поставити їх під свій контроль. Але згодом, коли стало відомо про зв'язки масонів з декабристами, царським рескриптом 1822 р. масонські товариства було заборонено.



У Полтаві масонська ложа виникла 1818 р. з ініціативи М. М. Новікова, завідуючого канцелярією генерал-губернатора Рєпніна та племінника відомого просвітителя, члена петербурзької ложі Михайла Новікова. Остання була створена у 1815 р., налічувала 145 чол. і входила у Велику ложу Астрєї (Астрєя—богиня справедливості у стародавніх греків). Керували нею майбутні декабристи Ф. П. Толстой та Ф. Н. Глінка. Однак, незважаючи на "сміливі промови" що виголошувалися її учасниками (здебільшого на теми моралі), вона залишалася далекою від політики.

Фундатор полтавської ложі М. М. Новіков належав до кола декабристів і був членом "Союзу порятунку" та "Союзу благоденства". Він подбав про те, щоб залучити до створення в Полтаві ложі "Любов до Істини" місцевих дворян. Так, намісником майстра ложі став С. М. Кочубей, колишній губернський предводитель дворянства, нащадок В. Л. Кочубея. Людина заможна, С. М. Кочубей славився щедрістю та благодійністю: подарував місту цегельний завод, продав за півціни Інститутіві шляхетних дівць свою садибу, побудував Інтернат для гімназистів, навчав грамоті кріпосних селян. Очевидно, саме ці риси—ліберальність, філантропізм—привели його до масонів. На жаль, він не зумів розпорядитися своїм господарством і згодом розорився. Помер С. М. Кочубей 1835 р. у страшенних злиднях.

Окрім С. М. Кочубея, до масонів приєдналися В. В. Тарнавський, службовець генерального суду, С. Л. Алексєєв, колишній хорольський предводитель дворянства, що мешкав у Багачці, В. Л. Лукашевич, поміщик Переяславського повіту. Членами ложі також були І. П. Котляревський (він виконував обов'язки виті), катеринославський губернський предводитель дворянства Д. Алексєєв, командир Сумського гусарського полку Карпов, полковник А. А. Глінка, член "Союзу благоденства" з яким М. М. Новіков познайомився у Петербурзі. Всього ложа об'єднувала більше 20 чоловік.

Слід зазначити, що декабристи поступово відмежувалися від масонства. Однак, спроби перетвори-



ти ложі на політичні організації були. Саме до цього, мабуть, прагнув і М. М. Новіков. "Новіков завів у Малоросії ложу масонську,- говорив на слідстві у справі декабристів П. І. Пестель, - але таємного товариства не встиг створити; принаймі, не мав я про те жодного разу будь-якого повідомлення"

Полтавська ложа проіснувала близько року і 12 березня 1819 р. була заборонена місцевим генерал-губернатором Репніним, який незабаром повідомив начальника Головного штабу князя Волконського, що інших лож у Малоросії немає.

Репнін відзначив також, що спочатку він не забороняв діяльність масонів у Полтаві, але встановив постійний нагляд за ними і пересвідчився, що "нічого протизаконного не відбувалось" Таким чином, М. М. Новікову не вдалося перетворити "Любов до Істини" в таємне товариство. До того ж він зіпсував свої стосунки з декабристами внаслідок якихось "темних" справ.

Як бачимо, Полтавська ложа припинила своє існування ще до виходу рескрипту 1822 р. Репнін немовби вгадав "волю государя" Треба відзначити, що закриття ложі у Полтаві мало неабиякий резонанс. Багато хто з масонів, побоюючись ускладнень, припинив своє членство у ложах. В Астреї, приміром, з 24 лож у 1818 р. на 1820 р. залишилося 20.

Після повстання декабристів уряд притягнув до слідства членів багатьох масонських лож. У січні 1826 р. Репнін одержав наказ міністра Татіщева заарештувати В.Л. Лукашевича, В. В. Тарнавського, С. М. Кочубея, С.Л.Алексеева та відправити їх до Петербурга. Мабуть, полтавські масони викликали особливу підозру тому, що серед них були декабристи (до речі, М. М. Новіков на той час вже помер).

Безумовно, слідство цікавили перш за все документи ложі. Але синам М. М. Новікова та повіреному С. М. Кочубея Григор'єву вдалося знайти їх серед речей покійного, що зберігалися у маєтку поміщиці Велецької, і спалити. Нічого не знайшли слідчі і в тяжко хворого В. В. Тарнавсь-



кого. Незважаючи на це, С. М. Кочубея, В. Л. Лукашевича і С. Л. Алексеєва у супроводі поліцейських повезли у Петербург. Однак, вже в березні 1826 р. С. М. Кочубея і С. Л. Алексеєва звільнили з-під варти, видавши їм відповідні документи про непричетність до таємного товариства. Згодом був виправданий і В. В. Тарнавський.

По-іншому склалася доля В. Л. Лукашевича, якого вважали організатором "Малоросійського товариства" Дехто з декабристів дійсно чув про існування такої організації і вважав, що вона прагнула приєднати Україну до Польщі. На допитах В. Л. Лукашевич не приховував своїх "національних українських симпатій" але існування товариства заперечував.

Не виключено, В. Л. Лукашевич справді планував створити "Малоросійське товариство" Однак через протиріччя з М. М. Новіковим був змушений перейти до Київської масонської ложі "Об'єднані слов'яни" в якій став майстром. За свідченням генерал-полцмейстера Ертеля, на масляницю в помешканні В. Л. Лукашевича в Борисполі влаштовувалися "масонські млинці"

Зрештою, В. Л. Лукашевич, здається, розчарувався у масонстві. Проте його "радикалізм" не пройшов поза увагу офіційних властей. Не випадково у Петербурзі його було ув'язнено в Петропавлівську фортецю, хоч цар і наказав тримати його там, "де краще і утримувать добре" Згодом В. Л. Лукашевича вислали в село, де він перебував під наглядом поліції, не маючи права ні з ким вступати у "сторонні стосунки" Репнін був зобов'язаний щомісяця доповідати про нього в Петербург. Втім, нічого забороненого за ним помітити не вдалось.

Таким чином, масонська ложа у Полтаві проіснувала недовго, розділивши долю масонства Росії перших десятиліть XIX ст.: В ній проявилися характерні для нього риси — політичний консерватизм, переважання дворянства, вірнопідданість. Водночас були спроби пов'язати ложу з декабристським рухом.

Взагалі значення масонства не слід недооцінювати. При- таманні масонським ложам філантропія, благодійність,



прагнення до морального удосконалення, просвітництво, а також схильність до мирних, еволюційних перетворень завжди привертала до них увагу багатьох людей. В зв'язку з цим вивчення масонства може прислужитися справі більш глибокого розуміння суспільної думки та менталітету тих часів.

Світлана Ломакіна

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСНУВАННЯ МАЛОРОСІЙСЬКОГО ТОВАРИСТВА ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПОЛТАВЩИНІ

На початку XIX ст. в Україні активізується національний рух, пов'язаний з процесом формування нації. Починається він на Лівобережжі, де старі українські традиції були більш живучіші, не такі заглушені національним гнітом, як на Правобережжі. У вересні 1825 р. М. Маркевич писав К.Рилєєву: "Мы не потеряли еще из виду деяний великих мужей малороссиян, в многих сердцах не уменьшилась прежняя сила чувств и преданность к отчизне. Вы еще найдете живым у нас дух Полуботка"¹

В цей час навіть в Росії посилилось прагнення до вивчення української мови, історії, етнографії, поширювалися списки "історії Русів"; на Слобожанщині формувался харківсько-полтавський письменницький гурт; Д. М. Бантиш-Каменський писав свою історію Малоросії, яка вийшла друком у 1822 р. Та й сам Малоросійський генерал-губернатор князь Рєпнін "любив свій край, піклувався про добробут всього населення... І енергійно відстоював цілілі ці права козаків, чим викликав на себе підозри в сепаратизмі"²

За таких умов поміщик Переяславського повіту, предводитель дворянства, член полтавської масонської ложі та



“Союзу благоденства” В. Л. Лукашевич створює Малоросійське товариство.

В літературі Малоросійське товариство часто згадується як таке, що не встигло організуватися. Та все ж свідчення сучасників містять докази того, що це товариство реально існувало у 1821-25 рр., маючи свої філіали в Полтаві, Києві, Ніжині, Чернігові, Борисполі. Декабрист Бестужев-Рюмін, наприклад, в своїх свідченнях на слідстві у справі декабристів заявляв, що чув від Волконського та Ходкевича про існування Малоросійського товариства Лукашевича, управа якого знаходиться в Борисполі, а більша частина—в Чернігівській губернії.³ П. Пестель згадував, що “Малороссийское общество значительно”⁴ За головну мету товариство мало завоювання незалежності України і встановлення у ній демократичної влади, а засобом для досягнення цієї мети вбачався союз з польськими таємними товариствами.

Характерно й те, що з усіх полтавців, хто проходив у справі декабристів, покарано було лише Лукашевича: спочатку заточено до Петропавлівської фортеці, а потім вислано під нагляд поліції безвиїздно до власного маєтку в Борисполі із заборонаю спілкування з будь-ким стороннім. Заслання це тривало до листопада 1828 р., але ще й потім довгий час за Лукашевичем залишався негласний нагляд.

Нам мало що відомо про діяльність Малоросійського товариства і ми припускаємо, що перебуваючи в стані формування, воно не встигло виробити чіткої програми дій. Однак сам факт його існування, на наш погляд, незаперечний і свідчить про активізацію національного руху в Україні на поч. XIX ст. та про його взаємозв'язок з подібними процесами в Росії і Польщі.

Література:

1. Семевский В. И. Политические и общественные идеи декабристов.—С-Пб., 1909.—С.218.
2. Киевская старина.—1887.-N1.-С.172.
3. Семевский В. И. Вказ. праця.—С.301.



4. Павловский И. Ф. Масонская ложа, ее участники и арест их (Труды ПУАК.- Вып. I.-Полтава, 1905.-С. 70-74.

Тамара Плаксі́й

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В період нового етапу розбудови незалежної Української держави увагу істориків привертають проблеми, ще довгий час чекали свого дослідження. Серед них— діяльність органів міського громадського самоврядування в Україні на початку ХХ ст. Досвід, накопичений міськими думами та їх виконавчими органами-управами, може бути використаний сьогодні в процесі пошуків форм організації самоврядування на місцях.

Джерелом для дослідження проблеми діяльності органів міського самоврядування початку ХХ ст. на Полтавщині є перш за все фонди державного обласного архіву. Вивчення справ цих фондів дає можливість дати загальну характеристику діяльності, зокрема, Кременчуцької міської думи, організації виборів до неї, а також соціального та політичного складу її гласних.

Значний інтерес, наприклад, складає список виборців до Кременчуцької міської думи на 1 серпня 1913 р.. Всього до нього було включено 394 чоловіки. Серед них: міщани—136, дворяни—26, купці—31, козаки—9, 1 князь, 1 граф, селяни—24, військові—29, почесні громадяни—22, інженери—2, вчителі—1.⁷ На підставі аналізу цих даних можна зробити висновок про те, що населення Кременчука було досить широко представлено у виборах гласних. Однак, через майновий ценз були значно обмеженими у виборчому праві люди творчих професій, інтелігенція.



Право участі у виборах до міського громадського самоврядування мали також і установи, товариства, організації, компанії. Дослідження архівних фондів показує, що у 1913 р. до списків по участі у виборах до міської думи м. Кременчука їх було включено більше двох десятків.²

Представляє інтерес і політичний склад дум в результаті виборів 1916 р. В умовах імперіалістичної війни, політичного піднесення в Російській імперії, органи міського самоврядування опинились під впливом демократично зорієнтованих гласних. Нерідко засідання міських дум перетворювалися у політичні баталії. Думи були втягнуті у вир політичної боротьби. Так, до Кременчуцької міської думи у 1917 р. входило більше десятка політичних фракцій, що репрезентували існуючі у місті партійні осередки: російської соціал-демократичної робітничої партії, "Бунду" російської партії соціалістів-революціонерів, української фракції українських соціал-демократів та соціалістів-революціонерів і т. д.³ У півнянні з попереднім складом, дума, обрана 1916 р., була найдемократичнішою, що визнавали і підкреслювали на своїх засіданнях її гласні.

У історичній літературі однобоко стверджується, що з моменту встановлення більшовиками радянської влади в Україні Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів стали єдиним органом влади. Але поряд з ними продовжували працювати старі структури міської влади—думи та управи. Повноваження їх скінчилися у 1919 р., після чого нова влада не дозволила нових виборів до дум. В 1917-1919 рр. міська дума Кременчука вирішувала надзвичайно "гарячі" проблеми міста: взяла участь в організації комітету революційної охорони міста і повіту, дбала про забезпечення електростанцій паливом, про постачання населення продуктами харчування, дровами, вугіллям. Вирішення цих та багатьох інших проблем сприяло соціальній стабілізації та попередженню грабунжів, погромів, ліквідації загрози епідемії.⁴



Слід визнати, що в цей період Кременчуцька міська дума підтримувала політику Української Центральної Ради, шукала шляхи до співпраці з гетьманською адміністрацією та урядом Директорії. За надзвичайно складних воєнно-політичних умов дума робила спроби вирішувати проблеми освіти, культури, охорони здоров'я. Для завідування окремими галузями господарства міста і якнайшвидшого вирішення та подолання труднощів думою було створено 16 комісій. Серед них: комісії народної освіти, з питань праці, по охороні громадського порядку, з благоустрою міста та ін. Їх діяльність підпорядковувалася міському самоврядуванню.⁵

Загалом, аналіз діяльності Кременчуцької міської думи та управи дає підстави зробити висновок, що вона сприяла розвитку міста, його господарства, культури, освіти.

Примітки:

1. ДАПО.—Ф.591, оп.1, спр.2.—Арк.3-23.
2. Там само.—Спр.6.—Арк.16 зв., 35-36.
3. Там само.—Арк.51-55.
4. Там само.
5. Там само.

Микола Лахижв

РОЗВИТОК МЕДИЦИНИ У ЛУБЕНЬСЬКОМУ ПОВІТІ В КІНЦІ ХІХ—НА ПОЧ. ХХ СТОЛІТТЯ

Кінець ХІХ ст. можна розцінювати як переломний у розвитку медицини у Лубенському повіті Полтавської губернії. Велику роль у цьому відіграло створене внаслідок рефор-



ми 1864 р. місцеве (земське) самоврядування. Завдяки його активній діяльності вдалося відкрити в повіті кілька медичних закладів.

На поч. ХХ ст. Лубенський повіт із населенням 136 тис. чоловік був поділений на 7 медичних дільниць, які за територією були досить різними: від 8 до 25 верст у радіусі. Кожна з них обслуговувала від 12,5 до 30 тис. жителів. Зумовлено це було різними причинами, в тому числі топографією місцевості, наявністю будівель, коштів тощо.

Медичний персонал складався із 9 лікарів, 22 фельдшерів і 3 акушерок. Внаслідок великого розміру дільниць існувало і 8 самостійних фельдшерських пунктів. Крім земської медичної організації повіту в с. Заріг лікар і акушерка утримувалися губернським земством на проценти від капіталу, переданого для цього М. Т. Симоновим.

У відповідності з Інструкцією прийом хворих лікарями влаштовувався в центральній дільничій амбулаторії щодня з 9-ої до 13-ої години. Часто вони відвідували хворих і на дому. Фельдшери ж повинні були приймати хворих щодня з 11-ої години, а також об'їжджати раз на тиждень усі великі населені пункти своєї дільниці та відвідувати важко хворих.

В повіті на той час існувала міська лікарня на 25 ліжок і 2 лікарні в селах Литвяки і Круподеринці. На утримання міської лікарні, яка складалася із 6 палат та 2 операційних, щороку виділялося до 11 тис. крб. В середньому на рік тут проводилося близько 100—120 складних операцій. Лікування у міській лікарні коштувало 30 коп. на добу, у сільських—теж було платним (для жителів повіту—10 коп. на добу, а для інших—30 коп.). Ліками та перев'язочними матеріалами, які одержувалися у місцевих аптекарів чи виписувалися у російських фірм, лікарні, як правило, були забезпечені в достатній мірі.

Щеплення віспи проводилось дільничними фельдшерами безкоштовно, переважно весною, інколи восени. Цікаво, що відповідна кампанія організовувалась шляхом оголошення, яке робив серед населення за вказівкою лікаря



сільський староста за два тижні до її проведення. Коли в звичайних умовах на дільниці робилося 400—600 щеплень на рік, то при появі епідемії віспи—до 2 тис.

За браком коштів особливо ефективної боротьби проти епідемії земство організувати не могло. Щоправда, у 1897р. вибух епідемії дифтерії у с. Чевельча було припинено в результаті проведеного профілактичного вприскування сиворотки не лише всім дітям до 12 років, але й дорослим за бажанням.

Особливе значення для розвитку медицини у повіті мали громадські пожертвування. Так, у 1886 р. поміщик і. М. Забіла подарував повітовому земству частину свого Круподеринського маєтку: декілька будівель та 502 дес. землі, що дозволило відкрити тут центр дільниці з приймальним покоєм. До Круподеринської дільниці відносилися Яблунівська, Денисівська та Оржицька волості.

На початку ХХ ст. Круподеринська дільниця була найменшою в Лубенському повіті—11 тис. чоловік, але 2/3 хворих, що зверталися за допомогою до лікаря І.Ф.Антоновського, були з Пилипович та сіл Золотоніського повіту. Він проводив щороку 50—60 складних та багато легких операцій. І. Ф. Антоновський користувався великим авторитетом у повіті. Не випадково саме він виступав із звітом Лубенського повіту на V з'їзді земських лікарів і представників повітових земств Полтавської губернії у 1903 р.

Передавши земству залишки маєтку, С. М. Забіла напояла на будівництві в Круподерниціх нової лікарні. Вже у 1905 р. лікарня була переведена в нове приміщення, яке було обкладане цеглою. Амбулаторію розмістили в старому лікарняному приміщенні.

Із звіту Круподеринської лікарні за 1905 р. довідуємось, що хворі знаходилися в ній більше 6 тис. днів, а лікарями проведено 254 операції. Зафіксовано також 20 тис. відвідин хворими амбулаторії.

Зберігся кошторис витрат на утримання Круподеринської лікарні та амбулаторії. У 1908 р. крім зарплати медич-



ним працівникам сюди входили кошти на опалення, ремонт, їжу хворих (виділялося по 20 коп. щоденно, тобто у 2 рази більше, ніж плата за лікування). Лікарям в повіті земство платило 1200 крб. в рік і 150 крб. квартирних. Лише І. Ф. Антоновський одержував щорічно 1800 крб.

Отже, в кінці ХІХ—на поч. ХХ ст. у Лубенському повіті було створено розгалужену сітку закладів по медичному обслуговуванню населення. Основна заслуга в цьому земства та окремих добродійників, які пожертвували для цього значні суми.

Тетяна Демиденко

ПОЛТАВЩИНА XVIII—XIX ст. У
СВІДЧЕННЯХ ІНОЗЕМЦІВ
(за сторінками праці В. Ю. Січинського
"Чужинці про Україну")

За обсягом представлених архівних першоджерел—від найдавніших часів до кінця ХІХ ст.—книга В. Січинського "Чужинці про Україну" не має аналогів у вітчизняній історії. Вона являє собою цінний скраб для пізнання минувшини і сучасності. Представлений у книзі документальний матеріал—свідчення людей неупереджених, наведений без фальсифікацій і підбірок—конче необхідний саме зараз, коли спала полуда з очей і починається вивчення справжньої історії України.

Неабиякий інтерес становить праця В. Січинського для краєзнавців Полтавщини як цінне джерело з історії, географії, побутових та економічних особливостей краю, ефективний засіб виховання свідомих громадян незалежної держави, патріотів рідної землі.



У перших розділах книги, які охоплюють період з найдавніших часів до доби Мазепи, згадки про події, пов'язані з територією нашого краю, мають фрагментарний характер і не дають закінченого уявлення про його історію. Полтавщина опиняється в сфері пильної уваги чужинців переважно з XVIII ст. у зв'язку з подіями Північної війни, зокрема, Полтавської битви.

У передньому слові до розділу X (доба Мазепи) В.Січинський підкреслює, що похід шведського війська через Україну й особливо Полтавська трагедія викликали цілу низку спогодів, реляцій і ділових повідомлень. У книзі ж наводяться витяги з вахливіших джерел.

Цікаві мемуари часів шведського походу залишив Данііл Крман—словак за походженням, висланик лютеран до шведського короля Карла XII. Крман перебував разом з двором короля протягом усього походу шведських і українських військ через Україну, був під Полтавою. Опис цієї подорожі, щоправда, відзначається деяким суб'єктивізмом, неприхильним ставленням до гетьмана Мазепи, козаків, що певною мірою пояснюється релігійними поглядами автора, негативним ставленням його до православної віри. Однак, свідчення словацького посла складають інтерес як враження безпосереднього учасника описуваних подій. Так, спогади містять портрет Мазепи: "Муж літами понад сімдесятку, з суровим обличчям, уложеним на козацький звичай, учений в латинській, польській і руській мові, власник великих достатків"¹ Д. Крман докладно описує перехід Мазепи до шведів, похід їх через Україну (щляхом на Ромни, Гадяч) під час великих морозів, що призвели до загибелі багатьох шведських вояків і коней. Сама трагічна битва під Полтавою описана Д.Крманом фрагментарно: автор пише лише те, що сам бачив і що йому оповідали.

З інших описів сучасників походу Карла XII В. Січинський наводить витяги з щоденників шведських старшин, зокрема, Давида Натана Зільтмана, Петре та Вейге.² Зільтман описує приготування до бою під Полтавою, поранення Карла XII в бою Шведський старшина Петре описує вступ



війська Карла XII до Будищ та бойові епізоди напередодні генерального бою під Полтавою.

Значно докладніше про події Полтавської битви пише старшина Вейге, висвітлюючи не лише військові питання, але також географічні особливості, побут, господарство, промисли, вдачу українців і прикмети козацького війська. Про бій під Полтавою Вейге пише: "Наші запорожці застрілили своїми тягненними рушницями багато з московської піхоти, так що ся скоро потім, побачивши нашу підмогу, відступила через заросляки; І король також малим об'їздом завернув під Полтаву"³

Значний інтерес викликає у краєзнавців "Реляція" принца віртемберзького Максиміліана Емануїла, учасника походу Карла XII і свідка Полтавської трагедії. Вона містить характеристику політики І. Мазепи, самої битви під Полтавою, під час якої автора було взято в полон.⁴

Представник французького уряду в Царгороді Феріоль з приводу Полтавської трагедії так пояснював крок Мазепи: Козаки не є природними підданими царя, вони тільки піддалися ніби під його протекцію, й ніхто не може обвинувачувати їх за те, що, бачучи, як нищать їх вольності, вони підняли повстання".⁵

В цілому у спогадах більш як 15 авторів, до свідчень яких звертається В. Січенський у розділі "Доба Мазепи" так чи інакше фігурують події, пов'язані з Полтавською битвою, з переходом на бік Карла XII гетьмана Мазепи, описуються часи жакливого терору, який панував на Україні після Полтавської битви, правдиво представлені настрої українського громадянства під тиранією Петра I часів "помсти та варварства переможців"

Розділ XII праці В. Січинського охоплює період другої половини XVIII ст. Більшість наведених у ньому джерел стосуються господарських питань, автори-чужинці "... в першу чергу придивляються до того, що може стати предметом визиску з скарбів країни..."⁶ Так, у описі подорожі по Україні в 1771—1774 рр. німця Гільденштедта містяться відомості про промисли на Полтавщині: про Хорол і Камі-



шин Миргородського полку автор згадує як про центри гончарства. в Решетилівці ж, зазначає він, є "славні ту-тешні завивані смужкові шкірки на цілій Україні вживані для виробу шапок. Сотня таких шкірок в Ромнах про-дається тепер по 60—70 руб., раніш—по 30 руб"⁷

У цікавому описі двох подорожей по Україні німецького лікаря з Гамбурга Йогана Вільгельма Меллера (1780—1781 рр. та 1802 р.) зустрічаються згадки про м. Кременчук. Автор пише, що був там дерев'яний будинок ратуші, "вибу-дований з смаком, прикрашений колонадою" хвалить кре-менчуцьких ремісників, додаючи, що в Крюкові була фабрика матерій, побудована у 1786 р. з 6 робітниками-швейцарцями; в Кременчуці—з 1787 р. фабрика шовкових панчо з 20 робітниками-швейцарцями і 200 місцевими.

Останній, XII розділ праці В. Січинського присвячено свідченням чужинців, що відвідували Україну в ХХ ст. Січинський зауважує, що здебільшого це були росіяни, котрі розглядали Україну як звичайну провінцію російської імперії, жадібно описували усі багатства Малоросії, але при ближчому пізнанні країни змушені були визнати "... правдиве обличчя України під оглядом культурним і національним"⁸

Рянин П. Шаліков, віддаючи належне українським свя-щеникам, які своєю поведінкою служили прикладом для пастви і користувалися у неї повагою, висловлює захоплен-ня з приводу високого рівня освіти духовенства і виховання ним своїх дітей. П. Шаліков описує життя української шляхти і поміж неї—родин священників на прикладі відвідування балу в Полтаві. Його захопив той факт, що серед шляхетних світських жінок тут прегарно танцювала красуня-попівна. "Цей факт (попівна, що танцює у "великому світі",—пише П. Шаліков,—може свідчити про ступень просвіти поміж тутешніми попами і про те, як вони вихову-ють своїх дітей"⁹

Цікавими є і подорожні враження росіянина І. Долгору-кова, датовані 1817 р. Поряд з описом Києва, Харкова, Чернігівщини, ми знаходимо тут і згадку про Полтаву: місцеві мешканці займаються переважно торгівлею (купец-



твом), жінки носять французький одяг, але чоловіки вперто тримаються свого, українського, виключаючи тих, які вступили до російської армії. Далі читаємо зауваження, яке є типовим прикладом зверхнього, байдужого ставлення до національної української культури як до явища провінційного, не вартого на увагу: "На чолі школи (гімназії) є один бувший старшина кірасірських полків, він відомий найбільше тим, що переклав "Енеїду" на малоросійську мову. Імені його не пам'ятаю"¹⁰ і це—свідчення кн. Долгорукова про І. Котляревського!

Варто порівняти ці свідчення російського аристократа з описом подорожі по Україні Йогана Георга Коля, здійсненої в 30-х роках XIX ст. (приблизно 1835—1836 рр.). Автор написав твір, що охоплює різні ділянки українського краєзнавства, відзначається, на думку В. Січинського, науковістю і правдивістю. Коля оповідає про Полтавський бій, трагічне поневолення українського народу і присвячує такі рядки нашому ушлюбленому землякові: "Одним з найвизначніших і найоригінальніших продуктів української літератури є "Енеїда" Котляревського. На жаль, її автор помер пару літ тому в Полтаві"¹¹ Як бачимо, ступень обізнаності в досягненнях української культури і ступінь поваги до неї у німецького вченого і мандрівника вищі, ніж у російського дослідника І. Долгорукова.

Остання у наведених В. Січинським джерелах згадка про Полтавщину міститься у спогадах німецького автора Шмальца і стосується економічних відносин на Україні першої половини XIX ст. Подібно Йогану Колю, який дивувався великому рухові на українських ярмарках, Шмальц в 1836 р. писав: "Я був здивований торговельними оборотами деяких ярмарків: в Ромнах, маленькому місті Полтавщини, сума річного обороту перебільшує, можливо, ту, яка в деякі роки буває на лейпцігських ярмарках"¹²

Отже, В. Січинський наводить джерела з цікавою інформацією для правдивого розуміння історичного життя України, в тому числі й нашого краю—Полтавщини. Книга може бути використана науковцями, вчителями, тим більше, що спочатку вона замислювалась В. Січинським як



читанка для гімназистів, що мала на меті "... виховувати молодь у душі патріотичному, як свідомих громадян майбутньої незалежної держави"¹³

На жаль, видання цієї книги в Україні, здійснене фірмою "Довіра" у 1992 р. за другим празьким виданням 1942 р., позбавило читачів можливості користуватися довідковим апаратом праці В. Січинського—реєстрами (показчиками) географічних назв, історичних імен, авторів-чужинців через нетотожність нумерації, наведених за виданням 1942 р. Щоб допомогти полтавським краєзнавцям відшукати в названій праці згадки та відомості про Полтавщину XVII—XIX ст. ст., пропонуємо складений нами перелік сторінок, на який вони вміщені у виданні 1992 р.: 86, 119, 130, 132—134, 135, 136, 138, 141, 142, 150—151, 165, 167—168, 179, 182—183, 187, 196, 201, 204—205, 208.

Примітки:

1. Січинський В. Ю. Чужинці про Україну.—К., 1992.—С. 131.
2. Там само.—С. 134—138.
3. Там само.—С. 138.
4. Там само.—С. 150—152.
5. Там само.—С. 142.
6. Там само.—С. 158.
7. Там само.—С. 165.
8. Там само.—С. 178.
9. Там само.—С. 179.
10. Там само.—С. 182—183.
11. Там само.—С. 196.
12. Там само.—С. 201.
13. Там само.—С. 5.



Олег Траверсе

“ЕЖЕГОДНИК ПОЛТАВСКОГО
ГУБЕРНСКОГО ЗЕМСТВА” ЯК
ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ
КРАЮ КІНЦЯ ХІХ—ПОЧ. ХХ ст.

Серед значного кола питань, які доводилось вирішувати органам земського управління Полтавської губернії в кінці ХІХ—на поч. ХХ ст., особливо чільне місце посідали проблеми, пов'язані з дослідженням та узагальненням явищ соціально-економічного життя регіону. Утворене з цією метою губернське статистичне бюро за час свого існування провело плідну роботу по реалізації комплексних статистичних програм, що стосувалися самих різноманітних аспектів соціально-економічного розвитку Полтавщини означеного періоду. Свідченням цього є і числені видання, підготовлені співробітниками статистичного бюро за участю керівних працівників ряду Інституцій губернії та громадського активу. Вони не лише проливають світло на стан соціально-економічних процесів в минулому, але й можуть бути широко використані для з'ясування назрілих проблем сьогодення.

Чи не першою фундаментальною працею такого роду став “Ежегодник Полтавского губернского земства” який протягом 1895—1902 рр. витримав 6 випусків. Досить цікавою є історія його підготовки і видання.

Відомо, що до середини 90-х років ХІХ ст. статистичне бюро Полтавського губернського земства займалося, як правило, лише питаннями розвитку сільського господарства, про що засвідчує і зміст попередніх видань. Але радикальні зміни, що відбулися в сфері соціальних відносин та виробничих процесів в період 80—90-х років ХІХст. вимагали розширення діапазону статистичних



досліджень, піднесення їх на якісно новий рівень. Як визначав у передмові до "Ежегодника Полтавского губернского земства на 1895 г. Год первый" (Полтава, 1895) завідуючий статистичним бюро Ю. Бунін, "думка про необхідність розширення програми поточної статистики у відповідності не лише з явищами сільськогосподарського життя, але й з іншими сторонами економічних відносин населення, а рівно і з усіма сторонами земського господарства, виникла вже давно як у губернській управі, так і у представників Статистичного Бюро, що було при ній"

Так, ще в 1892 р. губернська управа в доповіді "Про організацію земських статистичних установ в Полтавській губернії" губернським зборам XXVIII чергового скликання, погоджуючись з висновками у даному питанні Полтавського сільськогосподарського товариства, наголошувала, що "... земська справа, яка завжди знаходиться в самому живому зв'язку з життям, більш ніж будь-яка інша діяльність потребує самих точних і достовірних даних, що стосуються всіх деталей цього життя..." Проте, на той час питання про розширення статистичних розвідок, яке пов'язувалось, насамперед, з організацією повітових органів статистики, остаточно вирішене не було. Проект управи про нову організацію статистичних установ губернії, як цього вимагали назрілі потреби, не отримав схвалення. Зрозуміло, що подібні рішення не могли не позначитись на темпах та масштабах діяльності губернського статистичного бюро. Гадаємо, що насамперед вишеозначеними причинами і пояснюється певне зволікання з реалізацією давно обміркованих планів.

Лише у 1895 р., попри всі труднощі, співробітникам статистичного бюро вдалося підготувати і видати перший випуск "Ежегодника Полтавского губернского земства" який, як вважали його укладачі, "представляв першу спробу обрисувати економічне життя населення і стан різних галузей земського господарства, більш-менш всебічно"

"Ежегодник" 1895 р. видання містив в собі два розділи. У першому ("Отдел статистико-экономических сведений о губернии"—подавались загальні відомості про географію



краю, його населення, землеволодіння, скотарство, промисловість, виробництво цукрової сировини, торгівлю міграційні процеси. Наводились також статистичні дані стосовно оцінки земельного майна, заборгованості приватного землеволодіння, оподаткування землі та іншого нерухомого майна.

У другому розділі ("Отдел сведений по земскому хозяйству"—вміщувались дані про земський кошторис та витрати по ньому впродовж 1875—1895 рр., продовольче забезпечення населення, земельне страхування, стан народної освіти та охорони здоров'я в губернії, розвиток шляхів сполучень.

В процесі підготовки даної праці були піддані науковому аналізу річні звіти губернської та повітових земських управ, різноманітні довідки, отримані від урядових установ та громадських організацій. Досить широко був залучений і матеріал, що містився у попередніх виданнях статистичного бюро, а саме: погубернських зведених економічних таблиць, нарису О. О. Русова "Общие сведения о губернии" "Очерка помещичьего хозяйства Полтавской губернии" І. Е. Дмитренка зведених таблиць оціночного відділу, XVI випуску "Материалов по оценке земель Полтавской губернии" проф. В. В. Докучаєва, нарису І. А. Зарецького "Гончарный промысел Полтавской губернии" (1894р.), нарис В. В. Святловського "Кустари-кожевники" (1893 р.), нарису Д. І. Зверева "Переселение крестьян Полтавской губернии" та ін. Відчутна допомога в зборі та обробці інформації була надана статистам з боку казенної палати, губернського акцизного управління, дирекції народних училищ, фабричної та медичної інспекцій.

Як бачимо, навіть побічний аналіз змісту першого випуску "Ежегодника Полтавского губернского земства" вражає широтою та багатоплановістю тієї роботи, яку проводило статистичне бюро. Разом з тим, його працівникам не вдалося уникнути недоліків та упущень, що мали місце в першому випуску щорічника. Пояснювалось це деякими обставинами і впершу чергу тим, що звітність губернської та повітових управ не мала чіткої уніфікації.



Значні розбіжності та відсутність ряду важливих даних позбавляли можливості вийти на широкі узагальнення статистичного матеріалу. В цьому плані досвід упорядкування першого випуску був досить корисним, оскільки дозволяв виявити недоліки в постановці справи звітності, виробити такі універсальні формуляри та програми, які забезпечували надходження необхідної статистичної інформації від повітових управ, різних урядових і громадських установ. Все це було враховано при підготовці наступних випусків книги.

Слід відзначити, що другий випуск щорічника ("Ежегодник Полтавского губернского земства на 1896 год. Год второй"—Полтава, 1896) за змістом принципово відрізнявся від першого. В даному виданні майже повністю були відсутні відомості, що стосувалися явищ постійного, а не біжучого характеру (такими в щорічнику 1895 р. були географічні відомості про губернію, дані загальної статистики і т. п.). По-друге, для нього була характерна більш детальна наукова розробка деяких питань (наприклад, про стан торгівлі, платежі, про заборгованість приватного землеволодіння та ін.). Ряд питань, зокрема, про діяльність різного роду кредитних установ, за виключенням земельних банків, у попередньому виданні взагалі не було порушено.

Відбулися зміни і в змісті глави, що стосувалася даних по земському господарству. З одного боку, в ній опущено розділ про бюджети губернського і повітного земств (за браком часу працівники статистичного бюро не встигли належним чином опрацювати значний матеріал про прибутки та витрати земств інших губерній у порівнянні з Полтавською). З іншого ж—в дану главу вміщено розділ про діяльність повітових земств по забезпеченню населення зняряддями землеробства та насінням.

Всі ж наступні видання щорічника мало чим відрізнялися від попереднього. Глибина та масштабність програм статистичних розвідок, що знаходили в них реалізацію, багато в чому залежала від наявності людських ресурсів та матеріальних засобів. Так, зміст п'ятого випу-



ску щорічника ("Статистический ежегодник Полтавского губернского земства. Год пятый."- Полтава, 1901) був визначений губернською земською статистичною комісією після детального і всебічного аналізу раніше виданих. Він мав містити ряд принципово нових проблем, які ще не знаходили свого висвітлення. Та на великий жаль, далеко не всі цікаві задуми вдалося реалізувати. Пояснюючи причини цього, завідуючий статистичним бюро Полтавського губерньського земства, відомий культурний і просвітницький діяч О. О. Русов у передмові до книги писав: "Статистичному бюро, незважаючи на всі його старання, не вдалося виконати всі завдання комісії. Відсутність у збірнику ряду глав пояснюється тим, що їх підготовка потребувала великої кількості обліковців, а отже—залежала від коштів... Пропозиція статистичної комісії про збільшення витрат на ведення біжучої статистики в сесію 1901 р. зборами була відхилена"

"Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. Год шестой" (Полтава, 1902 г.), який вийшов об'ємом 59 д. а. під загальною редакцією Г.Г.Ротмістрова (на той час виконуючий обов'язки завідуючого статистичним бюро), був останнім з подібної серії періодичних видань.

Дестабілізація внутрішньополітичного життя країни, посилення робітничих і селянських рухів і, нарешті, початок самої революції не могли не позначитись на ставленні царського уряду до органів земського управління, які вважалися вогнищами опозиційності існуючому режиму. Значна частина статистичних бюро була ліквідована. Як згадував пізніше у своїй автобіографії Г. Г. Ротмістров, "залишилися неліквідованими небагато лише тих, що вже встигли пустити глибокі коріння в усі щілини земського життя й таких ліквідувати стало вже неможливим, як Московське, Вятське, Псковське й деякі інші, й проміж ними й Полтавське" Але, позбавлені фінансування і матеріальної підтримки, вони змушені були залишити надію на будь-які експедиційні обслідування і зосередити головну увагу виключно на розробці та аналізі накопичених матеріалів.



Лише з 1908 р. в історії статистичного бюро Полтавського губернського земства розпочинається новий етап, позначений винятково плідною діяльністю, підготовкою та виданням оригінальних збірників статистичних матеріалів з життя Полтавської губернії.



Марина Чиркова

УЧАСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА РУХІВ У ВИБОРАХ ДО ВСЕРОСІЙСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ НА ПОЛТАВЩИНІ

Важливою складовою державотворчих процесів сьогодні є формування в Україні багатопартійної системи. Чітке усвідомлення її переваг і вад можливе не лише за умови вивчення досвіду інших країн, а й свого історичного минулого. Адже у 1917—1918 рр. уряд УНР складався з представників кількох партій. Всього ж в Україні на той час існувало більше двох десятків політичних партій різного спрямування. Спробуємо проаналізувати їх програмні цілі та завдання на прикладі участі у виборах до Всеросійських Установчих зборів, які відбулися 12—14 листопада 1917 р.

Слід згадати, що після Лютневої революції скликання Установчих зборів-представницької установи, обраної на підставі вільного волевиявлення всього населення країни для встановлення форми правління — стало програмним гаслом усіх політичних партій. Їх підготовка і скликання вважались найпершим завданням Тимчасового уряду, який повинен був передати свої повноваження Установчим зборам. Останні, крім встановлення форми правління, повинні були вирішити цілу низку досить важливих і складних проблем: про мир, землю, національні відносини, освіту, судову справу та ін. Суспільство поклало значні надії на розв'язання цих питань саме Установчими зборами, тому стає зрозумілою та гостра боротьба, що велася між політичними партіями і рухами за депутатські мандати.

Згідно положення про вибори, будь-які 100 виборців, що поставили свої підписи і вказали адресу, могли запропонувати свій кандидатський список. Амплітуда коливань популярності кандидатів була величезною: від кількох сотень голосів до сотень тисяч. Що стосується



політичного спектру партій, то тут були представлені всі кольори. Відрізнити програми однієї партії від іншої зараз дуже важко. Ускладнює справу ще й та обставина, що деякі партії, враховуючи популярність ідей соціалізму у масах, використовували цей термін у своїх назвах і програмах, хоча вважали його недосяжним майбутнім. Ще однією важливою деталлю було те, що в Україні діяли українські, загальноросійські і європейські партії (польські політичні партії та організації на Полтавщині мали незначну соціальну базу). Кожна з них у боротьбі за владу обіцяла вирішити не лише соціальні, але й національні проблеми, що в умовах мовної, культурної і релігійної дискримінації було досить важливо.

По Полтавській виборчій окрузі до Установчих зборів обирались 15 депутатів. Тут було зареєстровано 17 кандидатських списків, за якими балотувалось від 1 до 20 кандидатів. Слід відзначити, що виборець голосував не за окремого кандидата, а за весь список, нічого не змінюючи в ньому.

Найбільший кандидатський список (N 12) виставила Полтавська організація РСДРП(5) з 20 чол., серед них такі відомі їх лідери, як Л. Д. Троцький, М. О. Лур'є (Ю. Ларін), Г. Л. Пятаков, Г. І. Петровський та ін. Не менш чисельний список (з 19 осіб) мала Українська Селянська Спілка та українські есери (N 8). Першим за цим списком балотувався голова ЦК УПСР, член ЦК Селянської Спілки М. М. Ковалевський, а також член ЦК Селянської Спілки А. С. Степаненко, члени Центральної Ради О. П. Янко та Я. М. Стенька. Другий есерівський список (N 17)—УПСР і ПСР—складався з 18 кандидатів, серед яких був також член ЦК УПСР, член Центральної Ради М. М. Полоз, голова губкому партії есерів П. Ю. Пивоваров, майбутній (з грудня 1917 р.) народний секретар земельних справ Є. П. Терлецький. Досить великим списком (з 18 кандидатів) була представлена партія Народної Свободи—список N 3, за яким балотувались член її ЦК і Предпарламенту Я. К. Імшеницький, відомі у Полтаві громадські діячі Д. Й. Ярошевич, О. О. Зінов'єв, В. Я. Даценко. Отже, партії з найбільшим



досвідом політичної боротьби, сподіваючись на успіх, за-
пропонували виборцям досить багатолюдні списки і поста-
вили першими у них найпопулярніших діячів.

У виборах брали участь ще 4 українських списки: N 13—
УПСФ і N 15—УСДРП—дві партії, які входили до уряду
УНР; N 2—партія хліборобів-власників, за членство в якій
радянська влада буде потім довго переслідувати про-
стих селян; N 11—блок українських національно-ре-
спубліканських груп і організацій —представники цього
списку найбільш стійко відстоювали ідею незалежності
України (М. І. Міхновський, В. Н. Андрієвський, В. М. Шемет).

Крім вищезгаданих, було ще 2 списки загально-
російських партій: N 10—РСДРП, "Бунду" і польського
"Єднання"; N 14—Трудової народносоціалістичної партії і
діячів української кооперації.

Брали участь у виборах і єврейські партії (єврейське
населення становило в губернії близько 4%, у Полтаві—
близько 20%, у Кременчуці—майже половину мешканців).
Єврейські партії та організації висунули 5 кандидатських
списків: N 1—партія "Ідіше Фолкспартей", N 4—"Поалеі-
Ціон", N 6—єврейського національного виборчого комітету,
N 7—Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої
партії, N 9—єврейський список.

Округовою комісією по виборах було зареєстровано ще
два малозначних списки: N 5—І. О. Морачевський (прилуць-
кий громадський діяч); N 16—Ради селян м. Смілого.

За такої кількості кандидатських списків і розмаїтті
політичних програм необізнанному в політичній ситуації
виборцю складно було обрати один конкретний список, тим
більше, що переважну більшість мешканців губернії скла-
дали малоосвічені і малоземельні селяни. Тому не дивно,
що найбільше голосів виборців отримали саме ті партії,
які обіцяли порівну поділити землю—українські і російські
есери.

Всього по Полтавській окрузі взяло участь у виборах
1149256 чол. (74% виборців). За список N 8 (українські есери
і Спілка) було подано 727247 голосів (63,3%), що дало
зможу провести в депутати її осіб. Серед них—М. М. Коаг-



левський, О. П. Янко, А. С. Степаненко, Я. М. Стенько, Н. А. Петренко, Я. І. Куличенко, С. С. Дяченко. За списком N 17 (УПСР і ПСР), який підтримали 198437 виборців (17,2%), було обрано 3 депутати: М. М. Полозов, Л. Б. Ковалів, Є. П. Терлецький. Отже, 14 депутатів з 15, яких послала Полтавщина до Установчих зборів, були есерами, а п'ятнадцятим став більшовик П. Д. Смирнов (Л. Д. Троцький і Ю. Ларін від участі у зборах відмовились). Більшовики (список N 12) отримали 64460 голосів (5,6%). Дещо менше виборців проголосувало за хліборобів-власників (N 2)—61115 чол. (5,3%). Об'єднання українських есдеків (N 15), есерів (N 13) і самостійників (N 11) набрали лише 2,9% голосів, а всі єврейські партії та організації разом—3%.

Дещо по-іншому розподілились голоси виборців двох найбільших міст губернії—Полтави і Кременчука. У Полтаві на виборчі дільниці прийшло 28173 виборців (55%), з них найбільше—5752 (11,1%) проголосувало за список N 17 (УПСР і ПСР), друге місце зайняли кадети (N 3)—4853 (9,4%) з 18105 виборців, які голосували за них у всій губернії. На третьому місці опинились більшовики (N 12)—4548 (8,8%).

У Кременчуці активність виборців була ще нижчою—у виборах взяло участь 24874 чол. (46%), причому близько п'ятої частини (5460—22%) подали бюлетні за єврейський список (N 9), за яким балотувався равин Ш. Я. Аронсон. Трохи менше виборців—5266 (21,2%) проголосувало за більшовиків, і лише на третьому місці виявився список Селянської Спілки і українських есерів (N 8)—3621 (14,6%).

За результатами виборів можна зробити висновок, що восени 1917 р. більшість населення Полтавщини підтримувала українських есерів. Це сталося тому, що, по-перше, маси не зовсім розуміли зміст лозунгу соціалізації землі—головним для них було те, що землю віддадуть безкоштовно. Другою суттєвою причиною, на думку одного з діячів української еміграції і. Майстеренка, було те, що мільйони українців на виборах до Установчих зборів обирали представників українських партій—бо "свої ж", "ближче до рідної хати".



левський, О. П. Янко, А. С. Степаненко, Я. М. Стенько, Н. А. Петренко, Я. І. Куличенко, С. С. Дяченко. За списком N17 (УПСР і ПСР), який підтримали 198437 виборців (17,2%), було обрано 3 депутати: М. М. Полозов, Л. Б. Ковалів, Є. П. Терлецький. Отже, 14 депутатів з 15, яких послала Полтавщина до Установчих зборів, були есерами, а п'ятнадцятим став більшовик П. Д. Смирнов (Л. Д. Троцький і Ю. Ларін від участі у зборах відмовились). Більшовики (список N 12) отримали 64460 голосів (5,6%). Дещо менше виборців проголосувало за хліборобів-власників (N 2)—61115 чол. (5,3%). Об'єднання українських есдеків (N 15), есерів (N 13) і самостійників (N 11) набрали лише 2,9% голосів, а всі єврейські партії та організації разом—3%.

Дещо по-іншому розподілились голоси виборців двох найбільших міст губернії—Полтави і Кременчука. У Полтаві на виборчі дільниці прийшло 28173 виборців (55%), з них найбільше—5752 (11,1%) проголосувало за список N 17 (УПСР і ПСР), друге місце зайняли кадети (N 3)—4853 (9,4%) з 18105 виборців, які голосували за них у всій губернії. На третьому місці опинились більшовики (N 12)—4548 (8,8%).

У Кременчуці активність виборців була ще нижчою—у виборах взяло участь 24874 чол. (46%), причому близько п'ятої частини (5460—22%) подали бюлетні за єврейський список (N 9), за яким балотувався равин Ш. Я. Аронсон. Трохи менше виборців—5266 (21,2%) проголосувало за більшовиків, і лише на третьому місці виявився список Селянської Спілки і українських есерів (N 8)—3621 (14,6%).

За результатами виборів можна зробити висновок, що восени 1917 р. більшість населення Полтавщини підтримувала українських есерів. Це сталося тому, що, по-перше, маси не зовсім розуміли зміст лозунгу соціалізації землі—головним для них було те, що землю віддадуть безкоштовно. Другою суттєвою причиною, на думку одного з діячів української еміграції і. Майстеренка, було те, що мільйони українців на виборах до Установчих зборів обирали представників українських партій—бо "свої ж", "ближче до рідної хати".



Відносний успіх більшовиків можна пояснити їх активністю у передвиборчій кампанії, розміщенням на території губернії військових частин загальною чисельністю до 30 тис. солдат і офіцерів (а це була партія, яка домогалась негайного закінчення війни) та популізмом перших декретів радянської влади.

Ліберальна буржуазія та зросійщена інтелігенція Полтави і Кременчука голосувала за кадетів, але селяни їх не підтримали. Єврейська частина населення, яка була дуже релігійною і консервативною, у більшості своїй підтримала київського равина, а не соціалістичні партії.

В цілому, розглядаючи проблему виборів до Всеукраїнських Установчих зборів і участь у них різних політичних партій та рухів, можна констатувати, що вона ще недостатньо вивчена. Це ж стосується і таких пов'язаних з нею питань, як програми, тактика, організаційні основи, чисельність політичних партій, що діяли на той час на Полтавщині.

Василь Стрілець

УКРАЇНСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ НА ПОЛТАВЩИНІ

Протягом 1918 р. в Українській соціал-демократичній робітничій партії формується ліва фракція "незалежних УСДРП". на VI конгресі УСДРП (січень 1919 р.) ця фракція виділяється в окрему партію "незалежних УСДРП", яка стає на шлях відстоювання в Україні ідеї диктатури пролетаріату. Але її самостійність України розумілася "незалежними" лише як засіб у боротьбі проти Української Народної Республіки на шляху до "всесвітньої федерації".

"Незалежні УСДРП" проголошують себе в січні 1920 р. Українською Комуністичною Партією. В резолюції I-го установчого з'їзду УКП було записано: "Переводячи в життя



вимоги української національно-буржуазної революції, здійснюючи гасло самостійності УСРР, УКП цим вносить розклад в масу народу і допомагає одірванню працюючих мас від націоналістичної української буржуазії і полегшує перехід до комуністичної революції і комуністичного будівництва"¹.

На Полтавщині протягом 1919 р. в умовах більшовицького та денкінського терору діяли організації УСДРП та українських соціалістів-революціонерів (центральної течії). Місцеві "боротьбисти" на кінець 1919 р., будучи в УСРР легальною партією, теж мали деякий вплив на грудящих, що не можна сказати про майбутніх членів УКП (україстів).

14 грудня 1919 р. збори "незалежних УСДРП" започаткували організацію УКП у Полтавській губернії. За свідченням керівників цієї організації, вони нічого не знали про проект програми УКП, який розроблявся наприкінці 1919р.

Організація УКП оцінила ситуацію на Полтавщині на початок 1920 р. так: "Маси селянства були захоплені Петлюрівщиною, робітництво тягло до меньшевиків. Влада в руках партії, яка вороже ставилась до нас"². У березні цього ж року на селянській конференції Полтавського повіту був заарештований голова фракції україстів, а незабаром—ще один член УКП. Більш того, один з арештованих був засуджений до смертної кари. Звільнення їх відбулося лише в червні 1920 р., коли повернулись делегати з 4-го Всеукраїнського з'їзду Рад³, на якому УКП досить голосно про себе заявила. Ці арешти паралізували діяльність україстів у Полтавській губернії до середини року.

У червні 1920 р. відбулася губернська нарада УКП. Її резолюція виявила всю глибину, по суті, антинародної політики україстів. Так, у ній чітко ставилося завдання, в першу чергу, "внесення в село класової боротьби і громадянської війни". Партія не мала значного впливу і в комнезможах, тому нарада охарактеризувала їх таким чином:



“Комітети незаможних селян, які не є витаором революційної стихії, а декларовані зверху, не досягають своєї мети... вони, об’єднуючи бідняка з середняком, який часто непосредньо примикає до куркуля, замазують лише класову боротьбу... Радянська влада мусить опиратися на лівий фланг села, організувавши його в професійні спілки сільської голоти”⁴.

У настановах, які давав у 1920 р. укапістам Полтавщини ЦК партії, йшлося про необхідність брати участь у виборах до Рад, а “з партією КП(б)У,—говорилося в листі секретаря ЦК УКП Дідача,—може бути лише боротьба”⁵.

Політичний курс УКП не сприяв її масовості. Так, на липень 1920 р. в Полтавській губернії нараховувалося 31 член і 22 кандидати в члени партії⁶.

Наприкінці липня 1920 р. в Полтаві відбувся губернський з’їзд комітетів незаможних селян, на якому укапісти не зорганізували фракції, бо, як пояснював губком УКП Центральному комітету партії, “... нас та невиразна селянська маса, яка радо пішла б у фракцію, лише зв’язала б”. На з’їзді укапістам вдалося виступити лише з привітанням, так як в обговоренні доповідей слова їм не надали. Члени УКП охарактеризували цей з’їзд як такий, що був більше схожий на з’їзди селянських спілок 1917 р., ніж на з’їзд “класових органів незаможного селянства”.

Отже, комуністична ідеологія, пропагована чи більшовиками, чи укапістами, не знаходила відгуку серед селянства Полтавщини. Один з керівників губернської організації партії В. Животков писав до ЦК УКП: “Комуністу, особливо з приїзжих гастролерів, без збройної сили на село не показуйся”⁸.

У лютому 1921 р. до ЦК УКП був направлений звіт полтавського губкому партії, в якому йшлося про те, що органи КП(б)У заборонили провести святкування річниці партійної організації Полтавщини і заходи, присвячені пам’яті одного з засновників УКП М. Ткаченка. 24 січня 1921 р. в с. Мач... під час виборів до сільської ради місцева організація виставила свій список. Більшовики відреагували на



спочатку "наданням" кількох місць у раді. "але від комнезаможів". Так як укаписти не погодилися на це, то в той же день 7 членів організації було заарештовано і звільнено з-під арешту вже після закінчення виборів⁹. Цей факт засвідчує, що подекуди серед частини незаможних верств села укаписти на початок 1921 р. починають завойовувати авторитет, що не могло не турбувати КП(б)У.

У кінці лютого—на поч. березня 1921 р. відбулася губерньська нарада УКП. У тезах по політичній доповіді, проект яких написаний був членом ЦК партії Дідичем і ухвалений нарадою, знову недвозначно говорилось про необхідність "поглиблення розкладу селянства, організовуючи комнезаможі"¹⁰. Зазначено, що для успіху соціалістичних перетворень український пролетаріат повинен стати диктатором в УСРР, яка б мала свої політичний, економічний, військовий і культурний центри. Поставлено також завдання робити профспілки "апаратами" УКП¹¹.

На середину 1921 р. під тиском репресій та за причини непопулярності в масах діяльність УКП на Полтавщині завмирає. Про це свідчить звіт укаписта І. Зерницького до ЦК партії, в якому говориться, що губерньська організація складається з губпарткому, членів партії в Полтаві і з організацій, "про які нічого нечути, у Лохвицькому, Лубенському, Переяславському повітах". "Нашої партії,— відзначено у звіті,—на Полтавщині фактично немає"¹². Так, у найбільшій повітовій організації Полтавської губернії—лохвицькій—станом на 1 червня 1921 р. налічувалося 6 членів і 16 кандидатів в члени партії¹³.

Та все ж, УКП вдалося провести декількох делегатів на V-й з'їзд Рад Полтавської губернії і виголосити на ньому декларацію, в якій було зазначено: "Український пролетаріат, політично організований в державу, а економічно... підпорядкований Москві—це та суперечність, в якій б'ється український пролетаріат 4-и роки. Лише зараз він дасть розрішення цієї суперечності: утворивши Українську незалежну соціалістичну радянську республіку з усіма де-



ржавними, політичними, економічними й професійними апаратами”¹⁴.

Щоб мати аргументи у своєму протистоянні КП(б)У, укаписти не сприймали НЕП, намагаючись таким чином підкреслити свою “лівизну”. Подібна тактика ще більше відштовхувала маси від УКП, а репресії змусили її прямувати до злиття в КП(б)У. До цього призвела і політика контрольованого ВКП(б) Комінтерну, який, маючи авторитет в УКП, змусив її згодитися на це. Подібне засвідчує і лист членів ЦК УКП А. Драгомирецького і А. Річицького Полтавському губкому УКП, в якому вони зазначили: “... ми стоїмо на позиціях Комінтерну... і тому мусимо цьому рішенню скоритися...”¹⁵.

Про діяльність УКП на Полтавщині на поч. 1925 р. дають змогу судити матеріали ДПУ. Так, у доповіді Полтавського губернського відділу ДПУ секретарю губкому КП(б)У, датованій 31 січня 1925 р., говориться: “Полтавська організація УКП в цілому повністю приєдналася до рішення Комінтерну”¹⁶ про злиття з КП(б)У, бо впевненні, що після злиття їм будуть надані керівні посади, а члени їх ЦК Драгомирецький і Річицький ввійдуть в склад ЦК КП(б)У”¹⁷. Зазначено, що А. Драгомирецький заборонив створювати нові організації УКП і приймати нових членів, мотивуючи це тим, щоб “не набрати до партії наспіху всякої сволочи, бо їх і так багато в КП(б)У”¹⁸. Відмічено також і брак у достатній мірі політично підготовлених кадрів. Так, у зведенні ДПУ за лютий 1925 р. зазначено, що “...серед полтавських укапистів, за винятком Шабали і, частиною Поповича, ідейних партійних працівників немає”¹⁹.

ДПУ мало своїх агентів у рядах укапистів Полтавщини і планувало провести одного з них на останній з’їзд УКП”²⁰.

Загалом оцінюючи діяльність УКП на Полтавщині, можна сказати, що вона не зробила значного впливу на ситуацію в губернії. Незважаючи на протистояння з більшовиками, укаписти все ж сприяли зміцненню їх влади, логічно завершивши свій політичний шлях у рядах КП(б)У.



Примітки:

1. Резолюція в справі тактики УКП // Червоний прапор.—1920.—27 січ.
2. ЦДАГО України—Ф. 8, оп. 1, спр. 31.—Арк. 22.
3. Там само.
4. Там само.—Арк. 7.
5. Там само.—Арк. 19.
6. Там само.—Арк. 23.
7. Там само.—Арк. 24.
8. Там само.—Арк. 145.
9. Там само.—Спр 78.—Арк. 21-22.
10. Там само.—Арк. 11.
11. Там само.—Арк. 16.
12. Там само.—Арк. 30.
13. Там само.—Арк. 65.
14. Там само.—Арк. 110.
15. Там само.—Спр. 107—Арк. 44.
16. У січні 1925 р. на спеціальному засіданні Виконкому Комінтерну було прийнято рішення про злиття УКП з КП(б)У.
17. ЦДАГО України—Ф. 8, оп. 1, спр. 130.—Арк. 20.
18. Там само.
19. Там само.—Арк. 22.
20. Там само.—Арк. 23а.

Ірина Діптан

З ІСТОРИЇ УКРАЇНІЗАЦІЇ НА ПОЛТАВЩИНІ

XII-м з'їздом РКП(б) було започатковано політику коренізації, що передбачала поповнення осередків партії та органів держaparату на місцях корінним населенням, оволодіння службовцями місцевими мовами. Український різновид цієї політики називався українізацією.



Перші її заходи спрямовувалися на розширення сфери використання української мови. Цей процес здійснювався під контролем центральних і місцевих владних структур. Зокрема, на засіданнях Полтавського губвиконкому періодично заслуховувалося повідомлення про хід українізації. Так, у квітні 1924 р. констатовалося, що все діловодство відділу освіти губвиконкому провадиться українською мовою; для співробітників держустанов у Полтаві працюють курси по її вивченню. А вже на початку 1925 р. 72% працівників радянського апарату Полтавщини володіли українською мовою.

Та цього було недостатньо. Тому 23 червня 1925 р. губвиконком видав наказ про посилення темпів українізації. Ним, зокрема, передбачалося: а) впровадження українського діловодства в губернії до 1 січня 1926 р.; б) заснування на підприємствах і в установах комісій з українізації; в) звільнення тих державних службовців, які ігнорують вимогу вивчення української мови і поновлення на посади лише після складення іспиту на її знання; г) організація комісій на чолі з головами місцевих виконкомів для загального керівництва українізацією.

Але цей наказ, як і багато йому подібних, здійснювався вкрай непослідовно. Оскільки 95% партійних і радянських працівників України були росіянами або зрусифікованими представниками різних національностей, чимало з них вбачали в українізації "петлєрвіщину", "контрреволюцію", "націоналізм" і всіляко саботували її проведення.

На Полтавщині, здавалося б, українізація мала бути безболісною. Близько 68% мешканців Полтави і 96%—губернії були етнічними українцями і могли б стати вирішальним чинником українського культурного відродження. Та фактори гальмування українізації, властиві республіці в цілому, діяли і на Полтавщині.

Наприкінці 1927 р. губвиконком підвів попередні підсумки українізації. Офіційно близько 83% службовців Полтави володіли українською мовою. Водночас партійні працівники не поспішали її вивчати. Наприклад, українці склали 70% Полтавської округової парторганізації, та



тільки 30% її членів доповідали рідною мовою. І такі факти були типовими, бо значна частина партійних, радянських і профспілкових працівників сприймала українізацію як чергову ударну кампанію, що незабаром мала скінчитись, і тому не дуже нею опікувалися.

Українізація виявилася матеріально та фінансово необґрунтованою. Незадовільно фінансувалося видавництво української наукової та художньої літератури, підручників і посібників для шкіл і вузів, газет, журналів. Як наслідок—“ножниці цін” на російськомовну та українськомовну продукцію (в середньому книжка українською мовою коштувала втричі дорожче, ніж її аналог російською). То ж закономірними були такі факти: в 1927 р. Полтавська центральна книгозбірня видала своїм читачам понад 144 тис. книжкових одиниць, з них українською мовою—лише 22 тис. (близько 15%); з 147 підручників, якими користувалися викладачі та учні у полтавських профшколах 108 примірників були російською, і лише 39—українською мовою.

В таких умовах українізація в царині освіти не могла бути цілком успішною. Зокрема, в Полтаві за переписом 1926 р. проживало 23888 дітей у віці до 15 років. За національною ознакою діти розподілялися так: українців—14763 (62%), росіян—1858 (8%), євреїв—6598 (27%), інших національностей—669 (3%). Чи ж дотримувалося співвідношення мови викладання у школах і національної приналежності учнів?

На 1 січня 1923 р. з 21 полтавської школи викладання українською мовою практикувалось у 12 (57%) від загальної кількості, російською—5 (близько 24%). Інші були змішаними. На 1 січня 1925 р. з 16 діючих шкіл незмінною залишилася кількість українських—12 (але це вже 75%), російських—зменшилась до 3 (близько 19%), з'явилась одна єврейська школа (6%). При цьому скорочення числа російських шкіл відбулося за рахунок збільшення дитячого контингенту в них. У підсумку на грудень 1925 р. в Полтаві зберігалася нерівномірність у розвитку шкіл національних меншин (українізація ж передбачала куль-



турне відродження не лише українського, а й інших народів на терені республіки). Так, єврейських дітей—27% від загалу, а школярів, які навчалися в єврейській школі—6%. Навпаки, дітей росіян—8%, а школярів у російських школах—34%. Характерно, що 21% єврейських дітей відвідували, головним чином, російські школи. Національний склад учнів російських шкіл був такий: росіян—42%, євреїв—37%, українців—20%, інших—1%. У подальшому—1926/1927 і 1927/1928 навчальних роках—суттєвих змін у співвідношенні національних характеристик шкіл і учнів не відбулося (до того ж і в 1927 р. в ряді полтавських шкіл мало місце таке ганебне явище, як антисемітизм).

Складною залишалася мовна ситуація у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах Полтави. У 1925 р. викладання предметів виключно українською мовою провадилося в Інституті народної освіти і агрокооперативному технікумі, російською—в Індустріальному технікумі, російською та українською—у землевпорядному та музичному технікумах, на трирічних педагогічних курсах. На початок 1928 р. українізація цих навчальних закладів не завершилася. Зокрема, в Індустріальному та музичному технікумах викладання фахових дисциплін і далі велось переважно російською мовою. Взагалі, з 164 лекторів полтавських вузів і технікумів українською володіли 103 (62,8%), із 211 викладачів профшкіл—177 (84%). Причини такого становища мали як суб'єктивний (недооцінка важливості українізації), так і об'єктивний (відсутність відповідної наукової літератури українською мовою, дорожняча української книжки) характер.

Усе ж, незважаючи на справді неймовірні труднощі, наполегливе втілення ідеї українізації мало певні позитивні результати. Та зростаючий рівень національної самосвідомості в ході здійснення українізації суперечив процесові формування великодержавної адміністративно-командної системи. Національна інтелігенція, як один із основних носіїв національної свідомості, була ворожою



відтворюваній імперії. Тому українізація була приречена на згортання, а національна інтелігенція—на винищення.

Віктор Горошочок

БЕЗРОБІТТЯ НА ПОЛТАВЩИНІ В 20-ТІ РОКИ: ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ, СКЛАД, ДЖЕРЕЛА ТА ГЕОГРАФІЯ

Більшість радянологів дотримуються цілком одностайної думки про те, що друга хвиля післяреволюційного масового безробіття поглинула країну восени 1921 р. Цей висновок має досить широке коло ґрунтовних і вичерпних документальних підтвержень.

Чим чіткіше вираховувалися контури непівського механізму господарування, тим більш динамічнішим було формування ринку робочої сили. Загальне уявлення про зміни кон'юнктури ринку праці на Полтавщині протягом 1921—1923 рр. дає нижче наведена таблиця:

Роки		Пропо- зиція праці	Попит на робочу си- лу	На 100 пропо- зицій праці—за- явлено місць
1921	січень	622	1383	139.2
	квітень	361	1858	243.9
	липень	684	3014	223.8
	серпень	628	1031	122.6
	вересень	571	1050	115.6
	жовтень	462	458	91.4
1922	жовтень— грудень	9014	6531	72.5



Роки		Пропо- зиція праці	Попит на робочу си- лу	На 100 пропо- зицій праці—за- явлено місць
1923	січень— березень	5049	4963	98,3
	квітень— червень	4767	8680	182,1
	липень— вересень	5019	6410	127,7
	За 1922/23 Разом	23849	26584	111,5

З таблиці видно, як напружене становище на ринку праці, що характеризувалося гострою нестачею робочих рук, змінилося сродатку тимчасовою рівновагою між попитом на працю та її пропозицією, а потім—появою надлишку робочої сили.

Вже на 1 жовтня 1921 р. Полтавщина нараховувала 1163 безробітних. При цьому переважна більшість їх—1025 чол.—належала до категорії осіб кваліфікованої праці. Щодо галузевого складу безробітних Полтавщини, то найбільш чисельною в цей час була група робітників Індустріальних професій—426 чол., що складало 36,6% всіх безробітних. По кількості серед них виділялися маталісти (175 чол.), швейтники (80 чол.), шкіряники (74 чол.), а також харчовики (64 чол.) і текстильники (15 чол.). Звертала також на себе увагу група працівників розумової праці—288 чол. (24,8%). Найменшу кількість безробітних становили різноробочі, тобто люди без будь-якої кваліфікації. Їх серед безробітних було всього 138 чол. (11,9%).

За 1921—1922 рр. чисельність безробітних зросла більше ніж в 5 разів і на 1 жовтня 1922 р. становила 6085 чол. Безробіття наростало і в наступні часи. Так, на 1 січня 1923р. на обліку бірж праці Полтавської губернії нарахову-



валося 10192 безробітних, на 1 жовтня—9477, а на 1 січня 1924 р.—15923 чол.

Певна стабілізація динаміки безробіття і навіть, часткове його зменшення настає з осені 1924 р. Якщо на 1 вересня 1924 р. на Полтавщині було зареєстровано 19316 безробітних, то на 1 жовтня 1926 р. їх було вже 13493, а ще через рік, на 1 жовтня 1927 р.—11223 чол. Разом з тим, слід підкреслити, що з кінця 20-х рр. намічається тенденція до нової хвилі безробіття. Як свідчать архівні документи, на початку першої п'ятирічки, в 1928 р., на Полтавщині 16836 чол. перебували в пошуках роботи. Висновок про повну і остаточну ліквідацію безробіття в 1930 р., на думку автора, слід розглядати як виключно штучний, надуманий. Зрозуміло, що партійно-державна заява з цього приводу (20 жовтня 1930 р.) була не чим іншим, як черговою фальсифікацією. Що стосується тисяч безробітних, то їх просто було знято з обліку та розігнано, а біржі праці закрито.

Аналіз складу та чисельності основних груп безробітних дає можливість зробити висновок, що головним джерелом поповнення ринку праці було самостійне трудове господарство, насамперед, селянське, ремісничо-кустарне та дрібно-торгівельне. Таке становище обумовлювалося рядом причин, серед яких головними, на нашу думку, були такі: по-перше, самостійна праця мала сезонний і, як правило, екстенсивний характер. Великі селянські маси заповнювали міста, тисячі ремісників, кустарів та дрібних торговців теж досить часто залишали своє заняття в надії отримати тимчасовий додатковий заробіток, або більш вигідно працевлаштуватися. По-друге, у ході відродження великої промисловості дрібнотоварне виробництво, невтримуючи конкуренції, заціпадало або повністю розорявалося. Зрозуміло, що значна частина зайнятих тут працівників поповнювала ряди безробітних. Нарешті, більш швидке підвищення добробуту міського населення, зростання реальної заробітної плати робітників і службовців зумовлювали посилення приливу робочої сили з села.



Істотним, але лише у перші два післявоєнних роки, був і виключно "міський" резерв робочої сили. Концентрація та трестування промислового виробництва, перехід під приємств на госпрозрахунок, перебудова управлінського апарату супроводжувалися повсюдним скороченням робочих місць. Наприклад, у 1921 та 1922 рр. питома вага безробітних індустріальної групи відповідно становила 36,6% і 42,1%. Але далі їх частка істотно скоротилася і не перевищувала 22% загальної кількості безробітних.

Окремим джерелом поповнення рядів безробітних слід визнати жінок та молодь, які вперше пропонували свою працю. Не маючи елементарної підготовки, в умовах загального спаду життєвого рівня і формування нового побуту вони автоматично ставали безробітними. Як наслідок саме жінки і підлітки складали більшу половину зареєстрованих на біржах праці безробітних. Так, на 1 жовтня 1922 р. на долю жінок припадало 50,1%, а підлітків—15,3% всіх безробітних. Наприклад, у січні 1926 р. тільки на Полтавській біржі праці серед 4929 безробітних налічувалось 2778 жінок та 921 підліток, що разом складало майже 75% загальної кількості безробітних. Такий статеві-віковий склад безробітних був характерним і для інших бірж праці Полтавщини.

Що стосується географії безробіття на Полтавщині, то основними його осередками були Полтава, Кременчук, Ромни та Лубни. Так, на 1 січня 1926 р. на обліку Полтавської біржі праці нараховувалося 4929 безробітних, Кременчуцької—4666, а Роменської і Лубенської бірж—відповідно 2182 та 1260 чол. Саме на ці міста припадало більше 80% всіх безробітних краю.

Як свідчать матеріали статистики праці, на протязі 20-х рр. в динаміці безробіття чітко проглядається два періоди найбільш інтенсивного його зростання. Перший—з кінця 1921 до осені 1924 рр., другий—починаючи з 1928 р. Тільки штучна ліквідація безробіття в кінці 1930 р. зупинила цей процес. Слід визнати, що ринок праці здебільшого формувався поза промисловістю. В основному безробіття



зростало за рахунок селянства та дрібнотоварних виробників, домогосподарок і підлітків. Як правило, це була некваліфікована робоча сила, що вело до утворення на ринку праці великих застійних груп безробітних.

Володимир Коротенко

ПРОТОКОЛИ ПОЗАПАРТІЙНИХ
БІДНЯЦЬКО-СЕРЕДНЯЦЬКИХ
КОНФЕРЕНЦІЙ ПОЛТАВСЬКОЇ
ОКРУГИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ
КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА ПОЛТАВЩИНІ

1929—1930 рр. увійшли в історію як роки "великого перелому" на селі, коли було взято лінію на "ліквідацію куркульства як класу" й оголошено перемогу колгоспного ладу. У зв'язку з появою великої кількості публікацій з історії колективізації вже немає підстав розглядати цей трагічний період як "білу пляму", однак великi кількість архівних документів того часу ще не досить повно вивчена дослідниками.

У грудні 1929 р. та червні 1930 р. у всіх районах Полтавської округи відбулися так звані бідняцько-середняцькі позапартійні конференції, на яких підводилися підсумки колективізації та ставилися чергові завдання перед селянським "активом". Проводилися конференції за вказівкою окрпарткому та окрвиконкому, які, в свою чергу, одержували рекомендації від ВУЦВКу. Їх протоколи зберігаються в держархіві Полтавської області (ф. р—363, оп. 1, спр. 626).

Наприкінці 1929 р. (у більшості районів—29 грудня) відбулися селянські конференції (архів зберігає 22 протоколи по 19 районах), на яких представники окрпарткому та оквиконкому виступали з доповідями про підсумки першо-



го року п'ятирічки та перспективи соціалістичного будівництва, а представники місцевих райземвідділів—з співаповідями про підготовку до весняної посівної кампанії. Обговорення доповідей присутніми селянами-делегатами проводилося досить жваво, в основному ідея колективізації була сприйнята схвально (від биралися здебільшого слухняні та "ідейні" делегати). Однак досить часто висловлювалися й деякі побоювання та невдоволення діями місцевої влади, про що свідчить цілий ряд виступів: "... Як нам виконувати план весняної посівкампанії, коли представники в час хлібозаготівлі мало звертали уваги на залишення посівного зерна?" (Ольхова, Кегичівський район). "Хлібозаготівлю провели, а хліба на свиней не залишили, і ми маємо мало свиней і худоби..." (Семенов, Новосанжарський район). "... Кожному не хочеться кидати свого житла, як бджолі не хочеться кидати вулика і йти в мазицю. Я бачив, як живуть у Федорівському колективі, їдять кандьор—пшонина пшонину не дожене..." (Садовий, Зачепилівський район). "Тепер важко узнати, де куркуль, ми всі стояли за радянську владу, а тепер дивись, того ж самого захисника радвлади розпродали, а що він має—4 десятини землі, коня, корову,—так і дивимся, а коли ж мене опишуть, живеш і боїшся..." (Гайковий, Зіньківський район). "Батраків багато є, під стовпами хліба просять, коли б не було цього й з СОЗом... Радянська влада була три-чотири роки, а тепер хтозна-що..." (Малишова, Опішнянський район).

Запитання, що надходили десятками до президій конференцій, є красномовним документом, який яскраво змальовує картину селянського життя на початку колективізації (однак, здебільшого, задавалися питання щодо майбутнього життя в колгоспі):

Чим поширимо весняний засів, коли нема насіння і у бідняка?

Де дівається хліб, що заготовляє держава, й чи не відвантажується він за кордон?

Чому пшениця—карбованець, а чоботи—20 крб?



Чому бідняки купують за дешево різні речі, а тоді ними спекулюють?

Що робити тим безпритульним, що ходять по шматки й не вірять, що радянська влада є захисник їх?

Чому за кордоном селяни не мають колективних об'єднань, а індивідуальні господарства і все ж живуть краще від нас?

У прийнятих резолюціях також знаходимо цікавий фактичний матеріал, зокрема, про кількість усупільненої землі та плани колективізації по районах округи. Конференції вітали Сталіна з 50-річчям, органи ДПУ—з успішним завершенням справи "Спілки визволення України", засуджували бухаринський "правий ухил", піднімали питання боротьби з неписьменністю. Як свідчать документи, вже тоді починалася практика привітань подібних зібрань делегатами від піонерських організацій.

23 лютого 1930 р. були підведені підсумки роботи конференцій. У відповідному рішенні окрайконкому відзначалася слабка "підготовча робота" у Олішнлянському районі, внаслідок чого на конференцію потрапив "небажаний елемент". Через занадто сміливі виступи делегатів с.Заїченці були проведені перевибори сільської Ради.

Подібні конференції відбулися також у червні 1930 р. (збереглися протоколи: позапартійних бідняцько-середняцьких конференцій—17, жіночих конференцій—6, нарад колгоспників та 25-тисячників—3). Після появи статті Сталіна "Запаморочення від успіхів" почастишали випадки виходу з колгоспів, можна було голосніше говорити про "помилки та перегини", селяни висловлювали незадоволення діяльністю місцевих органів влади. Запитання, які находили до президій, переконливо свідчать, що матеріальний стан селянства за півроку значно погіршився:

Чому так упав курс карбованця?

Чому немає необхідного краму в кооперації, а на ринку чоботи коштують 100 крб.?

Де дівати дітей, коли немає ясел, а дома в час живих нічого їсти?



Чи можна давати молоко позасозівцям, коли созівці теж не мають що їсти з хлібом?

Чому на ярмарку худоба дорога, а по контрактації дешева?

Чому видають хліб із цементом та вапном?

Чому немає оселедців, сала та хліба?

Як може член колгоспу жити до жовтня місяця без грошей, коли не може піти заробити і нічого продати і весь час працює в колгоспі?

З виступів делегатів, особливо жіночих конференцій, також можна зробити висновок про тяжкий стан селянства.

Витяги з виступів делегаток конференції жінок-селянок Машівського району: "Треба завчасно забезпечити крамом, особливо цукром, оселедцями, щоб не довелося під час жнив голодувати". "Треба обов'язково під час жнив перейти на загальний котел, бо є багато і без масла, і без молока. Ті, хто не ходять на роботу, в першу чергу забирають крам у споживчій кооперації. Треба не допускати цього". "Заходять жнива, а в кооперації нема нічого, ні чобіт, ні матерії, нікому не дають, крім по контрактації, а що я законтрактую, коли, крім дитини, нічого не маю?" "Ні КНС, ні сільрада не турбуються за бідноту. Є випадки, косять жито, яке ще не годиться, і їдять..."

У резолюціях, прийятих конференціями, констатувалися "наявність хиб та класових збочень, що мали місце під час проведення колективізації, що як факт, є наслідок гонитви за 100% колективізацією." (Нові Санжари). Однчасно підкреслювалося: "... Прориви, які є зараз в постачанні села промисловими виробами, мають поважні причини і тимчасовий характер, що розвитку важкої індустрії, розвитку сільського господарства на базі масової колективізації не затримує і ці тимчасові труднощі при дальнішому пльнуванні та нормуванні найближчим часом будуть ліквідовані..."

Таким чином, протоколи селянських конференцій переконливо свідчать про погіршення матеріального стану селянства Полтавщини внаслідок насильницької колекти-



візації й містять цінний фактичний матеріал з історії села у 1929—1930 рр.

Олександр Єрмак

ВПЛИВ ГОЛОДОМОРУ 1932—1933 РОКІВ НА ДЕМОГРАФІЧНУ СИТУАЦІЮ В ПОЛТАВСЬКОМУ СЕЛІ

Вивчаючи срахітливі наслідки голоду 1932 -1933 рр., вчені звертаються до комплексу джерел, серед яких найважливішими є порівняльні дані переписів населення 17 грудня 1926 р. та 17 січня 1939 р. На відміну від молодоступних для дослідників матеріалів перепису народонаселення 1937 р., що зберігаються у Москві і до того ж є дуже неповними (бо були часково знищені за наказом Сталіна), з узагальнюючими результатами переписів 1926 і 1939 рр. по районам і навіть сільрадам можна ознайомитися в Держархіві Полтавської області (ф. 3938, оп.1, спр.108).

На момент проведення всесоюзного перепису населення 1939 р. утворена 22 вересня 1937 р. Полтавська область складалася з 44 районів і займала площу 33,1 тис. кв. км. (зараз її територія становить 28,8 тис. кв. км.). Згідно з даними перепису, на 17 січня 1939 р. в області проживало 2229,8 тис. чол., в тому числі сільського населення 1818,7 тис. (81,6%). А в 1926 р. на цій же території проживало 2644 тис. чол., з них жителів села 2355 тис. (89,1%). Не важко підрахувати, що за дванадцять років, які пройшли між двома переписами населення, загальна кількість жителів Полтавщини не тільки не зросла, а, навпаки, скоротилася на 414,2 тис. чол., або на 15,7%. Що стосується власне сільського населення, то його кількість зменшилася набагато більше—на 536,3 тис. чол., або на 23,7%.



Скорочення чисельності населення Полтавщини у вказаний період відбувалося насамперед за рахунок зменшення жителів у сільській місцевості, при збільшенні міського населення (з 289 тис. чол. в 1926 р. до 411,1 тис. чол. в 1939 р., тобто на 29,7%). Для того, щоб мати уявлення про реальну картину скорочення сільського населення, звернемося до розгляду по районних даних про жителів села в 1926 і в 1939 рр.

Таблиця 1 Сільське населення Полтавської області на 17.XII.1926 р. і 17.I.1939 р.

NN п/п	Райони	Число жителів села		Питома вага сільського населення в 1939р. у порівнянні з 1926р. (дані за 1926р.=100%)
		1926 р.	1939 р.	
1.	Великобагачанський	76181	61210	80,4
2.	Великокринківський	45487	28515	62,7
3.	Гадяцький	78178	67405	86,2
4.	Гельмязький	52167	37306	71,5
5.	Глобинський	49183	37408	76,1
6.	Градизький	88994	68610	77,1
7.	Гребінківський	33375	28076	84,1
8.	Диканський	58741	46345	78,9
9.	Драбовський	36952	33220	89,9
10.	Згуровський	35431	29248	82,6
11.	Зіньківський	46201	37900	82,0
12.	Золотоніський	70902	62841	88,6
13.	Іракліівський	55430	43413	78,3
14.	Карлівський	52730	41986	79,6
15.	Кишеньківський	57681	39596	66,4
16.	Кобеляцький	54138	39671	73,3
17.	Ковалівський	35719	32809	91,8
18.	Козельщинський	60315	44555	73,9
19.	Комишнянський	44394	35954	80,9



NN п/п	Райони	Число жителів села		Питома вага сільського на- селення в 1939р. у по- рівнянні з 1926р. (дані за 1926р.=100%)
		1926р.	1939р.	
20.	Котелевський	46325	32351	69,8
21.	Кременчуцький	88973	60208	67,7
22.	Лазірківський	29266	26080	89,1
23.	Лохвицький	56055	49627	88,5
24.	Лубенський	66001	56903	86,2
25.	Машівський	24168	19719	81,6
26.	Миргородський	66459	59783	89,9
27.	Нехворощанський	52592	31610	60,1
28.	Новосанжарський	76997	57754	75,0
29.	Оболонський	41332	34233	82,8
30.	Опішнянський	72852	52803	72,5
31.	Оржицький	48314	40066	82,9
32.	Петровороменський	31364	27449	87,5
33.	Пирятинський	55256	43826	79,3
34.	Покровобагачанський	29210	23806	81,5
35.	Полтавський	91904	79948	87,0
36.	Решетилівський	81680	46888	57,4
37.	Семенівський	43525	30679	70,5
38.	Сенчанський	30090	27128	90,2
39.	Хорольський	51620	46786	90,6
40.	Чорнобаївський	41721	38328	91,9
41.	Чорнухинський	48230	43263	89,7
42.	Чутівський	52204	39340	75,4
43.	Шишацький	50215	38952	77,6
44.	Яготинський	46779	26686	57,1

Отже, як видно з вищенаведеної таблиці, у жодному із 44 сільських районів Полтавської області за період з 1926 по 1939 роки не спостерігався навіть найменший приріст населення. А у ряді районів скорочення сільського населен-



ня мало катастрофічний характер. У Яготинському районі чисельність жителів сіл за дванадцять років зменшилася на 42,9%, Решетилівському на 42,6%, Нехворощанському на 37,3%, Кишеньківському на 33,6%.

Відомо, що в кінці 20-х—30-х років в умовах індустріалізації спостерігався досить значний приток сільського населення до міст. Однак пояснювати скорочення кількості селян лише урбанізацією недопустимо. Адже за 12 років чисельність міського населення збільшилася на 122 тис. чол. (в тому числі і за рахунок перетворення кількох сіл-райцентрів у селища міського типу), а чисельність сільського населення, як вже вказувалося, зменшилася на 536 тис. чол. До того ж не слід забувати, що міське населення зростало не тільки за рахунок міграцій з села, а й завдяки власному природному приросту.

Природний приріст населення мав місце і на селі, а отже його слід обов'язково враховувати при визначенні демографічних втрат. Як відомо, під природним приростом населення демографи розуміють абсолютну величину різниці між числом народжених і померлих за певний проміжок часу. В 1928 р. цей приріст становив на Полтавщині 18 чол. на 1000 чол. населення, в 1939 р.—18,3 чол. При середньому прирості 18 чол. на тисячу жителів села (або в абсолютних цифрах 42 тис. чол. на рік), за 12 років природний приріст сільського населення Полтавської області мав становити не менше 500 тис. чол.

Отже, при сприятливій демографічній ситуації сільське населення Полтавщини в територіальних межах на 17 січня 1939 р. мало збільшитися за 1927-1938 рр. майже до 2800 тис. чол. Але фактично населення на селі виявилось тільки 1818,7 тис., тобто майже на мільйон менше за прогнозовану його кількість.

Звичайно, таку величезну демографічну втрату населення не можна повністю ототожнювати із людськими жертвами голодомору 1932-1933 років. Адже вказана цифра включає і членів сімей "розкуркулених" селянських господарств, депортованих за межі Полтавщини, і громадян, що були знищені або відправлені до далеких концтаборів



під час масових сталінських репресій. І тих жителів села, які виїхали до міст за вказані 12 років. До того ж природний приріст населення у 1933, 1934 і 1935 роках був значно нижчий, ніж у попередні та наступні роки.

Петро Шемет

ДО ПИТАННЯ ПРО УВІЧНЕННЯ
ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ
1932-1933 РР. НА ПОЛТАВЩИНІ

Минають роки, а в пам'яті людській не вщухає біль і постають ті страшні часи 1933, коли від голодування вмирили цілі родини, спустошувались села. Народом нашим пережито безмірне горе, яке завдало жорстокого удару по генфонду української нації. Мільйони безвинних... Така довга і сумна стежка вічної скорботи. І нею потрібно проїтися не тільки тим, хто її пережив, а й нашому поколінню, молоді, щоб зберегти в собі людяність і життєдайну силу пам'яті.

Упродовж десятиріч розміри катастрофи уперто замовчувались. Тільки зараз відкривається правда історії. Кожне дослідження, кожен факт, кожне свідчення народне має бути збережене у пам'яті поколінь, як прокляття злочину, безпрецедентного за своїм катівським розмахом і як реквієм по незліченних безвинно знищених людських жертвах.

Точних документальних відомостей про демографічні втрати від голоду ще немає. Ми ще не знаємо, скільки мертвих не поховано за звичаєм предків. Душі померлих у страшному 33-му ходитимуть поміж нас доти, доки не буде віддано шану пам'яті кожному безвинно убієнному. Це наш святий обов'язок.



Без болю не можна слухати спогади очевидців тих страхітливих подій. Печуть вони душу, ятять незгоєні рани. Ось що згадує полтавець Іван Трійняк: "Нікому було в той час навіть поховати померлих, останні крихти хліба давали тим, хто відвозив на цвинтар, але не менше шести трупів. Люди намагалися втікати до міста, та голод і там доганяв на вулиці, в підворітті. В Полтаві до 150 трупів щодня ховали в той час. Та хто лічив їх?"

Свідок того часу вчитель села Вільховатка Карлівського району Сергій Єлисейович Руденко пише: "Чітко пам'ятаю, як у кінці 33-го вперше до сільради привезли замерзлі трупи, чоловіка і жінку. Пам'ятаю божевільні очі діток-школярів, в яких ледь животіло життя... Якщо до грудня 1932 року в школі готували хоч блаженські сніданки, то з січня і до осені 33-го—їх уже не було. Сльози відчаю душать серце, як згадаю. Бувало, діти перед уроками кажуть мені: "Іван і Микола вже до школи не прийдуть. Вчора поховали".

Мабуть, жодної сім'ї, жодної людини не минула страшна чума голоду 1933 р. А весна та напрочуд була гарна. Ясніло сонце. Пробивалася рання зелень. Здавалося, уся природа ось-ось випростається, вдихне весняного п'яного повітря і видихне в буяння, в ріст, у розквіт, як згадують літні люди.

Про це нині свідчить безліч фактів, і передусім той, що урожайність хліба у 1932 р. була непогана (в середньому 7,2 ц з га проти 8,3 ц у 1931 році). Неврожайним видався рік тільки в деяких південних районах України. Але у селян силою було вилучено і здано державі 225,5 мільйона пудів хліба. Здійснювався експорт зерна із СРСР. У 1932 р. було вивезено 107,9 млн. пудів, а в 1933 р.—105,3 млн. пудів хліба.

Плани здачі хліба державі за рішенням тодішніх директивних союзних і республіканських органів встановлювались завищені, нереальні. Одночасно вимагалось нещадно придушувати всі спроби класового ворога (так тоді називали селян), спрямовані до зриву хлібозаготівель. Процес цей супроводжувався найжорстокішими сталінськими ре-



пресіями. Як наслідок майже кожен четвертий житель хлібородної України, житниці Європи пішов у небуття.

У січні 1933 р., коли в Україні вже вмирили люди, з трибуни об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) Сталін, всупереч істинному стану справ, заявив: "Ми, безперечно, добилися того, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується у нас рік у рік. В цьому можуть сумніватися тільки закляті вороги радянської влади". Тим самим дано зрозуміти, що ніякого голоду немає, і той, хто посміє говорити про голод, буде покараний, як заклятий ворог. І ця настанова виконувалася з неймовірною жорстокістю. Між поняттями "класова свідомість" і "людська совість" доводилось обирати щось одне, і лихо було тому, хто віддавав перевагу останньому.

Всупереч правді, у січні 1934 р. Сталін на XVII з'їзді ВКП(б), говорячи про успіхи у міжз'їздовський період, вказував на зростання чисельності населення в країні. А коли перепис 1937 р. показав протилежне—значне зменшення населення у порівнянні з початком 1933 р., ці відомості були визнані неправильними, демографів звинуватили в невірному обліку і суворо покарали, а матеріали перепису знищили. Припинила існування і сама демографічна наука.

Та найсуворіше вето не змогло викоринити з пам'яті народу спогади про голод. В пам'яті людській стерти його неможливо. Пам'ять невмируща, як і народ.

Ідею про увічнення пам'яті жертв голодомору 1932—1933рр. висловив у відкритому зверненні до Українського фонду культури у 1990 р. письменник, наш земляк Олекса Коломієць, який сам пережив голод і є живим свідком цієї народної трагедії. Він же запропонував і форму самого пам'ятника. В зв'язку з цим він писав: "Чому б нам не піти за звичаєм народу? Чому б не насипати великий курган—могілу в степу України, на найродючішій землі, щоб усі пам'ятали, яке горе перебув народ, коли на такій землі сам помирав з голоду. Учасником вибудови пам'ятника жертвам голодомору міг би стати кожен з багатомільйонного народу України. То ж хай кожен, як святий обов'язок перед закатованими голодом, як каяття перед ними, як клятву



зятимуть—вовіки не забути їх. І ніколи не дозволити подібного глуму на землі українській. І нехай кожен принесе на цей курган хоч жменьку землі, - як децицю на всенародно творимий пам'ятник”.

Ініціатива Олекси Коломійця була підтримана Українським фондом культури, широкою громадськістю. Координаційна рада з цього питання побувала в багатьох куточках України, оглянула чимало місць і перевагу віддала окрайцю полтавського чорнозему під Лубнами—містом тисячолітньої славної історії—побіля Мгарського Спасо-Преображенського монастиря—твердині національного духу і козацької звитяги. Як відомо, за козацьким звичаєм, коли гинули герої, то кожен висипав шапку землі на могилу—і виростав у степу віковичний курган.

Саме так у 1990 р. на Горі Зажури під Лубнами зусиллями всього українського народу з'явився віковичний пам'ятник—Курган Скорботи. І нехай вічним буде місце, що зібрало тоді, у розповні серпня тисячі людей.

З того часу на Потавщині щороку проводиться відповідна робота по вшануванню пам'яті жертв голодомору. Особливо широкий комплекс заходів було реалізовано у 1993 р. у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні. На виконання розпорядження Представника Президента України у Полтавській області від 11 березня 1993 р. було утворено обласний оргкомітет, який і очолив роботу по підготовці відзначення даної події.

Особлива увага з боку відповідних міністерств і відомств, органів державної влади та управління Полтавщини надавалась вчасному завершенню створення меморіалу на Кургані Скорботи. Було виготовлено великий дзвін, який завершувався Хрестом, а по нижньому краю мав припасовані малі дзвони від різних областей. Приходив та окремих добродійців як символ скорботи і вічної пам'яті. Цю технічно складну роботу виконало Миколаївське спеціалізоване науково-виробниче підприємство “Курс-агросистема”. На створення меморіалу надійшли



певні кошти від організацій, підприємств, окремих громадян.

11—12 вересня 1993 р. багатотисячний люд, що зібрався на Горі Зажури вшанував пам'ять померлих. За участю релігійних конфесій були проведені в Дні пам'яті богослужіння та громадські панахиди.

Спеціальна програма для виступу в день вшанування жертв голодомору була підготовлена професійними та самодіяльними митцями Полтавщини. В ній брали участь зведений хор Лубенського міського будинку культури та насінневообробного комбінату Лубенського району, хоролий колектив "Просвіта" обласної філармонії, народна академічна хорова капела Полтавського педінституту, оркестрова група Лубенської дитячої музичної школи, концертний ансамбль "Чураївна" обласної філармонії та ін. Самодіяльний композитор з Лубенщини Олександр Житинський на вірші І. Бедрика, теж лубенчанина, написав пісню-реквієм "Зажур-гора", яку виконали колективи Лубенського району. Спеціально до цієї події композитор Олександр Білаш на слова Бровченка написав твір пам'яті "Надвечір'я".

У бібліотеках, музеях, навчальних закладах області було організовано тематичні виставки літератури, фотодокументів, проведено уроки та вечори пам'яті. У Полтавському центрі культури було відкрито виставку творів мистецтва та народної творчості, які висвітлюють трагічні події 1932-1933 рр. Обласним відділенням Спілки художників держадміністрації у Лубенській картинній галереї влаштовано тематичну виставку полотен художників Полтавщини.

Досить важливим напрямком роботи стала активізація науково-історичних досліджень, пов'язаних з визначенням населених пунктів, які найбільшою мірою постраждали від голодомору, місць поховань, відзначення їх пам'ятниками і пам'ятними знаками. На сьогодні пам'ять про жертви голодомору 1932—1933 рр. на Полтавщині увічнюють пам'ятні знаки, які встановлено в смт. Гребінка, Решетилівка, Чутове, с. Римарівка Гадяцького району, селах



Малинівка та Романівка Глобенського, Заруддя і Пришиб Кременчуцького, с. Шевченкове Котелевського, селах Ждани. Мгар та Новаки Лубенського, Лобачі і Шипівка Решетилівського, с. Очерувате Семенівського та с. Скибинці Чорнухинського районів.

Цілком очевидно, що створення повноцінного мартирологу наслідків голодомору 1932—1933 рр. стане можливим лише за умови надання цій справі загальнодержавного, загальнонародного значення та об'єднання зусиль організацій і підприємств, широкого громадського активу на ниві національного і духовного відродження українського народу.

Володимир Пащенко

І РОДИННІ ЗВ'ЯЗКИ КАРАЮТЬСЯ

Сьогодні вже нікого не здивуєш новими злочинами сталінщини, що продовжують відкриватися в архівах колишнього КДБ. Однак, кожен із них полишає слід у нашому серці і викликає душевний біль, що його не можна притамувати ніякими словами.

Перед нами нова сторінка кривавого літопису. В архіві Управління СБУ по Полтавській області відкрито справу про арешт і страту рідних сестер Симона Петлюри—Феодосії та Марини Петлюри, а також його небіжа Сильвестра Скрипника. В архіві Управління СБУ по Чернігівській області виявлено матеріали про розправу над двома небожками Симона Петлюри - Андрієм та Валер'яном Скрипниками. Доречі, Сильвестр, Андрій та Валер'ян були рідними братами колишнього патріарха УАПЦ Мстислава.

Що ж ставилося в провину полтавським "контрреволюціонерам"? Головним чином - їх минуле та родинні зв'язки з С.В.Петлюрою. У матеріалах слідства підкреслюється, що батько Феодосії Василівни Петлюри та Марини Ва-



силівни Петлюри володів двома будинками, мав 12 коней, експлуатував найману працю. Батько братів Скрипників був власником трьох будинків та шкіряного заводу. Це, на думку слідчих, і зумовило їх ненависть до влади робітників та селян.

У серпні 1937 р. заарештували Сильвестра Івановича Скрипника, колишнього православного священника, якого у 1930 р. засудили за контрреволюційну діяльність. Нині його притягували до відповідальності за те, що проводив контрреволюційну роботу і є племінником Симона Петлюри, а брат—Степан Скрипник, перебуває за кордоном.

У постанові обласної прокуратури про арешт Феодосії Петлюри сказано, що вона "антирадянськи настроєна, проживає разом із своєю сестрою Мариною її квартира є місцем зборища антирадянського елемента. Вона доводиться рідною сестрою відомого отамана Симона Петлюри і підтримує зв'язок із своїм племінником Скрипником, який служив у петлюрівській армії, нині знаходиться у Польщі". При цьому зауважимо, що С. Петлюра був вбитий понад десять років тому, а листування із С. Скрипником припинилось у 1925 р.

13 листопада того ж року заарештували й Марину Петлюру, якій серед іншого інкримінувалося те, що "квартира її є місцем зборища біснуватого і антирадянського елемента".

Свідки показали, що сестри, зокрема Феодосія, "вихваляла Симона Петлюру і доводила, що він бажає для українського народу хорошого життя, мріяв зробити Україну самостійною республікою, але більшовики перемогли своїм обманом, і український народ тепер нещасний". Оцінюючи податки, страхові платежі, вона начебто обурювалася: "...до яких пір радянська влада буде з нас дерти шкіру, уже немає сил платити, замучать прокляті варвари". І тут же, згадуючи про Симона Петлюру, висловлювала "контрреволюційні настрої", заявляючи, що "якби був живий Симон і була самостійна Україна, нам би жилося краще, ніж при радянській владі, не мучили б ці варвари нас.



Симон же бажав для українського народу хорошого життя. І ми б жили краще. Ніхто над нами не знущався б”.

В останні роки дід Феодосії перетворився “у збіговисько для антирадянського елемента і черниць, котрі мешкають в її будинку по 2-3 роки, серед яких Петлюра висловлює контрреволюційні настрої, вихваляє Петлюру Симона, як видатного українського діяча і захисника українського народу”.

Що ж стосується Сильвестра Скрипника (на момент арешту працював приймачем пряжі на прядильній фабриці), то йому інкримінувався звичайнісінький обман. Мовляв, під час прийому пряжі він зменшував вагу, що створювало умови для крадіжки зі складу необлікованої продукції. Очевидно і самим С. Скрипником.

На допиті 1 листопада на пропозицію слідчого визнати після трьох місяців допитів свою провину Скрипник С. І. заявив: “Я припиняю відмежовуватись від звинувачень, переконавшись у безнадійності власною поведінкою на слідстві приховати свою контрреволюційну діяльність. Я визнаю себе винним у тому, що є активним учасником антирадянської націоналістичної організації церковників, в яку був втягнутий у 1929 році...”.

У чому ж полягала ворожа українському народові діяльність Сильвестра Скрипника? “Я виходець із сім’ї великого власника,—зійзався він на допиті. Я з малих років вихованець церкви...”.

У 1927 році я потрапив під вплив єпископа Крамаренка. ...який продовжував розвивати у мені ненависть до радянської влади, прищеплював церковні націоналістичні переконання, і з цього часу мої погляди остаточно оформилися у контрреволюційному дусі. Під впливом єпископа Крамаренка я став попом і був направлений у с. Жоржівка Шишацького району. Природно, що моя завершена система контрреволюційних поглядів знаходила свій вияв у практичній роботі як попа Жоржівської церкви, тут уже я активно включався у боротьбу проти радянської влади.

Я повинен прямо заявити, що ці переконання у мене не змінювались до моменту мого арешту” (у 1930 р.—В. П.)



Звинувачений змушений був "зізнатися", що у 1929 р. під час хлібозаготівель, він мусив здати 300 пудів хліба. Незважаючи на можливість виконати завдання, С. Скрипник намагався чинити опір властям, виступивши із заявою— "Хліба державі не здавати". Цей заклик підхопили куркулі села.

Тут же, у с. Жоржівка, священник начебто неодноразово виступав перед віруючими у контрреволюційному дусі з пропозицією вести роботу проти антирелігійної пропаганди і заходів партії та уряду щодо колгоспного будівництва. Оскільки церкву незабаром закрили, то Сильвестр Скрипник змушений був переїхати у с. Перещепино Новосанжарського району, де його одразу ж стали обробляти у контрреволюційному дусі, залучати до церковного активу, нелегальних зборів місцевих куркулів. Як наслідок—ще один арешт. Проте за відсутністю доказів священника через три місяці звільнили.

Три роки Сильвестр Іванович Скрипник був тилковим ополченцем у Владивостоці. Після повернення у 1934 р. на Полтавщину зайняв посаду священника у с. Перещепино, але одразу, як засвідчував на допитах заарештований, не зміг розгорнути контрреволюційної роботи, оскільки соціальна база контрреволюції була ліквідована, у церкві "залишились із віруючих лише бабки".

"Приїжд жаючи, у Полтаву,—прод овжував "зізнання" С.Скрипник,—я заходив до своїх тіток-сестер Петлюр Марини Василівни і Феодосії Василівни. У них я відводив душу, висловлюючись разом з ними у контрреволюційному дусі. Тітки мої, як і раніше, вороже ставились до існуючого ладу".

16 листопаду 1937 р. слідчі влаштували допит сестрам та очні ставки із свідком. Марина Петлюра відкинула висунуті звинувачення. На засіданні Особливої трійки УНКВС по Полтавській області 17—19 листопада було винесено вирок—за контрреволюційну діяльність, родинні зв'язки із Симоном Петлюрою всіх трьох розстріляти. 19 листопада 1937 р. вирок було виконано. Реабілітували їх лише у 1989р.



За подібним сценарієм велося слідство у відношенні двох небожів Симона Петлюри—ветлікаря Дмитрівської ветлікарні Андрія Івановича Скрипника та діловода Роменської ветлікарні Валер'яна Івановича Скрипника, яких звинуватили разом із групою ветеринарних працівників області у підриві економічної могутності країни Рад, у справах створення буржуазної Української республіки. Особлива трійка УНКВС по Чернігівській області винесла вирок: Андрія Скрипника—розстріляти, а Валер'яна Скрипника - ув'язнити на десять років. Обидва брати реабілітовані у 1963 р.

На сьогодні не вдалося з'ясувати долю рідної сестри Симона Петлюри - Маріани, котра разом із своїм чоловіком Іваном Опанасовичем Скрипником та дочкою Зінаїдою мешкала на Дніпропетровщині. Відомо, що у липні 1939 р. І. О. Скрипник звертався із листом у Прокуратуру СРСР з приводу долі своїх синів Андрія та Валер'яна. Не виключено, що їх не минула участь інших родичів.

Із документів видно, яких зусиль довелося докласти слідчим, щоб сфабрикувати справи, окреслити коло учасників. Щоправда, в даному випадку пошук особливих доказів був не обов'язковим. Достатньо було за всяку ціну, навіть вдаючись до тортур, домогтися власних зізнань заарештованих у їх контрреволюційній діяльності та "відшукати" декількох свідків. Цим і обмежились, бо на більше не спромоглися. Результатом стало оголошення та виконання вироків у відношенні трьох "контрреволюціонерів" у Полтаві, та одинадцяти у Чернігові.

Таким чином, очевидно, що звинувачення НКВС родини Петлюр та їх "спільників" цілком надумані, а сама контрреволюційна діяльність—міфічна. Єдина провина—їх родинні зв'язки з Симоном Петлюрою.



Іван Легенький
Людмила Мокляк

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВИЩЕ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЧЕРВОНОЇ
АРМІЇ В НІМЕЦЬКОМУ ПОЛОНІ
(1941—1945 РР.): ІСТОРІОГРАФІЯ ТА
ДЖЕРЕЛА
(На матеріалах Полтавщини).

Однією з проблем історії Полтавщини, яка поки що не знайшла свого належного висвітлення, є доля військовослужбовців Червоної Армії, які в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.) перебували в німецькому полоні. Історіографія питання порівняно невелика. Незначну інформацію містять загальні видання про Велику Вітчизняну війну.

Важливе місце посідають збірники документів і матеріалів: Нюрнберзький процес над головними німецькими воєнними преступниками. Сборник материалов в семи томах.—М., 1957—1961; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів.—К., 1963; Преступные цели—преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.).—М., 1985; Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни.—К., 1986 та ін.

Заслужують на увагу видання з історії Полтавщини: Німецькі окупанти на Полтавщині (1941-1943 рр.): Збірник документів.—Полтава, 1941; Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область.—К., 1967; Полтаві 800 років. 1174—1974. Збірник документів і матеріалів.—К., 1974; Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945).



Збірник документів і матеріалів.-К., 1977; Полтавщина. Енциклопедичний довідник.—К.,1992.

Основну масу публікацій з даної проблеми становлять спогади в'язнів, очевидців, свідчення втікачів з полону.

Важливим джерелом для вивчення даного питання є матеріали державних архівів та музеїв, а також документи, що знаходяться в архівах Служби безпеки України.

Слід зауважити, що одним з аспектів поставленої проблеми є питання про загальну кількість військовослужбовців Червоної Армії, які потрапили в полон, військовополонених, які були знищені окупантами на тимчасово окупованій території СРСР, в Німеччині та інших країнах. Спроби загальнити ці дані були зроблені в ряді публікацій. В 1969 р. Генеральним прокурором СРСР Р.А.Руденко була названа цифра військовополонених, знищених на окупованій території—3,9 млн. чоловік. Детальний аналіз даних про військовополонених провів німецький історик Крістіан Штрайт у своїй книзі "Они нам не товарищи". Але практично всі дослідники роблять висновок про необхідність подальшого вивчення і уточнення цих даних.

Відсутня і повна інформація про загальну кількість військовополонених—уроженців Полтавської області, про тих, хто загинув в таборах на території Полтавщини чи за її межами. Ці дані не узагальнені ні в повідомленні Полтавської обласної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, ні в Актах комісій, ні в збірнику документів "Німецькі окупанти на Полтавщині" (1941-1943 рр.), який вийшов з друку в 1947 р. Спроби уточнити ці дані роблять рідколлегією обласної "Книги пам'яті", але поки-що визначилася лише цифра воїнів Червоної Армії (в тому числі і військовополонених), які пропали безвісті. Станом на 15 липня 1991 р. їх кількість становила 75465 чоловік. Вивчення і уточнення цих даних триває, і безумовно, по закінченню роботи над підготовкою "Книги пам'яті" ця цифра буде близькою до об'єктивної. Документи і матеріали, публікації з питань історії Великої Вітчизняної війни свідчать, що найбільша кількість військовополонених припадає на 1941-1942 рр. Підтверд-



женням цього є і аналіз німецьких трофейних документів, зокрема, карток військовополонених.

Виснажені боями, часто хворими, пораненими потрапляли в полон червоноармійці. Повсюди на окупованій території створювалися табори військовополонених (Кременчук, Полтава, Хорол, Лубни, Лохвиця та в інших населених пунктах). Акти комісій про злочини німецько-фашистських загарбників в Кременчуці, Полтаві, інших населених пунктах Полтавщини, трофейні німецькі документи, опубліковані в збірнику "Історія застерігає", розкривають жахливу картину становища полонених, які знаходилися в цих таборах. Так, матеріали актів свідчать, що в Полтаві військовополонених тримали в антисанітарних умовах, а тяжка, виснажлива праця, голодне утримання приводили до масових захворювань і смерті. В Кременчуцьких таборах смертність військовополонених впродовж листопада-грудня 1941 р. та зими 1942 р. щоденно досягала 300 чоловік.

Факти, наведені в актах комісій, підтверджуються і скупкою статистикою німецького командування. Так, у звіті відділу тилу командуючому військами оперативного тилового району групи армій "Південь" про стан таборів військовополонених від 31 січня 1942 р. відзначалося, що в середньому у 205-му пересильному таборі військовополонених (Полтава) помирало щоденно 42 чоловіки, у 346-у стаціонарному таборі—110 військовополонених. У звіті командуючого військами оперативного тилового району групи армій "Південь" про епідемії і смертність свідчилося, що загальна смертність у таборах військовополонених у січні 1942 р. становила 15,2%.

Досить переконливим доказом трагізму становища радянських військовополонених є спогади колишніх в'язнів таборів, де звичайним явищем, за свідченням останніх, були голод, інфекційні захворювання, катування, розстріли, знущання над хворими, виснаженими людьми.

Серед таборів, розміщених на території Полтавщини, найбільше інформації залишилось про "Хорольську Яму"—



Дулаг-160. Професійний художник - уроженець Кременчука А.І. Резніченко, розповідь якого про злочини нацистів в Хорольському таборі була покладена в основу публікації Д. Бедзика "Табір смерті", напередодні Нюрнберзького процесу опублікував в "Радянській Україні" малюнок, що відбиває обстановку в цьому таборі, в'язнем якого він був. На жаль, книга Е. Кобитева "Хорольська Яма", яка витримала два видання, хибує необ'єктивністю та певною упередженістю.

Документи і матеріали, дослідження з історії Полтавщини на сьогодні не дають можливості дати чітку характеристику всім таборам військовополонених, визначити місцерозташування окремих таборів та поховання жертв, кількість в'язнів, що в них перебували. Не з'ясовані до кінця і прізвища багатьох ув'язнених, не названі всі нацистські злочинці, що чинили розправу над людьми.

Джерела та література містять також певну інформацію про військовополонених, що знаходилися в таборах за межами України—на території Німеччини та інших країн. Ряд видань розповідають про участь полтавців у антифашистському підпіллі під час перебування в концетраційних таборах, в Русі опору, партизанській боротьбі проти фашистів в ряді країн (Бондарець В.Й. Військовополонені.—К., 1963; Бродський Е.А. Во имя победы над фашизмом. Антифашистская борьба советских людей в гитлеровской Германии (1941-1945 гг.). -М., 1970; Бухенвальд. Документы и сообщения.—Берлин-Москва, 1962; Война за колючей проволокой.—М., 1960; Евстигнеев Г. Полет на свободу. - М., 1960; Логунов В. В подполье Бухенвальда.—Рязань, 1961; Шепетья В.М. Клятва, принесена на Батьківщину. ((Комсомолец Полтавщини.—1960.—9 травня)) і ін. Ці матеріали свідчать, що, незважаючи на жорстокі умови в таборах, жорстокі тортури і знущання, прагнення фашистів до фізичного і морального знищення людей, полонені не втрачали своєї мужності і гідності, продовжували боротьбу проти ворога.

Автори не претендують на всебічне висвітлення та аналіз даного питання, але вважають своїм святим обов'язком



продовжити дослідження проблеми, пошуки нових матеріалів про радянських військовополонених часів другої світової війни, що допоможе вписати невідомі сторінки в літопис історії рідного краю.

Микола Назаренко

ДЕПОРТАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ПОЛТАВЩИНИ В НІМЕЧЧИНУ, 1941—1943 рр.

Проблема депортації населення тимчасово окупованої території Полтавщини неодноразово була предметом історичних досліджень і краєзнавчих розвідок. Особливо вона привернула увагу дослідників після створення 30 червня 1990 р. обласного товариства колишніх каторжан, примусово вивезених у Німеччину в роки Великої Вітчизняної війни. Разом з тим проблема депортації залишається ще недостатньо вивченою незважаючи на значну кількість досліджень з історії Полтавщини у роки війни.

З усіх випробувань, які випали на долю наших людей в роки війни, чи не найтяжчі муки довелося пережити тим, хто був силоміць вивезений у Німеччину. В "арбайттаборах", що мало чим відрізнялися від концтаборів, невільники лише починали свій шлях до крематоріїв.

Спершу в планах нацистів не передбачалося в ході війни використання в Німеччині робочої сили з окупованих територій. Проте провал "блискавичної війни" спонукав гітлерівців внести серйозні корективи в свої плани. Уже в листопаді 1941 р. з Берліна на місце надійшло розпорядження по використанню робочої сили зі сходу в Німеччині. Цього ж року гітлерівці розпочали на Україні кампанію "добровільного вербування" робочої сили для Німеччини. "...Робочу силу слід максимально вилучити з ... східних



областей, особливо з рейхскомісаріату України—, наголошувалося в листі керівництва "Імперського бюро по використанню робочої сили" від 3 жовтня 1942 р.

Заздалегідь чітко спланована експлуатація населення окупованих територій педантично виконувалася на практиці. З метою захоплення і вивезення мирного населення на примусову працю в Німеччину створюється на місцях широко розгалужений апарат. Лише на Україні для цієї мети на 1942 р. було утворено 110 спеціальних бюро праці. Окупаційні чиновники—рейхскомісари, штандарткомісари, гебітскомісари та інші фашистські "шефи" і їх прихвостні з числа місцевих зрадників з шкiри лізли, щоб виконати сповна волю фюрера.

У містах і селах Полтавщини замайоріли листіаки, плакати, видаються суворі накази, розпорядження, постанови. 30 листопада 1941 р. голова Кобеляцької райуправи застерігав: "... Коли під час перепису населення хто спробує його уникнути..., той вважатиметься червоним партизаном і буде розстріляний..."

Розпочинається галаслива пропагандистська кампанія. Полтавців закликають взяти активну участь у "будівництві нової Європи і завершити якнайшвидше війну".

Журналісти окупаційних газет наче змагалися у словесній вправності переконати місцеве населення в надзвичайних перевагах "нового порядку". "Цими днями з нашого Лохвицького району багато робітників виїдуть до Німеччини на роботу..."—не без задоволення повідомляє своїх читачів 14 червня 1942 р. "Лохвицьке слово". А "Вечірній вісник" (м. Кременчук) від 23 червня 1942 р. запрошує населення міста відвідати виставку "Українці працюють у Німеччині". Ці та інші газетки рясніють обіцянками нечуванних благ: "висока зарплата", "набуття цінних спеціальностей", засвоєння "європейської культури" тощо.

Агітація спрацювала. Перший "транспорт" (так окупанти назвали партію "завербованих добровольців", що доставлялися одноразово) з чималими труднощами було сформовано з населення ряду окупованих областей лише наприкінці січня 1942 р.



Та затія з "добровільним набором" робочої сили досить швидко з тріском провалилася. І вже з весни 1942 р. фашисти взяли курс на примусове вивезення працездатних громадян. Використовуючи війська і поліцію окупанти переходять до "розверстки". "Оголосити під розписку всім виділеним для виїзду до Німеччини і забезпечити таких явку... При собі мати теплий одяг, ложку, миску, кружку, чисту білизну..."—говориться у розпорядженні Скибенської сільуправи Чорнухинського району.

Повсюди на Полтавщині гітлерівці застосовують метод масових облав. Ось як вона проходила у Кременчуці. Ланцюги автоматників із тилкових військ оточили місто єдиним кільцем. Патрулі ретельно обшукували кожний будинок. За одну ніч у Кременчуці гітлерівцями було схоплено і відправлено до Німеччини 450 осіб у віці від 14 до 30 років. У Полтаві після облав людей заганяли у спеціальний табір. "... Під цей табір було пристосоване приміщення СШ N7 по вулиці Фабрикантській N2.—говориться в акті Полтавської комісії сприяння НДК по обліку збитків.—Школа була закрита, на вікнах встановлені ґрати, подвір'я обнесене колючою проволокою в кілька рядів. У цьому невеликому приміщенні без меблів і на брудному подвір'ї під відкритим небом 1500-2000 чоловік без їжі чекали медичного висновку і команди на відправку в Німеччину. Захопленим не давали можливості взяти свої речі, попрощатися з рідними. В таборі дві жінки покінчили з собою, одна повісилася в туалеті, інша порізалася колючою проволокою..."

Нерідко гітлерівці адавалися до обдурювання населення з тим, щоб побільше людей втягнути в свої пастки. У Полтаві, наприклад, окупанти оголосили робітникам залізничного депо, що їм видаватимуть пайок. Голодуючі люди з сумками, казанками прийшли на вокзал. Тут же поліція оточила чергу і загнала всіх у вагон для відправки в "рейх".

24 травня 1942 р. рейхскомісар України у своєму розпорядженні підкреслював: "... Я вимагаю від панів генерал-комісарів закрити всі школи й інститути, в яких навчаються



учні старше 15 років, а всіх учнів і викладачів . незалежно від статі, закритим способом відправити до Німеччини...”

Гітлерівці провели навіть операцію під назвою “Сіно” по насильницькому вивезенню дітей віком від 10 до 14 років. Скільки вивезено з Полтавщини дітей, встановити не вдалося. Наведемо лише уривок з інформації відділу в справах репатрійованих Полтавського облвиконкому від 5 листопада 1945 р.: “... У Гребінківському районі... продовжують навчатися 23... учні 8-10 класів, у Кременчуці... приблизно 50..., у Решетилівському районі дітей-репатріантів повернулося 30 чоловік, з них дошкільного віку 26 чоловік...”.

Тяжка доля випала молоді, зокрема дівчатам. У матеріалах Нюрнберзького процесу над військовими злочинцями зберігається розпорядження керівника “Імперського бюро по використанню робочої сили” Фріца Заукеля від 20 квітня 1942 р., в якому мовиться: “... Фюрер доручив мені доставити із східних областей 400-500 тисяч відбірних, здорових і міцних дівчат”. Це доручення фіхрера окупаційна влада виконувала і на Полтавщині.

Але люди не корилися окупаційному режиму, протестували, уникали відправки при першій можливості. Так, коли фашисти відправляли на станцію з села Шишаки партію захоплених 56 чоловік, то 50 із них, використавши необачність варти, по дорозі розбіглась. Втечі набирали масового характеру. Лубенський гебітскомісар 23 листопада 1942 р. скаржився: “... Багато людей, що були призначені для роботи в Німеччині, уникають відправки. Ці люди ховаються по селах або мандрують по країні і є небезпекою...”

У грудні 1941 р. німці зігнали в приміщення Оболонської середньої школи 50 жителів села, переважно молоді, для відправки в Німеччину. Односельці І.І. Пилипенко, Т.І.Шуліка та інші влаштували втечу цих людей. Але далеко не для всіх втечі закінчувалися вдало. Рабській праці протиставила смерть полтавка Д. Шестеренко, яка вискочила з колони “завербованих”, прорвала охорону і кинулася з мосту у Ворсклу.



Опір населення викликав додаткові репресивні заходи з боку окупантів. Лохвицький гебітскомісар 4 лютого 1943 р. оштрафував на 1000 крб. кожного жителя віком понад 16 років сіл Харсіки, Луговики, Бондарі, а сіл Білоусівка, Богодарівка і Гільці—на 500 крб., сіл Кізлівка та Курінька—на 200 крб. за те, що виділені до відправки до Німеччини не з'явилися на "вербувальний пункт". У Полтаві наприкінці грудня 1942 р. було страчено групу з 65 залізничників, які відмовилися їхати на каторгу до Німеччини.

Навесні 1943 р. свавілля людоловів досягає апогею. Чорнухинська райуправа на підставі розпорядження гебітскомісаріату наказала 21 січня 1943 р. старостам усіх сіл виділити на роботу до "Великонімецького" жінок віком від 14-ти та чоловіків від 16-ти до 45 років. Голова Кишеньківської райуправи намагався кожного тижня відправляти з району по 100 чоловік. Газета "Вісник Лохвищини" 9 травня 1943 р. на першій полосі з піднесенням подає: "Вперед! На штурмі! На праці! ... Вся місцева молодь обох статей народження 1922, 23, 24, 25 і 26 років покликана нині до обов'язкового відбуття трудової повинності на два роки... Хто не встигає виконати своїх обов'язків по роботі, той буде покараний каторжною тюрмою..." Голова Кременчуцької управи писав старості с. Рокитного: "З одержанням цього негайно забезпечте 100-процентну явку молоді призовного віку... До осіб, які ухиляються від явки, вживайте самих рішучих заходів, затримуйте батьків і направляйте їх до поліції та знімайте корови..." (так подано у тексті—авт.).

Але люди не корилися. За свідченням Київського генерального комісаріату на Київщині і Полтавщині в липні 1943 р. переховувалося до 90 тисяч втікачів.

Людська пам'ять і архівні документи зберігають свідчення благородства в цій складній ситуації медичних працівників області, які під силою зброї працювали тоді на біржах праці. Так, лікар Кременчуцької лікарні В.Ф. Богданова приходила на допомогу тим, кому загрожувало вивезення в Німеччину, видаючи їм рентгенівські знімки, що



показували туберкульоз, виписувала довідки про це. Відданість і відвагу виявили в цій справі лікарі М.І. Колосов (с. Великі Кринки), П.Я. Старчик (с. Манжелія), медичні працівники Козельщинського району (Кошаленко, Висоцька, Лебідь, Антипенко), Лохвицького району під керівництвом професора С.М. Хаджимірова та багату ін.

Боротьба патріотів, відчайдушний опір населення області гальмували масове вивезення полтавців, але чітко відпрацьованій системі окупантів протистояти не змогли. Як нескінченний конвеєр, тягнулися ешелони з невольниками України до Німеччини. Десятки тисяч молодих людей Полтавщини пізнали "рай третього рейху" на власному досвіді. У повідомленні обласної комісії сприяння НДК по обліку збитків від 29 травня 1944 р. названо цифру 156629 чоловік. Згодом секретар цієї ж комісії Д.В. Степанов назве нову цифру—159829 чоловік, автори тритомника "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941-1945 рр.", доведуть її до 175117 чоловік.

Транспортування невольників здійснювалося варварськими методами. Н.В. Ткаченко (Новосанжарський район) розповідає: "... Усіх загнали прикладами в вагони, в яких були ще сліди великої рогатої худоби і коней, і—в дорогу. Їхали десь вісім діб, у повній темряві, на зупинках дверей не відчиняли. Тільки те, що зуміли взяти з собою..."

Перебування полтавців у Німеччині перетворилося для більшості в справжній фізичний і моральний терор. Прямо з ешелонів "східних робочих" - "остарбайтерів", як їх стали там називати, доставляли у спецтабори - "дурганстабори". Молоді люди тут отримували "пам'ятку" з правилами поведінки, а замість прізвищ—номер і клеймо: "Ост"—"Схід" і потрапляли в спецмісця - ринки збуту робочої сили. Тут відкрито проходила торгівля людьми. Ціна чоловіка не перевищувала 25 марок, тоді як пальто коштувало 18, туфлі на дерев'яній підшві—13 марок.

Далі була робота, тяжка і виснажлива. Люди працювали по 10-14 годин на добу. Ганна Матюха з с. Куріньки Чорну-



хинського району до рідних писала : "... Працюю у господаря, робота... важка, роблю з 5 годин ранку до 10 - вечора".

Нерідко харчували аби-як. "Хліба давали по 200 грамів на добу. У неділля на сніданок грамів 10 хліба і чайник кавового напою на 16 чоловік. В основному суп давали з моркви, брюкви. Не наїдалися ніколи..."—пригадує М.П.Багацька (Зіньківський район). Щоправда були і виключення, де людям створювали задовільні умови для роботи.

Червона армія з осені 1944 р. перенесла бойові дії на територію Німеччини і принесла свободу невольникам. Частину каторжан визволили війська союзників. Люди верталися додому. Але не всіх радо зустрічали. "У серпні 1944р. нас переправили на територію звільнену радянськими військами... Зустріли нас не дуже привітно, деякі військової вважали нас зрадниками", - пригадує Н.В. Ткаченко (Нові Санжари). Та й самі невольники розуміли, що їх примусили працювати на ворога. "Працювали за токарним верстатом, виготовляли корпуси снарядів. Розуміла добре, що фашистські мерзотники змушують нас своїми руками робити снаряди для смерті... батьків, сестер і братів. Як це нас пригночувало..."—пригадує М.Ф. Василенко (Зіньківський район).

А треба було ще пройти і фільтраційно-перевірочний пункт НКВС. Там невольники проходили медично-санітарну обробку, отримували паспорти та інші документи на право проживати у конкретній місцевості. У Полтаві діяв обласний прийомник-розподільник для прибулих. Станом на 4 грудня 1945 р. на Полтавщину повернулося 58851 чоловік. Багато з них поверталися з підірваним здоров'ям. "12 серпня 1945 р. на Полтавський прийомно-розподільний пункт прибуло дві дівчини без обох ніг", - читаємо у записці Полтавського облвиконкому. Та й поверталися не всі. За даними Пирятинського райвиконкому станом на 26 червня 1948 р. із 243 осіб, що не повернулися до рідної домівки, 39 померло на чужині, 19—вбито під час бомбардування, 111 - переховувалося із невідомих причин, 5—залишилося жити у вигнанні. Через одруження з громадянами Жребінківського району залишилися проживати в Югос-



лавії—1, Польщі—11, Франції -3, Бельгії—1, Німеччині—4, Італії—1.

Для більшості ж визволення принесло душевне піднесення, високі патріотичні почуття. Незважаючи на складності повоєнного відродження, репатріанти працювали самовіддано. Окремі з них були відзначені урядовими нагородами і беруть посильну участь у виробництві і громадському житті і понині.

Таким чином, наведені цифри і факти яскраво засвідчують примусове вивезення населення Полтавщини до Німеччини. Цей захід був складовою частиною німецького окупаційного режиму і розрахований не лише на постачання воєнної економіки ворога робочою силою, але й на обезлюднення України, в тому числі й території Полтавщини і позбавлення таким чином радянської сторони людських резервів під час визволення окупованої землі.

Юрій Данилюк

С. С. ХРУЦЬКИЙ ЯК РЕЛІГІЙНИЙ ДІЯЧ, ПУБЛІЦИСТ, АКТИВНИЙ БОРЕЦЬ ЗА ДЕРЖАВНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

В контексті розбудови Української незалежної держави, створення об'єктивного літопису історії України, особливо значення набувають питання всебічного дослідження життя та діяльності тих діячів українського народу, які протягом тривалого часу незаслужено замовчувалися.

Одним з таких є Сергій Семенович Хруцький—відомий релігійний діяч, журналіст, активний борець за державну незалежність України, чие життя нерозривно пов'язане з Полтавою.



Викладаючи після закінчення в 1911 р. Петербурзького Історико-філологічного факультету в шкільних закладах та гімназії, С. С. Хруцький прагнув глибше зрозуміти ментальність українського народу, специфіку розвитку окремих регіонів України.

Народився С. С. Хруцький в с. Клично Томашівського повіту (сучасна територія Польщі). Син священника, він здобув пристойну освіту, був ерудований і компетентний в різноманітних галузях знань. З піднесенням зустрів С.С.Хруцький українську національно-демократичну революцію самовіддано боровся за її перемогу у складі національних військових формувань. Поразка революції, жорстокі переслідування української інтелігенції з боку радянської влади, змусили Хруцького податися в Західну Україну.

Оточений шаную громади, С. С. Хруцький протягом 1922-1935 рр. обирався депутатом польського Сейму, щиро відстоював в ньому інтереси українського населення, пропагував неперехідні історичні та культурні цінності рідної землі.

Подібна діяльність С. С. Хруцького викликала незадоволення польського уряду, внаслідок чого він зазнавав всіляких переслідувань і утисків. Останнє змусило С.С.Хруцького переїхати в Городок Львівського воєводства і працювати в 1935—1939 рр. вчителем місцевої гімназії.

Схвально зустрівши об'єднання українських земель в єдиній українській державі, С. С. Хруцький не зміг водночас змиритися з фактами масових злодіянь, які супроводжували прихід радянських військ на західноукраїнські землі. Численні незаконні репресії, нищення культурних цінностей, зневага до релігії викликали в ньому внутрішній протест. Може тому він з надією і сподіванням зустрів прихід на українські землі німецьких окупаційних військ. Проголошене влітку 1941 р. створення Уряду самостійної України він розглядав як здійснення віковичної мрії українського народу. Саме тому дав згоду увійти у т. зв. "Раду сеньйорів" під орудою Кость Левицького, яка ставила за мету узгодження спільних питань між українським уря-



дом і німецькою окупаційною владою. Окрім С. С. Хруцького до згаданої "Ради" увійшли Сліпий, Дезрович та Костельник—від греко-уніатської церкви, а також професори Турчин, Біленький, директор Львівської гімназії Родзикович, посланець мельниківського проводу ОУН Буйдунок, делегат бандерівського проводу ОУН—Ребей та ін.

Арешт 9 липня 1941-го членів уряду Стецька перекреслив сподівання С. С. Хруцького, породив зневіру у гасла, проголошені фашистським окупаційним режимом. Шукаючи виходу з подібного становища, він входить в Українську Національну Раду, сформовану в серпні 1941 р. під керівництвом Андрія Шептицького. В цей же час в деяких українських періодичних виданнях С. С. Хруцький публікує статті, в яких проводить ідею української державності, відстоює загальнолюдські цінності. Одним з реальних кроків на шляху українського державотворення Хруцький вважав формування національних військових сил, які б стали на захист інтересів українського народу. Підтримавши ідею створення української національної дивізії "Галичина", С. С. Хруцький всіляко агітував молодь до вступу в неї. Однак, згодом, зрозумівши справжню мету подібних дій окупантів, він безперечно жалкував за знівечені долі своїх співвітчизників. Очевидно, не однозначна оцінка своїх вчинків і обумовила відмову С. С. Хруцького від еміграції на Захід, хоча вся його подальша доля не викликала ні в кого сумніву.

З приходом радянських військ на західно-українські землі, С. С. Хруцький був заарештований. Прагнучи використати його авторитет серед української громади, політичне керівництво, органи радянської влади та спецслужби запропонували С. С. Хруцькому співробітництво. Інстинкт самозбереження, реальне відчуття політичної ситуації обумовили його згоду на подібну співпрацю, поставили в числі тих релігійних і громадських діячів, які готували сумнозвісний Львівський собор 1946 р.

На жаль, наявні документи не дають уявлення щодо ставлення С. С. Хруцького до вищеозначеної акції. Однак, його погляди можна простежити за висловлюваннями



Г.Костельника. Останній, як довідуємось з доповідної Управління МДБ по Львівській області від 27 вересня 1946 р. говорив: "Місцеві українці повинні приєднатися до православної церкви, хоча б для того, щоб врятувати себе від репресій з боку більшовиків, які мають завдання поступово знищити місцеву інтелігенцію. Лише під крилом православної церкви вони поза небезпекою, оскільки уряд з великою довірою ставиться до православної церкви...".

Чого коштувала Г. Костельнику його нещирість добре відомо. Обставини загибелі одного з організаторів Львівського собору 1946 р. ще чекають свого дослідника. Не багато крадьох виявилась і доля С. С. Хруцького. В січні 1948 р. "в ході ліквідації бандерівсько-оунівської посібницької бази в західних областях Української РСР" за поданням Львівського обласного управління МДБ. Особливою нарадою при МДБ СРСР він був висланий зі Львова на спецпоселення в Кемеровську область. Причому, незважаючи на клопотання релігійних та громадських діячів, прийнята щодо С. С. Хруцького постанова відмінена так і не була. Не допомогло особисте втручання в справу С.С.Хруцького першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова. ЦК Компартії України прийняло з приводу цього таку постанову: "Вважати недоцільним підіймати клопотання про повернення з заслання С. С. Хруцького". Водночас М.С. Хрущов отримав відповідь, в якій говорилось: "За Вашим дорученням ЦК КПУ, детально розглянувши всі матеріали стосовно спецпоселення Хруцького С. С. висланого в 1948 р. зі Львова у Кемеровську область, вважає недоцільним повернення його до Львова, оскільки вся минула діяльність Хруцького була спрямована проти Радянської влади".

Дослідження життя та діяльності такої неоднозначної постаті, як С. С. Хруцький, в тому числі тих їх сторін, що стосуються Полтавщини дозволяє повніше зрозуміти складні та суперечливі сторінки історії України, дати їм зважену науково-обгрунтовану оцінку.



Віктор Войналович

ДОЛЯ ПОЛТАВСЬКОГО
ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО
КАФЕДРАЛЬНОГО СОБОРУ В
ПЕРІОД АНТИРЕЛІГІЙНОЇ КАМПАНІЇ
НА РУБЕЖІ 50—60-х РОКІВ

Як справедливо відзначає переважна більшість дослідників, означений період загальної акції переслідування віри і церкви в українських землях за радянської доби своїми руйнівними наслідками аж ніяк не поступався кривавим 20-30-им рокам. Зорганізована і проведена під гаслами утвердження "науково-атеїстичного світогляду", посилення контролю за дотриманням законодавства про культу, вона супроводжувалась масовим зняттям з обліку релігійних громад, закриттям церков, монастирів і духовних навчальних закладів, всілякими утисками церковного управління та відвертими репресивними заходами у відношенні церковнослужителів. Саме на відтинку другої половини 50-х - першої половини 60-х років в Україні було знищено від третини до половини всіх раніше існуючих релігійно-церковних інституцій.

Типовим в даному плані було становище релігійного життя на Полтавщині. Якщо на початок 1958 р. в регіоні нараховувалось 262 церкви і молитовних будинків, що знаходились у користуванні православних громад (переважна більшість з них—235, була розташована у сільській місцевості)¹, то на 1 січня 1965 р. на державному обліку їх залишилось лише 62². Найбільш інтенсивно процес скорочення відбувався впродовж 1960-1964 рр., коли за різних



обставин припинили свою діяльність 174 церкви, що склало 76 відсотків від їх загальної кількості на початок 1960 р.³ . Про справжні масштаби руйнації церкви та її установ в області свідчить і той факт, що за даним показником вона знаходилась в числі перших після Миколаївської (89 відсотків), Дніпропетровської (86) та Запорізької (84) областей⁴ .

Подібна доля спіткала і Полтавський Преображенський кафедральний собор. Зведений у 1859-1870 рр., він у 30-х роках був не лише закритий для прихожан, але й частково зруйнований (бічні намети і дзвіниця).

Відродивши свою діяльність в період окупації Полтави німецькими військами, Преображенський собор згодом стає однією з найбільш відомих релігійних установ області, отримує статус соборної церкви м. Полтави. Та вже у 1961 р., розташований в районі нинішнього міського ринку (вул. Новий Базар), він "стає на заваді" здійсненню генерального плану реконструкції міста, у відповідності з яким на його місці мало розпочатися будівництво центрального критого ринку.

Саме такі мотиви лежали в основі рішення міськради N186 від 1 березня 1961 р. про закриття і знесення кафедрального собору. Прохання останньої було підтримано на засіданні виконкому Полтавської обласної Ради від 8 грудня 1961 р., яка, окрім іншого, зобов'язала міськраду провести попередню роз'яснювальну роботу серед населення, особливо серед віруючих, що проживали поблизу собору, і звернулася до Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР за дозволом на знесення церкви. Заслухавши дане питання 1 березня 1962 р., Рада у справах РПЦ погодилась з позицією місцевих органів влади, враховуючи, що вона "не суперечить існуючому законодавству про культуру"⁵ .

Відверто бездіяльну угодницьку позицію в даному питанні, як в цілому ряді інших йому подібних, зайняли місцеві архієреї. Інакше як можна розуміти той факт, що єпископ Полтавський і Кременчуцький Аліпій (Хотовський



Антон Антонович) не лише не став на захист Преображенського собору, а й виступив безпосереднім ініціатором його закриття і знесення. Звертаючись до віруючих по закінченню останньої служби, яка була проведена в соборі 21 січня 1962р., єпископ Аліпій наголошував: "... генеральний план реконструкції міста—це документ великої державної ваги, ніякі претензії до нього успіху мати не можуть... І як духовний отець, я закликаю вас не піднімати паніки, не хвилюватися, а погодитись з тим, що віднині кафедральний собор буде в Макаріївській церкві. В минулому він вже був там, а служили там полтавські маститі архіпастирі. Наступна архієрейська служба відбудеться в неділю 28 січня в Макаріївській церкві, туди і прошу вас пожалувати". Детальну мотивацію причин перенесення кафедрального собору єпископ Аліпій виклав і в рапорті на ім'я патріарха Алексія від 29 січня 1962 р. "... Дворічні розмови про перенесення собору,—запевняв Аліпій патріарха—цілком підготували віруючих до такої події. Проте, звичайно, як завжди в таких випадках буває, знайдуться окремі фанатично настроєні особи, які кинуться зі скаргами до Вашого священства і до світських властей..."⁶.

Не помилявся полтавський архієпископ—"фанатично настроєні особи" дійсно знайшлися. Але ні лист на ім'я М.Хрущова з проханням залишити собор на своєму місці, під писаний Лідією Боровик, Ганною Ільєнко, Григорієм Раєм та іншими членами "двадцятки", нечисленні протести прихожан не могли завадити знесенню церкви. Хоча, заради справедливості, слід зазначити, що наглядачі за релігією і в даному випадку, як це годиться, "відреагували" на сигнали з місць. Прибувши в березні 1962 р. до Полтави, старший інспектор Ради у справах РПЦ О.Пашкін "переконався", що деяка активізація віруючих з приводу закриття Преображенського собору була лише справою "невеликої групи осіб, ніде не працюючих похилого віку жінок-домогосподарок", з якими до того ж "проводиться відповідна роз'яснювальна робота". Остаточно ж заспокоїли перевіряючого задоволення секретаря обкому Компартії України Н.Кириченка в тому, що "спору кафед-



рального собору буде капітально переобладнана під торгівельний павільон у відповідності з ансамблем критого центрального колгоспного ринку”⁷.

Проте, перебіг наступних подій засвідчував протилежне. 26 березня 1962 р. весь культовий інвентар Преображенського собору було перевезено до Макаріївської церкви, а згодом, не без допомоги вибухівки, споруда собору була повністю зруйнована.

Історія Полтавського Преображенського кафедрального собору є відображенням тієї трагічної долі переважної більшості релігійних установ кінця 50-х—першої половини 60-х років, коли в умовах тотальної атеїзації суспільства активно проводилась в життя спланована партійною і державною владою широкомасштабна акція ліквідації церкви як соціального інституту.

Примітки:

1. ДАПО.-Ф.4085.оп.4.спр.228.-Арк.74.
2. ЦДАВОВУ України.-Ф.4648.оп.1.спр.433.-Арк.1.
3. Там само.-Спр.375.-Арк.144.
4. Там само.-Спр.433.-Арк.1.
5. Там само.-Спр.323.-Арк.7.
6. Там само.-Арк.8.
7. Там само.-Арк.9.

Олег Бажан

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПРАВОСЛАВНИХ
СВЯЩЕННИКІВ В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ 80-Х РОКІВ

В досліджуваній період правоохоронними органами України було сфабриковано ряд кримінальних справ на православних священників і активних діячів православної



руху. Водночас, глибоке та всебічне дослідження матеріалів слідчих і судових справ дозволяє повніше усвідомити процеси, які передували формуванню нових підходів у ставленні до релігії і православної церкви.

У 1981 р. правоохоронними органами була порушена справа проти ігумена Почаєвської Лаври Авмросія (Юрасова Олександра Гнатовича). Після закінчення Московської духовної академії він отримав направлення в Троїце-Сергієву Лавру в Загорську, однак, в ній довго не протримався, оскільки нетрадиційністю свого мислення викликав невдоволення як церковних ортодоксів, так і спецслужб. З 1976 р. служив у Почаєвській Лаврі, але у 1981 р. з ініціативи настоятеля монастиря Іякова був позбавлений можливості перебування в Почаєві. При обшуку келії ігумена Амвросія було виявлено ксерокопії виданої на Заході літератури, а також релігійний самвидав. Все це послужило підставою Тернопільській обласній прокуратурі для порушення кримінальної справи.

У справі ігумена Амвросія проходив священник Петро Здрілюк, рукоположений в іереї екзархом України митрополитом Філаретом. При обшуку у 1981 р. в нього було вилучено різноманітну релігійну літературу. За відмову під час слідства назвати осіб, які надали йому цю літературу, був позбавлений реєстрації і відлучений від священного служіння. Переслідування П. Здрілюка викликало протести як в СРСР, так і на Заході. Листи та петиції на його захист публікувались у самвидаві.

Судового переслідування зазнав православний священник Мирон СасЖураківський, який на знак протесту прагнув виїхати з СРСР. В січнілютому 1980 р. священника неодноразово затримували біля входу в посольство ФРН у Москві, де він поширював документи про становище віруючих в Україні. 21 травня 1980 р. народний суд м. Коломиї Івано-Франківської області засудив М. Сас-Жураківського за ст. 196 КК УРСР (порушення паспортного режиму) до 2 років позбавлення волі.

Широкого розголосу на Заході набула справа літератора, активного діяча православного руху в СРСР



Павла Проценка. Він був заарештований 4 червня 1986 р. у Києві. При обшуку у Проценко вилучено книгу Л. Регельсона "Трагедія російської церкви", особисті рукописи. У справі П. Проценка було проведено 17 обшуків, в тому числі у регента хору Київського кафедрального Володимирського собору К. Ткаченко, колишніх політ'язнів С. Набоки, Л. Милевського та інших. Зокрема, було виявлено екземпляри звернень про повернення віруючим до 1000-ліття хрещення Русі Києво-Печерської Лаври.

Павлу Проценко інкримінувалось також керівництво не-легальною релігійною організацією "Християнський союз України", який виборював право на свободу совісті в СРСР. На захист літератора стали Б. Окуджава, Ф. Іскандер, Є. Євтушенко. Своє вагоме слово з цього приводу висловили численні міжнародні організації. Незважаючи на протести громадськості, у 1986 р. П. Проценко було засуджено до 3 років позбавлення волі. Однак, надуманість звинувачень була настільки очевидною, що розглянувши касаційну скаргу, вища судова Інстанція скасувала вирок, а справу направлено на нове розслідування. Лише розвиток демократичних процесів в Україні звільнив П. Проценка від відбуття покарання.

Віктор Даниленко

ЦЕРКВА І ДУХОВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

В складних соціально-економічних та політичних умовах відбувається становлення незалежності України, формування в ній демократичного громадянського суспільства. Соціальну напругу викликає не тільки стан економіки, своєрідний "прихватуваційний" шлях її формування, а й ідеологічне протистояння, зростаюча агресивність прихильників полярних ідеологічних течій, не



завжди обтяжених моральністю Суспільство гостро відчуває дефіцит духовності і культури.

Важливішими факторами їх піднесення повинні бути, поряд з іншими, такі суспільні інститути як держава і церква. Саме з їх допомогою можливий повнокровний процес духовного відродження народу. Однак Українська держава існує поки що у вигляді державного апарату, незалежного від народу, і працює переважно в режимі самозбереження та самозахисту, тож можливостей для зміцнення духовних засад суспільства у неї нині обмаль. Значно ширші вони у церкві. Від роджується церква і релігія, а з їх допомогою—і духовність. Їх можливість значно більші, і не тільки тому, що вони є частиною культури народу, а й тому, що церковна традиція в Україні значно триваліша, ніж державницька. В умовах бездержавності церква нерідко перебирала на себе частину державницьких функцій і виступала таким чином як хранителька етнічної субстанції, національних традицій і самобутності. Саме тому відродження церкви відбувається значно швидше, ніж становлення державності.

Відродження церкви потребує ширшої громадської підтримки. Соціальний статус церкви має зрости до такого рівня, щоб вона стала впливовим чинником державотворчого процесу. Це може прискорити та підсилити його духовні начала, сприяти становленню справді народної, а не апаратної незалежності і держави.

Соціальна практика вимагає сьогодні якнайповнішого освоєння церковної історії та культури. Ретельного дослідження вимагає історія церкви на ранніх етапах формування української державності, у період перебування України у складі Литви, Польщі, Російської імперії. Особливої уваги заслуговує вивчення становища церкви у період радянської влади в Україні. Актуальною видається проблема рівня церковної зрілості народу у різні історичні періоди.

Важливе значення як для церковної, так і загальної історії має узагальнення досвіду підготовки українського



духовенства, формування чернецтва. Одним із предметів досліджень церковної і суспільної історіографії має стати формування української християнської обрядності, її самобутності, характерних рис і особливостей, культурно-творча і культурно-освітня діяльність церкви.

Українське християнство і його церква виконували не тільки загальні, а й специфічні функції і завдання, пов'язані з особливостями історичного шляху України. Зважаючи на те, що українські землі тривалий час перебували у складі інших держав, церква була провідником народу й рушійною силою у боротьбі проти політичного і соціального поневолення, за збереження національної самобутності народу та його державності.

Роль церкви у відстоюванні української політичної самостійності, у визвольних змаганнях, збереженні етнічної субстанції як на материковій Україні, так і на еміграції - важливіші напрямки досліджень. Вони можуть мати і прикладний характер, з конкретним вихідом на нинішню політичну практику становлення незалежної демократичної Української держави.

В умовах тривалої бездержавності український народ зазнав не тільки національного, а й значно сильнішого, ніж вільні народи, соціального гніту. Панівна верхівка де-націоналізувалась і відходила від свого народу, не турбуючись про його інтереси та долю. В цих умовах головну роль в обороні соціальних прав народу виконувала церква. Перед дослідниками цієї проблеми також відкривається широке поле діяльності.

Сьогодні важливо збагатити джерельну базу історії українського християнства і церкви. На часі підготовка і видання збірників документів і матеріалів, довідників і бібліографічних покажчиків, "Української християнської енциклопедії" та ін.

Всебічне дослідження та висвітлення порушених та інших важливих питань церковної історії може зробити більш повноцінною, об'єктивною і правдивою історію України та українського народу, до написання якої мають



приступити науковці Інституту історії України
Національної Академії наук України.

Наталія Самойленко

МІСЦЕВА ПЕРІОДИКА ПРО ЗВ'ЯЗКИ
ПОЛТАВЩИНИ З КРАЇНАМИ СХОДУ
(1960-1980-ті р.р.)

Вплив засобів масової комунікації, зокрема преси, на свідомість людей є надзвичайно великим. Забезпечуючи громадськості повсякденний доступ до інформації, вони створюють відчуття причетності до політичних процесів, сприяють подоланню відчуженості особистості від суспільства. Місцева періодика є не тільки цінним джерелом для дослідження історії та сьогодення рідного краю, але й певним чином відображає стан громадської думки, спрямованість її інтересів. В контексті цього заслуговує на увагу вивчення різноманітної інформації про зовнішні контакти Полтавщини, у тому числі з країнами Сходу.

Зв'язки з країнами Азії і Африки слід розглядати як частку контактів із закордоном. Матеріали, що з'являлися на сторінках обласних ("Зоря Полтавщини", "Комсомолец Полтавщини") та районних ("Кременчуцька Зоря", "Ленінська Зоря", "Ленінським шляхом", "Прапор перемоги") газет дозволяють з'ясувати, що безпосередній обмін Полтавщини із закордоном було започатковано на межі 1950-1960-х рр. у формі руху поріднених міст. Це було закономірним наслідком певного послаблення адміністративно-бюрократичного тиску партійно-державного апарату як головного засобу керівництва суспільством за умов існування тоталітарного режиму в Радянському Союзі. У той час Полтавщина підтримувала стосунки лише з містами країн Центральної та Південно-Східної Європи. Це були приклади народної дипломатії.



практика якої згодом розповсюдилась і на інші регіони. в тому числі країни Сходу.

Саме з даної точки зору і доцільно розглядати обмін туристськими групами спеціалістів-лікарів, журналістів, вчених з Полтавщини та Індії, Японії, Єгипту ("Зоря Полтавщини", 1965, 6. XI; 1974, 10. УП), вечори дружби та країнознавчі походи студентської молоді із Замбії, Сомалі, Ефіопії, Марокко, В'єтнаму, Непалу, Індії, Пакистану, що навчалися в вузах України та обласного центру ("Зоря Полтавщини", 1985, 8. УП; "Комсомолец Полтавщини", 1963, 6. II; 1969, 8. II; 1971, 15. УП; 1983, 1. IV; 1985, 26. I.). Здійснювалися вони, як правило, за участю обласного відділення Українського товариства дружби та культурного зв'язку із закордоном і відповідних молодіжних організацій. З кінця 1970-х рр. участь області в культурних зв'язках з закордоном розширилася за рахунок підготовки кадрів для держав Сходу у Кременчуцькому училищі цивільної авіації, Полтавському сільськогосподарському, Полтавському інженерно-будівельному інститутах ("Зоря Полтавщини", 1980, 17. Ш; 1982, 14. ХП; "Кременчуцька зоря", 1975, 18. XI.). Звичайно, публікації (статті, нариси, невеличкі дописи) про ці та інші події цілком відповідали своєму часові. Подаючи цінну інформацію, вони не були позбавлені і ознак парадності, блиску та помпезної заорганізованості, якими характеризувалася вся система радянського культурного обміну з зарубіжними країнами у 1970-ті—першій пол. 1980-х рр.

Місцева періодика своєчасно зафіксувала такий важливий напрямок зовнішніх контактів, як безпосередні зв'язки трудових колективів. Найбільш стійкого та довготривалого характеру набуло співробітництво КРАЗу та Токчхонського автозаводу (Корейська Народна Демократична Республіка—КНДР). Воно ґрунтувалося на обміні виробничим досвідом, засвоєнні нових технологій та включало участь у роботі Товариства радянсько-корейської дружби ("Зоря Полтавщини", 1962, 6. П; 1967, 14. XI; 1970, 8. УП; 1973, 20. УП; "Кременчуцька зоря", 1972, 20. VIII; 1975, 5. VIII; 1986, II. XI; "Автобудівник", 1965, 10. XI; 1976, 10. IX). Організацію



виробництва на полтавських турбомеханічному та тепловозоремонтному заводах вивчали представники трудових колективів КНДР та Монгольської Народної Республіки ("Зоря Полтавщини", 1960, 21.УІ; 1982, 14.ХП). Вивчення виробничого досвіду велося в межах так званого соціалістичного роподілу праці.

Протягом 1960-1980-х рр. провідною темою яку висвітлювали періодичні видання Полтавщини, торкаючись контактів області із країнами Сходу, була участь підприємств у зовнішньоекономічних зобов'язаннях СРСР та України. Акцентувалося на роботі тих заводів, що активно застосовували досягнення науково-технічного прогресу та мали певний досвід здійснення міждержавних економічних угод, зокрема КРАЗу, заводів "Комунар" (м. Лубни), "Шляхмаш" (м. Кременчук), "Електромотор" (м.Полтава) та Ін. Цілком закономірно, що економічні зв'язки, які істотно впливають на всі сторони зовнішніх контактів, були в центрі уваги редакцій періодичних видань ("Зоря Полтавщини", 1964, 7.ХІІ; 1977, І.ХП; "Ленінська зоря", 1965, 8. УП; 1974, І.У; 1976, І.У). Однак слід додати, що в місцевій періодиці була повністю відсутня інформація, яка б створювала відповідну уяву про ступінь ефективності чи доцільності участі у виконанні тих чи інших зовнішньоекономічних угод.

Отже, обласна та районна періодика своєчасно відгукувалася на головні події, пов'язані з участю Полтавщини в економічних та культурних контактах СРСР і України з державами Сходу. Публікації на цю тему з'являлися регулярно. Інформація була оперативною і різноманітною. Разом з тим, незаперечним є і те, що реалізуючи завдання партійно-державного керівництва, місцева періодика стала тим засобом масової комунікації, з допомогою якого формувалася уява про неперевершені досягнення СРСР в економічній та соціальній сфері, саме такий стереотип масової свідомості, який став серйозним гальмом у подальшому розвитку суспільних процесів.



Лариса Лазоренко
Людмила Шевченко

РОЗВИТОК ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ

Аграрна політика суверенної України передбачає докорінні зміни самої суті існуючих сільськогосподарських підприємств на основі паювання і акціонування майна колгоспів і радгоспів, організації колективних сільськогосподарських підприємств, асоціацій, акціонерних товариств, самостійних і внутрішньогосподарських кооперативів, малих і спільних підприємств. Створюються умови і для відродження конкурентноздатності приватного сектору економіки—селянських (фермерських) господарств. В 1922 р. в Полтавській області їх нараховувалось 14, на кінець 1993 р.—962. Вони мають у своєму розпорядженні 18,6 тис. га землі, з яких 17,5 тис га орної. Таким чином, в середньому на одного фермера припадає 18,2 га.

Подальшому розвитку фермерських господарств має сприяти і прийнята обласна програма “Земельна реформа”, розрахована до 1995 р., а також завершення формування запасу земель.

Найбільша кількість фермерських господарств створена в Полтавському районі - понад 500. Середній земельний наділ тут складає трохи більше 5 га, тому фермери в основному спеціалізуються на вирощуванні овочів, картоплі, цукрових буряків тощо. Більш повільними темпами створюються селянські господарства в Гадяцькому, Гребінківському, Оржицькому, Пирятинському районах.

Аналіз показує, що ряд факторів стримує процеси створення нових форм господарювання. Перш за все несвоєчасно розглядаються заяви громадян, бажаючих вести фермер-



ське господарство. Часто їм виділяють лише по 2-3 га сільськогосподарських угідь і то з оцінкою інколи в 2 рази нижчою від середньої кадастрової по колективних господарствах, а подекуди і зовсім непридатних для обробітку, в місцях, віддалених від населених пунктів, доріг, водоймищ. Фермери Полтавської області на практиці довели, що господарювати на земельних ділянках площею менше 30-50 га неефективно (в США підраховано, що для ефективного функціонування фермерського господарства зернового напрямку треба мати не менше 200 га землі). Не сприяє становленню приватного господарства на селі і недостатня фінансова підтримка його як з боку держави, так і місцевих органів.

В результаті більшість селянських господарств не є конкурентами колективних і державних сільськогосподарських підприємств. Вони малі за розмірами, мають низьку матеріально-технічну оснащеність, виробляють незначну кількість товарної продукції. В 1992 р. фермери виробили і продали державі бідше тисячі тонн зерна, 1360 тонн соняшника, 57 тонн м'яса. Основна ж частина виробництва припадає на колективні та державні підприємства. В 1992 р. ними вирощено лише зерна більше 2 млн. тонн.

Для підвищення ефективності фермерських господарств в Полтавській області концентруються зусилля на наданні їм допомоги технікою, насінням, паливномастильними матеріалами, мінеральними добривами. Вирішуються питання створення при ремонтно-технічних промислових підприємствах пунктів прокату техніки та надання інших послуг фермерам.

Але багато ще і невирішених проблем, особливо пов'язаних з браком коштів, техніки, невідрегульованим співробітництвом з суб'єктами інших форм власності, недостатнім агрономічним, зооветеринарним обслуговуванням тощо. Вирішенню цих питань має сприяти реалізація постанови Кабінету Міністрів України "Про хід виконання Закону України "Про селянське (фермерське) господарст-



во", яка передбачає комплекс заходів по відродженню приватних господарств в аграрному секторі економіки.

Проте, створюючи умови для ефективного функціонування селянських господарств, не можна перетворювати цей процес в чергову кампанію, в рух від "колгоспів" до "фермерів". Необхідна цілісна, науково-обґрунтована, розроблена відповідно до умов формування ринку в Україні, аграрна програма. Вона, на наш погляд, поряд з іншими важливими чинниками і, насамперед, проведенням земельної реформи, повинна передбачати органічне поєднання приватного, колективного і державного секторів в сільському господарстві, розвивати між ними партнерські взаємовигідні зв'язки і стосунки.

Петро Киридон
Тарас Пустовіт

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ В ПОЛТАВІ (КІНЕЦЬ 80-Х—ПОЧ. 90-Х РОКІВ)

У другій половині 80-х років зміст суспільно-політичного життя Полтави багато в чому визначався тими глибокими кризовими явищами, що охопили все суспільство.

З одного боку, все відчутнішими ставали темпи демократизації (злам застарілих форм виборчої системи, висунення керівних кадрів на альтернативній основі). Свіжий струмінь гласності вливавсь через засоби масової інформації. З іншого ж—досить швидко падала виробнича дисципліна, виникали та загострювались у цілому ряді регіонів конфлікти на міжнаціональній основі. У Полтаві з'явилися біженці з інших республік, наростав розгул злочинності та спекуляції.



Розчарування в результатах перебудови та невпевнених діях Президента М. С. Горбачова проникало в трудові колективи, партійні організації, радянські органи, профспілки, в середовище військових, ветеранів і молоді.

І хоча компартійні органи продовжували проводити свої з'їзди, пленуми, науково-теоретичні і практичні конференції, різного роду наради та семінари, було очевидно, що і в самій компартії назрівала глибока криза. Наприкінці 80-х років загострилися протиріччя між первинними партійними організаціями і комітетами, посилились непорозуміння обкомів, міськкомів, райксмів партії з ЦК КПРС та його Політбюро. На багатьох підприємствах міста комуністи вимагали надати їм більше прав, можливість розпоряджатися частиною партійних внесків. Ряд первинних партійних організацій Київського району м. Полтави (ЛТМЗ, "ХІММАШ", "Укрсхіднафтогазбуд") на початку 1990 р. виступили з політичною заявою та вимогою про відставку бюро Полтавського міськкому та бюро обкому партії. Висувалися також і вимоги відставки окремих секретарів партапарату.

Полтавський міськком та Київський райком у січні 1990р. під гаслом перебудови партійних структур виступили з пропозицією ліквідувати всі три райкоми партії м. Полтави, зміцнивши за рахунок реорганізації апарат міськкому. Ідея ця сприймалася неоднозначно. Окремі партійні організації пропонували залишити райкоми партії, ліквідувавши міськком. Після тривалих дискусій гору взяла пропозиція останнього.

У липні 1990 р. всі райкоми партії м. Полтави припинили своє існування. Та ні реорганізація партійних структур, ні кадрові перестановки, ні позачергові пленуми та численні засідання бюро Полтавського міськкому Компартії України не могли зарадити кризовим явищам. Кожна спроба партійного комітету якось вплинути на ситуацію закінчувалася невдачею.

Не маючи доступу до засобів масової інформації, неформали певний час влаштовували дискусії та політизовані зібрання на вулицях і майданах міста. Як правило, такими



гарячими місцями ставали Сонячний та Жовтневий парки, майдани біля пам'ятника Т. Г. Шевченку, кінотеатру ім. І. П. Котляревського.

Незважаючи на те, що подібні заходи приваблювали небагатьох, вони, створюючи навколо досить сильний резонанс, не могли не вплинути на зміни у світогляді полтавців, формування їх політичних симпатій.

Демократичним силам не вистачало досвіду, достатньої матеріально-технічної бази. І все ж, стрілка на терезах протиборства з кожним днем все більше схилялась в їх бік.

З метою активізації демократичних процесів, як їх посередній результат, одна за однією в Україні стали виникати громадські об'єднання та політичні організації. Для Полтави значну роль у формуванні та становленні демократичних сил зіграло просвітницьке товариство "Рідне слово" (згодом товариство Української мови ім. Т. Г. Шевченка "Просвіта"), яке заявило про себе в жовтні 1987 р. (zareєстровано при обласному управлінні культури у лютому 1988 р.).

У вересні 1989 р. з ініціативи київської організації Спілки письменників України та Інституту літератури АН України було утворено суспільно-політичну організацію Народний рух України за перебудову (НРУ). А згодом, 24 лютого 1990 р., установчі збори крайової організації НРУ (нараховувала 285 чол.) відбулися у Полтаві. До керівної ради увійшли: О. І. Келим (голова), М. Г. Кульчинський, В. Г. Педченко та В. І. Покась (заступники).

Протягом 1989-1992 рр. у місті набули офіційного статусу осередки (філії) й інших політичних, громадських організацій: Української Гельсінської спілки (жовтень 1989 р.); Асоціації "Зелений світ" (липень 1988 р.); Спілки незалежної (національної) української молоді (березень 1990 р.); Української спілки демократичної молоді (травень 1990); Союзу українського студентства (травень 1991 р.); Української республіканської партії (травень 1990 р.); Партії зелених (жовтень 1990 р.); Партії демократичного відродження України (травень 1991 р.); Демократичної



партії України (червень 1991 р.); Всеукраїнського об'єднання солідарності трудівників (лютий 1992 р.); Соціалістичної партії України; Партії "Нова Україна" (квітень 1992 р.); Націонал-Соціалістичної партії України та Полтавської крайової управи (вересень 1992 р.).

Крім того, створено центр громадських ініціатив (вересень 1988 р.), дискусійний робітничий клуб (вересень 1990 р.), полтавський козацький курінь (травень 1992 р.) та інші організації і об'єднання.

Таким чином, на рубежі 80-х—90-х рр. Полтава пережила бурхливий процес складного переходу від політичного тоталітаризму до молодого демократичного



ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ОСВІТИ
ТА КУЛЬТУРИ .



Рима Гавриш

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕТНІЧНУ
САМОНАЗВУ НАСЕЛЕННЯ
ПОЛТАВЩИНИ В XVII—XIX ст.

З XVII ст. центром політичного, економічного та культурного життя України стає Лівобережжя, складовою частиною якого була історична територія Полтавщини. Це був відносно густо заселений і економічно розвинений район. Але характерною рисою процесу національного самоусвідомлення народу була відсутність усталеної назви краю і його населення.

В 1896—1897 рр. співробітники Полтавського губернського статистичного Комітету з метою вивчення історичного минулого Полтавщини розіслали в більш ніж 300 населених пунктів губернії програму з питаннями про давній народний побут місцевого населення. Відповіді надійшли із 119 волостей Полтавської губернії від 192 респондентів, представників різних соціальних станів і рівня освіти. Треба зауважити, що на той час в Російській імперії діяв відомий Емський указ 1876 р., яким заборонялися ввезення і публікація українських книжок, користування українською мовою в освітніх закладах, навіть вживання слів "українець", "український". Офіційно вживалася назва "малороси", "малоросійський". Це, звичайно, вплинуло на зміст і форму відповідей.

Одним із питань програми було запитання про те, як само себе називало населення в даній місцевості. За повідомленням частини респондентів населення Полтавщини не знає своєї етнічної назви. Відповідно надісланим матеріалам з Полтавського повіту загального імені у місцевих мешканців не існувало. Поширеними були назви від імен сіл, родів і прізвищ.

Такий же характер мають повідомлення з Переяславського повіту. Місцевий дворянин І. М. Данельський інформує,



що населення не заперечує проти назви "руські", "малороси"; до речі, прізвисько "хохол" носило лайливий характер. Однак народний вчитель О. К. Колодуб з Прилуцького повіту пояснює, що назва "руські" не відповідає дійсності, "хохли"—насмішливе, глузливе прізвисько, а "малороси"—книжне і мало зрозуміле народу. Подібні відповіді надійшли від козака М. Я. Циса і вчителя Р. О. Костири (Лохвицький повіт), козака А. Л. Саливона (Роменський повіт). А селянин О. Д. Діхніч із Золотоніського повіту на питання про назву населення лаконічно повідомив: "... по описи в настоящее время считается мы малороссы".

В Лубенському повіті населення називає себе мужиками, як вважає респондент, через неосвіченість.

Друга частина відповідей про самоназву населення повітів Полтавщини свідчить про поширення терміну "козаки". Цікаво, що ще в середині XVII ст. така ж самоназва населення Подніпров'я підмічена французьким інженером на польській службі Г. Бопланом у відомій книзі "Опис України". Очевидно, це тоді вказувало на приналежність до українського народу. Наприклад, із Гадяцького повіту священик В. І. Яновський повідомляє, що в свідомості народу має визнання лише назва "козаки", але при цьому місцеве населення відрізняє себе від великоросів, литвинів та ін. Інформація вчителя І. П. Чайки цього ж повіту підтвержує, що жителі гордяться своїм козацьким званням, вважають себе нащадками кровних запорожців, відрізняють себе від колишнього кріпосного люду.

В Пирятинському повіті місцеві жителі називають себе руськими, пояснюючи при цьому, що вони власне є козаки. Назви "мужик", "хохол", "малорос" вживаються вперемішку як рівнозначні.

Судячи з усіх відомлень Миргородського повіту, у місцевого населення назва "малорос" не прижилася, жителі Миргородщини повсюду зуть себе козаками.

В Кобеляцькому повіті, за відомленнями козаків А. І. Пивоваренка і П. Д. Хохулі, мешканці сіл називають себе "малоросійськими козаками", інколи—"запорожцями", вкладаючи в це слово зміст почесного звання.



Отже, не зважаючи на колонізаторську політику Російської імперії в Україні, насадження принизливого імені—“малороси”, більшість населення Лівобережної України, зокрема Полтавщини, йменувало себе козаками, що ототожнювалося з приналежністю до українського етносу. Історичні корені національної самосвідомості ведуть до козацької доби, національно-визвольної боротьби українського народу XVII—XVIII ст. Збереження самоназви “козаки” у населення Полтавщини до кінця XIX ст. було протестом проти політики “омалоросення”, знищення російським царизмом національної свідомості українців.

Віра Жук

З ІСТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ СЕМІНАРІЇ

В кінці XVIII ст. Полтавська слов'янська семінарія була одним з найбільш відомих навчальних закладів Лівобережної України, складала помітний вплив на розвиток науки і культури значного регіону.

Її заснування пов'язано з діяльністю першого архієпископа Слов'янського і Херсонського Євгенія Булгаріса (у миру Єлевферій, 1716—1806 рр.)—видатного вченого-енциклопедиста і уроженця грецького острова Корф, вихідця з огреченої болгарської сім'ї. Є. Булгаріс одержав освіту в Падуанському університеті, в Італії, потім навчався в Німеччині, у Галлі та Геттінгені, був глибоким знавцем латинської, італійської, французької та інших європейських мов і літератур, філософії, математики, геометрії, історії, музики. Він написав чимало власних творів у галузі багатьох наук і зробив ряд перекладів. Однак, через заздрість та інтриги деякого із своїх земляків вчений не зміг жити і працювати на батьківщині. Відтак, познайомившись наприкінці 60-х років XVIII ст. з російською



імператрицею Катериною II, він пристав на її пропозицію прийняти російське підданство і обійняти посаду її особистого бібліотекаря. У 1775 р. Є.Булгаріс був призначений архієпископом Слов'янським і Херсонським з місцем перебування в Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі, куди й прибув 1776 р.

Оскільки Євгеній не знав російської мови, то його перекладачем і безпосереднім помічником став адміністратор Феоктист Мочульський. Йому Булгаріс дозволив заснувати при Хрестовоздвиженському монастирі невеличку школу для 10-ти монастирських півчих, які вміли читати і писати. У школі вони вивчали латинську мову, одну з європейських мов, катехізис, арифметику, географію, історію.

Першим учителем і наглядачем тут був студент (вірогідно, Києво-Могилянської академії) Василь Бистрицький. Навчали в школі також канцелярист Григорій Богуновський та колишній учитель Крутицької семінарії Новгородської губернії Петро Станіславський. А першим куратором школи став громадянин Полтави, бунчуковий товариш П. Ф. Паскевич—родич генерал-фельдмаршала головнокомандуючого російської армії І. Ф. Паскевича. Одним із безпосередніх помічників Є. Булгаріса у справі створення в Полтаві школи півчих, був випускник Києво-Могилянської академії, полтавський протопоп Яким Яновський (пізніше ієронім—намісник Києво-Печерської Лаври, потім архімадрид Київського Золотоверхого Михайлівського монастиря).

За дорученням Є. Булгаріса саме Я. Яновський розробив пропозиції щодо утворення на базі школи Полтавської слов'янської семінарії. Зокрема, він висловив свої міркування щодо принципів формування контингенту учнів семінарії, про те, які предмети мали вивчати семінаристи, на яких умовах навчатися і де проживати.

У 1778 р. школу було переведено з монастиря у щойно відремонтований будинок поблизу Спаської церкви—подарунок останнього малоросійського гетьмана К. Г. Розумовського—і згодом реорганізовано в Полтавську



слов'янську семінарію. До неї приймали холпців віком від 6 до 14 років—виходців з усіх станів. На зібрані пожертвування утримувалось 7 сиріт. Курс навчання був розрахований на 10 років.

На посаду наглядача (Інспектора) училищ, якому підпорядковувалася семінарія, Євгеній Булгаріс запросив із міста Яс свого земляка, теж уроженця грецького острова Корф Никифора Феотокі (у миру Миколай, 1731—1800 рр.). Вихідець з графського роду, він прославився не лише як видатний церковний діяч, проповідник, але й як педагог та вчений. Так, Н. Феотокі був автором книг "Фізика" (видана в Лейпцігу в 1766—1767 рр.), "Курс чистої математики" (М., 1798—1800) та ін. Він і наглядав за діяльністю семінарії, був другим її ректором після короткого перебування на цій посаді Я. Яновського.

У 1779 р. Євгеній за станом здоров'я попросився "на покій" і зайнявся суто науковою діяльністю. Архієпископом Слов'янським і Херсонським на його пропозицію було призначено Никифора Феотокі, який продовжував очолювати й семінарію та монастир. У розісланих духовенству єпархії грамотах Феотокі наголошував на необхідності направляти здібних дітей на навчання, жертвувати кошти на семінарію, на утримання бідних семінаристів і додавав, що семінарія заснована "не точию для священнических, но и для всех всякого звания к учению способных детей". За розпорядженням Катерини II на утримання семінарії щорічно видавалося 2 тис. крб.

З 1780 р. при семінарії було відкрито класи латинської риторики і сирітський дім, або бурса для сиріт. Того ж року відкриваються і додаткові класи з мов: грецької, французької та німецької, а також математичний і малювання. Першими вчителями цих предметів були: грецької мови—ключар собору і настоятель Преображенської церкви Іван Світайло, французької—Петро-Антон, німецької і математики—викликаний із Лейпціга професор Шалль, вчителем малювання—відставний поручик фон-Роткірх. У 1783 р. в семінарії відкрито ще один клас—філософський, де викладав інший талановитий педагог—Гавриіл Бануле-



ско (Бодоні)—пізніше митрополит Молдаво-Влахійський, а потім архієпископ Катеринославський і Херсонський з місцем перебування в Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі. З 1786 р. в семінарії відкривається ще й богословський клас.

Того ж року Никифор Феотокі був призначений єпископом Астраханським, а єпархію (яка тепер вже називалася Катеринославською і ХерсоноТаврійською з перебуванням архієпископів у Полтаві) і Слов'янську семінарію очолив новий архієпископ—Амвросій Серебренніков, уроженець В'ятської губернії, випусник Московської духовної семінарії. Він теж був відомий як церковний діяч і вчений, автор кількох праць та перекладач. До переїзду в Полтаву Амвросій був ректором Новгородської духовної семінарії, порядки з якої переніс і в Слов'янську семінарію. Остання з кінця 1786 р., з перейменуванням єпархії, називалася вже Катеринославською, але, як і раніше, продовжувала залишатися в Полтаві.

1788 р. Амвросій призначив ректором семінарії Гавриїла Банулеско-Бодоні. В 1793 р. Гавриїл був посвячений в архієпископи Катеринославські і Херсонські з місцеперебуванням в Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі. Однак, він продовжував очолювати семінарію в Полтаві до 1798 р., до переведення її в Новомиргород, а потім (з 1803 р.) у Катеринослав (нині м. Дніпропетровськ).

Висококваліфіковані ректори і викладачі, винятково багаті бібліотеки Євгенія Булгаріса (до 1781 р., до переїзду в Херсон, а потім у Петербург, він продовжував жити при монастирі), Никифора Феотокі, Гавриїла Банулеско-Бодоні та інших, досконала методика викладання давали можливість семінаристам Полтавської Слов'янської семінарії набути глибокі і всебічні знання, в тому числі з мов та літератури, історії, математики, філософії. В семінарії навчалися виходці не лише з Полтавщини, а й з усієї єпархії, російські хлопчики-сиріти (переважно діти загиблих під час війни; їх утримував на свої кошти Амвросій, а після його смерті на них відпускалися кошти з



державної казни), а також діти грецьких емігрантів-купців, православного духівництва та інших, які брали участь у російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. на боці Росії, а потім емігрували безпосередньо на територію України.

В 1780-1789 рр. у семінарії навчався наш славетний земляк І. П. Котляревський. Саме тут багато почув і дізнався він про Грецію від своїх учителів та друзів по навчанню. Вергілієва "Енеїда" на латинській мові видання 1769 р., інші твори давньогрецької та давньоримської класики, безпосереднє спілкування з греками, як і праці глибокого знавця й перекладача вергілієвих творів Євгенія Булгаріса, не могли не наштовкати Котляревського на написання свого твору—славнозвісної переробленої в бурлескному стилі поеми "Енеїда".

Крім І. П. Котляревського, в Слов'янській семінарії навчалися: літератор і перекладач російською мовою знаменитої Гомерової "Іліади" М. І. Гнедич; перекладач багатьох творів грецьких класиків І. І. Мартинов; батько М. В. Гоголя—український письменник В. П. Гоголь-Яновський; грецький вчений-енциклопедист і педагог Афанасіос Псалідас; вчений лікар і професор Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії С. Ф. Гаєвський та багато ін.

Таким чином, Полтавська Слов'янська семінарія з її висококваліфікованими кадрами в останній чверті XVIII ст. була значним культурно-освітнім осередком великого регіону і дала путівку в життя багатьом видатним вченим, знавцям і перекладачам класичних творів сивої давнини людства, державним та церковним діячам, педагогам.

Література:

Бродянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г.—Полтава, 1865.

Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1881.—№ 21; 1882.—№ 2.

Наш рідний край (З історії освіти на Полтавщині в



дореволюційний період). Випуск дванадцятий.—Полтава, 1991.

Геннадій Шабельник

НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ НА ПОЛТАВЩИНІ (1859—1862 рр.)

Ідея створення недільних шкіл належала професору Історико-філологічного факультету Київського університету П. В. Павлову (доречі, цю думку йому подав під час перебування в Лондоні Олександр Герцен). Дозвіл на заснування першої недільної школи було отримано восени 1859 р. від попечителя Київського учбового округу Миколи Івановича Пирогова. 11 жовтня 1859 р. у Києві на Подолі, в будинку Києво-Подільського дворянського училища вона почала свою діяльність.

Безплатні школи для дорослих з навчанням у неділю стали швидко розповсюджуватися в багатьох містах та містечках України. Вони не лише надавали початкову освіту, але й знайомили простих українців з багатством рідної мови, гербічним минулим України, збуджували їх національну самосвідомість. До середини 1862 р., тобто до їх офіційного закриття, в Російській імперії вже існувало 316 недільних шкіл, з них більше 100 було запроваджено в Україні.

В Полтавській губернії на той час функціонувало 25 недільних шкіл. Одна з перших була заснована у Полтаві восени 1859 р. Вона поклала початок благородній справі утворення подібних закладів в усій губернії. Так, у січні 1860 р. за ініціативою М. І. Пирогова відкривається недільна школа у Пирятині. Сприяли цьому вчителі місцевого повітового училища. У березні 1860 р. недільну школу відкрили вчителі та гімназисти Полтавської гімназії. 24 квітня цього ж року відкрилася ще одна



недільна школа (чоловіча) у Полтаві, яку очолив учитель історії першої Полтавської чоловічої гімназії Олександр Іванович Стронін (1827—1889 рр.). Він став також розпорядителем усіх недільних шкіл Полтави. Це була видатна людина, відома як історик, соціолог, педагог. Під час навчання М. П. Драгоманова у Полтавській гімназії (1853—1859 рр.) О. І. Стронін був одним з найулюбленіших його вчителів. Пізніше у споминах "Два учителі" (1894 р.) М. П. Драгоманов з почуттям вдячності згадував свого колишнього духовного наставника, його цікаві, змістовні заняття. О. І. Стронін проводив активну роботу по створенню недільних шкіл, дізочної гімназії у Полтаві, по реформуванню міського статуту. "Р (оки) 1859—1860 можна вважати за апогей впливу Строніна в Полтаві. Той вплив вийшов за стіни гімназії,"—візначав М. П. Драгоманов. Всього в Полтаві діяло 7 недільних шкіл. За допомогою прогресивної місцевої інтелігенції недільні школи при повітових училищах були відкриті і плідно працювали в 1860—першій пол. 1862 рр. у багатьох містах Полтавської губернії—Лубнах, Миргороді, Хоролі, Кобеляках, Лохвиці, Переяславі, Борисполі, Константинограді, Прилуках, Золотоноші. У Кременчуці та Ромнах діяли по дві недільні школи. На початку 1862 р. було відкрито ще 4 недільні школи в Зіньківському повіті—в Зінькові (дві), Опішні та Великих Будищах.

У квітні 1861 р. в Полтаві почала діяти суботня школа для єврейського населення, якою керував Олександр Якович Кониський (1836—1900 рр.)—відомий український письменник, педагог і громадський діяч (в ті роки працював чиновником губернського правління). У вересні 1861 р. та січні 1862 р. за участю полтавської інтелігенції та під опікою місцевої поміщиці Єлизавети Іванівни Милорадович було відкрито жіночі школи. Є. І. Милорадович відома як видатна українська діячка, одна з фундаторок Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові (утворене у 1873р. для видавничої і наукової праці, зокрема, на пожертвування Є. І. Милорадович). Вона також заснувала початкову школу в с. Рибці Полтавського повіту. Відомо, що значні субсидії від Є. І. Милорадович мали перша жіноча



гімназія та реальне училище у Полтаві. В діяльності недільних шкіл "гарячу участь взяла Ел (ізавета) Ів (аніана) Милорадичева, що тоді прихилилась до українофільських ідей",—відзначав М. П. Драгоманов ("Два учителі". Спомини). До речі, Є. І. Милорадович була обрана головою загальної ради, яка керувала організацією та навчально-методичною роботою жіночих недільних шкіл. Крім неї, в цей орган входили Стронін (секретар), Кониський, Пильчиков, Щелкан, Горовий, Вакуловський, Кизимовський.

Дмитро Павлович Пильчиков (1821—1893 рр.) був членом Кирило-Мефодієвського братства, в ті роки—викладач історії Полтавського кадетського корпусу, пізніше—один з фундаторів Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові. Віктор Панасович Щелкан також в той час був учителем Полтавського кадетського корпусу. "Корифеями українофільства полтавського" назвав цих двох подвижників справи народної просвіти М. П. Драгоманов ("Два учителі").

Діяльність недільних шкіл вимагала створення від повід них підручників. "Граматика" Пантелеймона Куліша стала першим з них, написаним українською мовою. До цієї благородної справи активно прилучився і Т. Г. Шевченко. Він створив та передав для недільних шкіл Києва, Харкова, Полтави "Букварь южнорусский" (вийшов з друку в січні 1861 р.). У 1860 р. вийшов відомий "Кобзар" Т. Г. Шевченка (6050 примірників), 150 цих книг поет подарував недільним школам, в тому числі і полтавським. О. І. Стронін підготував для недільних шкіл "Азбуку по методу Золотова для Южно-Русского края", а О. Я. Кониський склав "Українські прописи". Обидва підручники були надруковані у Полтаві відповідно у 1861 р. та 1862 р.

Активна діяльність недільних шкіл на Полтавщині сприяла поширенню просвітницьких зв'язків представників інтелігенції з широкими верствами місцевого населення. Як вказував М. П. Драгоманов, "школи привели до народних публічних лекцій. Перші такі лекції в Росії були спробувані власне в Полтаві задовго до петербурзьких лекцій в "Соляном городке".



12 червня 1862 р. за наказом царя Олександра II недільні школи були закриті, а численні прогресивно мислячі педагоги звільнені з роботи, заарештовані та вислані у віддалені губернії півночі та сходу Росії. Влітку 1862 р. заарештували Строніна, Щелкана, Лободу (в м. Смоленську), а пізніше і Кониського. О. І. Строніна було відвезено до Петербурзької фортеці. Його звинуватили у підтримці національно-визвольної боротьби в Італії (спроба поступити в легіон Гарібальді) та в нахилах "отделить Малороссию от России". Після суду Стронін був висланий в Мезень Архангельської губернії (лише в 1869 р. він отримав амністію), В. П. Щелкана—до Астрахані, О. Я. Кониського—до Вологди, а пізніше—у Тотьму.

У 1864 р. робота недільних шкіл, хоча із значними обмеженнями, була знов дозволена царським урядом. Їх діяльність на Полтавщині, як і в інших губерніях України, сприяла поширенню освіти місцевого населення, ознайомленню його з історією та культурною рідного краю.

Тетяна Тронько

ПРО ВІДКРИТТЯ ЖІНОЧОГО
УЧИЛИЩА ДРУГОГО РОЗРЯДУ В
МІСТІ КРЕМЕНЧУК

Суспільні та економічні перетворення, що відбувалися в Російській Імперії у 50—60 роках XIX ст., вимагали запровадження жіночої освіти не лише для вищих, але й для середніх верств населення. Це й викликало появу "Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти" від 10 травня 1860 р.

Перша стаття "Положення" передбачала заснування училищ в містах, де була можливість забезпечити їх існування за рахунок громадських або приватних пожерт-



увань. Тобто, ініціатива відкриття жіночих училищ повністю передавалася місцевій громадськості. Виявом такої благодійності й стало відкриття жіночого училища 2-го розряду в м. Кременчук, про що свідчать документи однієї із справ фонду Управління Київським учбовим округом в Центральному державному історичному архіві України.

Кошти для відкриття жіночого училища мав надати відкритий у 1862 р. в Кременчуці громадський банк. Про це, зокрема, йшлося у приговорі, складеному 24 квітня 1863 р. Кременчуцькою і Крюківською купецькою та міщанською громадами. У відповідності до приговору 30 відсотків від очікуваних прибутків банку передбачалося спрямувати на заснування жіночого училища та інші благодійні заклади, а 5—передати в розпорядження новоутворюваного Товариства допомоги бідним.

Як свідчать документи, заснуванням у м. Кременчук серед нього жіночого навчального закладу, в якому б дівчатка, вихідці з середнього стану, могли отримувати освіту, зайнялося місцеве Товариство допомоги бідним. 4 серпня 1865 р. комітет товариства прийняв рішення: по-перше, порушити клопотання перед органами влади про відкриття на благодійницькі кошти (1800 крб.) жіночого училища 2-го розряду, по-друге, звернутися в міську думу з пропозицією скласти громадський приговор щодо забезпечення училища в майбутньому.

Ініціатива товариства знайшла повну підтримку з боку учасників зборів представників усіх станів Кременчука, які відбулися в міській думі 10 серпня 1865 р. У складеному тоді приговорі також пропонувалося для оплати навчання в училищі вихідців з незаможних сімей міста користуватися відрахуваннями від прибутків Кременчуцького громадського банку.

До ідеї відкриття в Кременчуці жіночого навчального закладу прихильно поставилися також директор училищ Полтавської губернії, який направив копії громадських приговорів від 24 квітня 1863 р. та 10 серпня 1865 р. на розгляд полечителя Київського учбового округу (КУО) князя



О.П.Ширінського-Шахматова. До нього ж двічі (29 вересня та 8 грудня 1865 р.) з проханням прискорити вирішення питання про відкриття училища звертався комітет Товариства допомоги бідним. До речі, вже восени 1865 р. комітет займався підготовкою для нового навчального закладу навчальних посібників, пошуками приміщення. В цьому йому допомагало і губернське правління, яке порушило перед міністерством внутрішніх справ питання про дозвіл зайняти під приміщення училища будівлю ліквідованої провіантської комісії.

Листування між канцелярією попечителя КУО та Полтавським губернатором про відкриття училища продовжувалось до кінця 1865 р. Нарешті, 12 січня 1866 р. на засіданні опікунської ради КУО клопотання кременчуцької громадськості про відкриття у місті жіночого училища 2-го розряду було вирішено позитивно. Згідно рішення зборів членів Кременчуцького комітету товариства допомоги бідним від 9 лютого 1866 р. вже з 1 березня мали розпочати заняття в училищі.

Начальницею училища одноголосно було обрано фрейліну імператорського двору Ольгу Іванівну Гогель, а опікункою затверджено Емму Іванівну Єпіхіну. Обидві вони були членами комітету Товариства допомоги бідним. Розмістилось училище в приватному будинку (для реконструкції будівлі провіантської комісії потрібні були значні кошти).

На початку існування училища (з 1 березня по 1 липня 1866р.) в ньому був лише так званий "приготовчий" клас. Викладалися, як обов'язкові, закон божий, російська мова, арифметика, чистописання і рукоділля, тобто майже всі предмети (за винятком історії та географії), передбачені ст. 18 "Положення" від 10 травня 1860 р. Музика, французька та німецька мови вивчалися лише бажаними за додаткову плату. З 1 березня 1866 р. плата за навчання в училищі становила 2 крб., а на наступний навчальний рік (16 серпня 1866 р.—1 липня 1867 р.)—вже 5 крб. Загалом, навчання в училищі було доступним для дітей батьків середнього стану. Адже розмір плати за навчання в ньому був утричі



менший від максимального рівня, встановленого для училищ 2-го розряду. Діти ж бідних батьків від плати за навчання звільнялись.

Відкриття у Кременчуці середнього навчального закладу для жінок засвідчило величезну роль громадськості у поширенні жіночої освіти. Саме завдяки її зусиллям для училища було зібрано кошти, знайдено приміщення та придбано обладнання. Тобто, зроблено фактично все необхідне для його успішної роботи.

Незважаючи на недосконалість принципів заснування жіночих училищ, впровадження в життя "Положення" від 10 травня 1860 р. мало прогресивне значення. Замість замкнутої станової жіночої освіти, представленої інститутами шляхетних дівчат, в Росії створювалась мережа загально-освітніх середніх всестанових навчальних закладів для жінок.

Едуад Яворський
Іван Сколота

СТРУКТУРА І СПРЯМОВАНІСТЬ
"АРИФМЕТИКИ" О. КОНИСЬКОГО

Значимість літературної творчості О. Я. Кониського і його громадянська позиція широко відомі. Менше висвітлена його наукова діяльність, хоча і тут здобутки О. Кониського були чималими. Разом з ним полтавці Д. П. Пильчиков і Є. Милорадович створили значний фонд, на основі якого в 1873 р. було засновано у Львові Наукове Товариство імені Шевченка. Він же склав ґрунтовну біографію Шевченка, що вийшла в двох томах (Тарас Шевченко—Грушівський. Хроніка його життя. Написав Олександр Кониський.—Львів, 1898.—Т. I; Львів, 1901.—Т. II).



Ми висвітливо деякі риси науково-педагогічної діяльності О. Кониського, пов'язані з Полтавщиною. Саме в Полтаві розпочалася освітянська робота О. Кониського. Разом з іншими членами "Полтавської громади" (Д. Пильчиков, В. Лобода, В. Кулик та ін.) він організував декілька вечірніх та недільних шкіл, читав лекції, писав підручники. Якщо в 1861 р. Т. Шевченко прислав на Полтавщину для українських недільних шкіл свій "Букварь", то в 1862 р. О. Кониський, у віці 26 років, видав "Український правопис", а в 1863 р. з'явилась його "Арифметика або щотниця" (Для українських шкіл. Написав О. Кониський. Спб. 1863). Варто відзначити, що серед багатотомних праць О. Кониського саме цю невеличку книжечку згадує Борис Грінченко у списку джерел, використаних для упорядкування словника української мови.

Структура і зміст цього підручника визначались завданнями, які ставив автор: допомогти дорослим навчитися без помилок лічити прості та іменовані числа. Цікаво, що термінологія дій, яку запропонував О. Кониський відрізнялась від сучасної: складання, одліч, помноження, поділ. Виклад матеріалу мав чисто алгоритмічний характер: описувалась послідовність операцій на прикладах і коментувались можливі розгалуження.

Основні дидактичні знахідки виявлено в розділі про найменовані числа і дії з ними. Спочатку робиться наголос на твердому знанні таблиці ваги і міри. Ось частина її:

У берковці 10 пудів
у пуді—40 хунтів
у хунті—32 лоти
у лоті—3 золотники
у золотнику—96 доль...
У милі—7 верстов
у верстві—500 сажнів
у сажні—7 хвутів
у хвуті—12 дюймів...
У сажні—3 аршини
у аршині—4 четверті



у четверті—4 вершки, значить
у аршині—16 вершків.

Далі досліджувалась техніка виконання роздрібу—дїї, за допомогою якої "числа більшого звання приводяться у менше звання того самого роду" та оберненої до неї. Результат засвоєння дїй над наіменованими числами автор пропонує перевіряти шляхом розв'язування 10 задач, які мають досить виразну соціальну спрямованість. Вкажемо на деякі з них.

№ 2. Український поет Т. Г. Шевченко народився 25 лютого 1814 року, а помер 26 лютого 1861 року. Скільки годин він прожив на світі?

№ 3. Від Полтави до Порогів, де була Запорозька Січ, 251 верста, 312 сажнів і 2 аршини. Проїхавши шість раз у Січ, скільки буде всіх верств туди і відтіля?

№ 4. Дуже багатий пан, розщедрившись, звелів із совоєї комори видати 14 старцям печеного хліба 1 пуд 35 хунтів 17 лотів і 2 золотники. По скільки довелось хліба на кожного старця?

№ 5. Один кріпак ховав щотижня по 10 копійок грошей, щоб купити корову, за котру треба заплатити 38 карбованців. У скільки літ він збереться купити корову?

№ 6. Округ колеса 2 аршини і 6 вершків. Скільки воно обернеться од Києва до Полтави, коли тут лічиться чумацьким шляхом 315 верстов 217 сажнів 2 аршини і 10 вершків?

№ 8. Арештанта вели з Полтави у Чернігів 19 днів, щодня по 20 верстов з половиною. Скільки буде верстов од Чернігова до Полтави?

Для перевірки правильності розв'язань О. Кониський приводить відповіді, які досить виразно разом із задачами розкривають стосунки людей і об'єктів в суспільстві того часу і ролі чисел для їх відображення, тобто зміст навчального матеріалу, наповнений проблемами життєвої практики.

В заключній частині підручника ті ж самі методичні прийоми застосовано до дїй над дробовими числами і



використання їх в пропорціях та обчисленнях процентів. Зміст ілюстративних задач відбиває більш складну практичну діяльність і наближається до елементів економіки. Наприклад:

1. 120 чоловік зробили хату за 10 днів, за скільки днів зробили б ту саму хату 40 чоловік?
2. У селі жило 600 чоловік. За 10 днів вони схарчували запасеної муки третю частину; за ці 10 днів умерло з голоду 200 чоловік. Скільки днів останні люди харчуватимуться запасною мукою?
3. Три купці умовилися торгувати 2 роки: перший дав 1200 крб., а через півроку додав ще 500 крб.; другий дав 2000 крб. і з них через чотири місяці узяв назад 400 крб.; третій дав 1500 крб., котрі були в обороті весь час. Через два роки вони добули разом баришу 1800 крб. Скільки повинен получить кожен пропорційно до своїх грошей і порі, у котру на його гроші торгували?
4. Купець дав другому вексель на 3 роки на 6000 крб. по 10%, котрі попереду оддав; потім через 2 роки заплатив усі гроші. Скільки треба йому повернути назад процентів?

Порівняльний аналіз показує, що задачі заключної частини перевищують можливості середнього учня сучасної школи і, отже, цільова установка для навчання, яка реалізовувалась за підручником О. Кониського, була досить високою і практично значимою.



Олександр Шевченко

ЗЕМСЬКІ УСТАНОВИ ПОЛТАВСЬКОЇ
ГУБЕРНІЇ ТА ПРОБЛЕМА
ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ
(60—90-ті рр. XIX ст.)

Після введення з 1865 р. в Полтавській губернії земських установ перед ними постав ряд завдань на ниві народної освіти. Серед них чи не найголовнішим була підготовка вчительських кадрів для навчальних закладів. Ця проблема в 60-ті рр. XIX ст. вийшла на перший план, бо без її вирішення неможливо було провести скільки-небудь серйозної реорганізації початкової школи. Справа в тому, що на середину XIX ст. народними вчителями були вигнані зі служби чиновники, відставні солдати, писарі, сільські священики та інші хоч якось мірою освічені люди. Але російський уряд ніби не помічав такого становища. Вважаючи, що "справа народної освіти є справою самого народу", він відмовився від будь-якої допомоги. Тому саме земські установи взяли на себе підготовку народних вчителів.

Полтавське губернське земство вже на початку своєї діяльності поставило питання про заснування вчительської семінарії. В 60—70-ті рр. розглядалися різні проекти її створення: у Полтаві та Лубнах (не дозволено міністерством народної освіти), в Нових Санжарах (збори визнали проект занадто дорогим), в с. Дігтярах тощо. Кінець дискусіям поклали надзвичайні губернські земські збори 5 червня 1877 р., на яких було вирішено перерахувати 48 тис. крб., асигнованих на вчительську семінарію в минулі роки, на задоволення термінових витрат, викликаних російсько-турецькою війною¹. Таким чином, гроші, призначені на розвиток освіти, були направлені на задоволення військових потреб імперії. Спроби організації навчального закладу для підготовки вчителів були невдалими через такі причини: 1) постійна нестача коштів; 2) надання пере-



ваги випускникам духовної семінарії; 3) наявність у земському середовищі противників широкого розповсюдження народної освіти.

Відсутність вчительської семінарії губернське земство намагалось компенсувати влаштуванням літніх педагогічних курсів. У 1897 р. допомогою на організацію таких курсів скористалися Пирятинське, Хорольське і Роменське повітові земства, в 1898 р.—Лохвицьке і Лубенське, в 1899 р.—Гадяцьке та Костянтиноградське. На курсах в Лубнах у 1898 р. навчалося 48 вчителів Лубенського повіту, 19—Лохвицького та 9 Хорольського². Літні курси мали виключно навчально-педагогічний характер, тобто вичерпувалися викладанням методик і практичними уроками з російської мови та арифметики. Не випадково деякі повітові земства клопотали про поглиблення загальноосвітнього змісту курсів.

Одним із нових елементів, які принесла з собою земська школа, стали вчительські з'їзди. У 1874—1882 рр. за активної фінансової та моральної допомоги земських установ у повітових містах Полтавської губернії (Лубнах, Ромнах, Миргороді, Гадячі тощо) відбувся 21 з'їзд, в яких взяли участь десятки вчителів. З'їзди були однією з основних форм громадської участі у розвитку народної освіти, серйозним фактором культурного і професійного зростання вчителів, упорядкування шкільної справи. З'їзди привертати увагу громадськості до потреб школи, здійснювали моральну підтримку народних вчителів, створювали можливість їх спілкування та обміну досвідом.

Відсутність чіткої системи підготовки вчителів негативно позначалась на рівні їх освіти, фахових знань і навичок. У 1883 р. із 524 вчителів губернії лише 1 мав вищу освіту, 169—середню. Нижчу освіту мали 236 осіб (45%), 118 (23%) одержали домашнє виховання або не закінчили повного курсу в школі³. Таким чином, близько половини вчителів мали таку освіту, яка була обов'язковою для їх же вихованців. Лише 14.5% вчителів губернії мали спеціальну



педагогічну підготовку (для порівняння в Новгородській губернії—55,5%, в Московській—37%)⁴.

Умови праці земського вчителя були вкрай важкими. Майже кожен другий наймав житло або мав квартиру при школі. Нерідко це були темні, холодні, вологі приміщення. Ось в якому стані знаходилось вчительське приміщення в Ново-Аврамівській школі Хорольського повіту: "квартира незручна, вікна майже усі вибиті і не топлять, немає навіть стільця щоб відпочити"⁵. Зазначимо, що мешканець такої квартири навчав 91 учня.

Що стосується оплати праці, то вже в кінці 70-х рр. основну її частину виплачувало земство. Близько 2/3 усіх вчителів одержували платню від 100 до 300 крб. на рік (100 крб. одержував шкільний сторож, а земський лікар—900—1200 крб.). Найвищий річний оклад земського вчителя в середині 90-х рр. був у Гадяцькому (300 крб.) та Полтавському (240 крб.) повітах⁶.

Починаючи з 80-х рр. земства відмовляються від погляду на працю вчителя як на щось випадкове і змінне. Робота в земській школі визнається професією, яка оплачується регулярно річною платнею. Хоча в порівнянні з іншими професіями праця вчителя оцінювалася низько, важлива сама зміна в системі оплати, сам перехід від тимчасових угод і дрібних подачок до завчасно визначеної платні. Важливо і те, що вчитель став не стороннім наймитом, а земським працівником.

Незважаючи на всі складнощі, в кінці XIX ст. земським установам Полтавської губернії вдалося створити для вчителя те мінімальне матеріальне і моральне становище, за якого він піднявся до рівня суспільно значущого працівника.

Примітки:

1. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства (с 1865 по



- 1882 г.) Выпуск II.—Полтава, 1886.—С. 1057.
2. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства (с 1895 по 1903 г.) Выпуск II.—Полтава, 1906.—С. 840.
3. Образовательный ценз народных учителей в школах Полтавской губернии // Земский обзор.—1883.—16 сентября.
4. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1895 г.—Полтава 1895.—С. 44.
5. Яцевич Ю. В. Начальное народное образование в Полтавской губернии.—Полтава, 1894.—С. 39.
6. Очерк состояния начального народного образования в Полтавской губернии.—Полтава, 1897.—С. 87.

Лев Євселевський
Сергій Фарина

ДІЯЛЬНІСТЬ "ПРОСВІТ" НА ПОЛТАВЩИНІ В 1917—1919 рр.

1917—1919 рр.—це період боротьби українського народу за свою державність, створення національних структур культури і науки. Важливу роль у формуванні національної свідомості українського народу відігравали товариства "Просвіта"—самодіяльні організації, які створювались як в губернських містах, так і в невеликих селах.

Організаційне становлення "Просвіт" відбувалось на хвилі національного пробудження українського народу після повалення самодержавства. Так, 4 квітня 1917 р. в містечку Келеберда Кременчуцького повіту при величезному зібранні людей відбулось українське свято, під час якого було оголошено про створення товариства "Просвіта" і зібрано на українські книжки та журнали велику суму грошей¹. Цими ж днями на мітингу в с. Опішне з ініціативи



місцевих учителів було організовано "Просвіту", до якої записалось більше 100 осіб.

Документи і матеріали, що зберігаються в Державному архіві Полтавської області, досить повно розкривають діяльність товариства "Просвіта" с. Харківці Пирятинського повіту. На початку квітня 1917 р. до неї записалось 89 селян. Ініціативна група розробила статут товариства, в якому визначалась його мета: "Підняти освіту селян, дати їм свою рідну науку, а також корисну розвагу і допомогти їм боротися за свої національні права, за свою квітучу Україну"². Члени товариства працювали в комісіях: бібліотечній, навчальній, театральній та господарчій. Справами "Просвіти" керувала рада, обрана на загальних зборах.

На таких же демократичних засадах у липні 1917 р. організаційно оформилась полтавська "Просвіта", яка швидко стала координаційним центром національно-культурного руху в губернії. Як зазначав голова полтавської "Просвіти" Г. Коваленко, просвітня секція цього товариства восени 1917 р. влаштувала українську гімназію. Видавнича секція розмножила "Інструкцію для сільських "Просвіт", за редакцією професора В. Щепотьєва видала серію українських підручників³.

Плідною була співпраця "Просвіт" з місцевими органами Центральної Ради (а потім і гетьманського уряду), губерньською спілкою споживчих товариств, осередками Всеукраїнської спілки учителів. Наслідком спільної роботи стало відкриття у вересні 1918 р. в Полтаві історикофілологічного факультету, до якого записалось 312 студентів. Головна увага в навчанні приділялась дисциплінам з українознавства. Лекції читали професори Харківського університету Д. Багалій та М. Сумцов, місцеві викладачі. Завдяки зусиллям "просвітян" наприкінці 1918р. на Полтавщині діяло 120 українських шкіл⁴.

Під час денікінської окупації Полтавщини в 1919 р. "Просвіти" робили все, щоб зберегти набуті культурні досягнення. Коли з наказу генерала Май-Маєвського були



зняті з державного утримання всі українські навчальні заклади, полтавська "Просвіта" ініціювала збір благодійних пожертв у Фонд національної освіти. При "Просвіті" була створена молодіжна секція, що дістала назву "Молоде українське громадянство". Її метою став захист національних прав молоді.

В Лубнах з осередком цієї молодіжної організації співпрацювали директор української чоловічої гімназії письменник П. Капельгородський та голова "Просвіти" В.Шемет. Незважаючи на заборону денікінців, вони влаштували національну демонстрацію під синьо-жовтим прапором. За такий вияв національних почуттів П.Капельгородського та групу лубенських українофілів було заарештовано. Лише після місячного перебування в контррозвідці вони вийшли на волю⁵. За звинуваченнями в українофільстві голова Полтавської спілки споживчих товариств Я. Стецька був заарештований білогвардійцями, вивезений в Ростов, де й помер від тифу.

Та навіть в тяжких умовах громадянської війни "Просвіти" залишались захисником національно-культурних інтересів українців. В Гадячі під доглядом "просвітян" працював краєзнавчий музей. В Пирятинському повіті розвивалася мережа самодіяльних театрів, для яких реквізит виготовляла художня майстерня, створена при бюро повітової спілки "Просвіт".

Разом з тим всебічний хаос, який поглинув Україну в 1919р., змусив замерти культурне життя і на Полтавщині. Після перемоги радянської влади на початку 20-х років "Просвіти" були реформовані, а незабаром зовсім закриті.

В сучасних умовах національного відродження українського народу реалізація позитивного досвіду товариств "Просвіта" набуває великої актуальності.

Примітки:

1. Рідне слово.—1917.—15 квітня.
2. ДАПО.—Ф. Р—4057, оп. I, спр. I.—Арк. 14.
3. Коваленко Г. У полтавських "просвітян" // Нова рада.—1917.—4 грудня.
4. Яровий М. Школа на Полтавщині за два роки волі



// Просвітянин-кооператор (Ромни).— 1919.— № 9—10—11.— С. 16.

5. Архів УСБ України по Полтавській обл.— Спр. 3365—С.— Т. 2.— Арк. 543.

Павло Шудря

ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Досить обмежене коло джерел з історії вищої освіти на Полтавщині 1917—1920-х рр. зберегло згадки про існування цієї вищої навчальної інституції в Полтаві. Надзвичайно цінним для вивчення історії згадуваної установи є погляди визначного діяча української науки в діаспорі, археолога, етнолога та педагога В. М. Щербаківського (1876—1957), нещодавно оприлюднені в ряді видань.

Початок створенню університету поклала фундація у 1917 р. лекторію Центрального Народного Музею Полтавщини (колишнього Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства)—так званого Українського Народного Університету при музеї. Його заснували В. М. Щербаківський (ректор), В. О. Щепотьєв, Л. В. Падалка та В. Ф. Ніколаєв. В 1917 р. лекторій діяв у будинку Полтавського губернського земства та Просвітнього будинку ім. М. В. Гоголя. До читання лекцій в ньому залучалися кращі наукові сили міста, в тому числі й завідуючий Педагогічним бюро Полтавської Народної Управи (колишнього Земства) М. Я. Рудинський.

Восени 1918 р. у Полтаві було відкрито Український університет. Для його діяльності виділялися будинки Українського клубу (вул. Шевченка, 20) та корпус гімназії Н. О. Старицької (на місці сучасної середньої школи № 6). Використовувалися аудиторії Музею. Астрономічна обсерваторія (вул. Спаська, 7). Університет було засновано як державну вищу наукову школу із залученням субсидій



гетьманського уряду. Діяльність університету підтримував комісар народної освіти на Полтавщині В.Н.Андрієвський. Виділялися пайки для викладацького складу, надавалась певна допомога студентам, головним чином з приполтавських сіл та містечок. На 1919—1920 рр. в університеті навчалось 400—600 студентів.

Полтавський університет мав три факультети: історико-філологічний (або філософічний; відомий як окремий навчальний заклад—історико-філологічний факультет Харківського університету в Полтаві), природничий та медичний, що був створений на базі Полтавської фельдшерської школи та земського медичного музею при земській лікарні.

До читання лекцій в Університеті залучалися провідні фахівці Харківського університету—професори Д. Багалій, В. Барвінський, Є. Кагаров, В. Веретенников, М. Сумцов та ряд ін., доценти М. Йогансен та С. Таранушенко, відомий історик мистецтва Ф. Шміт. Домовленість про їх участь в навчальному процесі досяг випускник Харківського університету викладач історії мистецтв Полтавського університету М. Рудинський. З місцевих полтавських професорів лекції читали історик релігії М. Сагарда, правник В. Чуйко, філософ О. Левицький, історик І. Рибаків, археолог В. Щербаківський, мистецтвознавець та фольклорист В. Щелотієв. Серед доцентів університету були Г. Ващенко, І. Лебединський, М. Ніколаєв, Э. Бузинний та ін.

Очолював університет ректор О. Левицький, активний просвітан, колишній професор Учительського інституту. Деканом історико-філологічного факультету був І. Рибаків, проректором—згодом відома дослідниця історії України XVI—XVIII ст. Н. Мірза-Авак'янц; посаду декана медичного факультету обіймав Лауер, а обов'язки декана природничого факультету виконував М. Ніколаєв.

Фінансування діяльності університету після падіння гетьманського уряду здійснювала полтавська просвітня організація Товариства споживчих спілок "Українська культура".



У 1920—1922 рр. діяльність університету поступово згасала. Нова влада вороже ставилася до існування вищої школи, заснованої за українського уряду. Тому 1922 р. університет закрили остаточно. Натомість було створено Інститут народної освіти, загалом лояльний до вимог більшовицької влади.

Частина викладачів університету перейшла до інших полтавських вузів чи середніх шкіл, інша—виїхала до Києва та Харкова, а найбільш впливові вимушені були виїхати за кордон—до Чехо-Словаччини, де продовжили викладацьку діяльність—М. Наріжний, В. Щербаківський, у роки світової війни—Г. Ващенко.

Полтавський Український Університет здійснив випуск студентів історико-філологічного факультету, частково—медичного. Закладене ним підґрунтя навчально-виховного процесу, програмне забезпечення згодом стало надбанням у діяльності Полтавського ІНО та Українського Вільного Університету у Празі.

Микола Чупрун
Михайло Бака

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК
СТРУКТУРИ ПОЛТАВСЬКОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ У
1914—1941 рр.

Полтавський педагогічний Інститут було відкрито 1 липня 1914 р. як учительський. На перший курс було набрано 26 студентів, з якими працювало шість викладачів. За 80 років свого існування Інститут перетворився в один із провідних навчальних закладів України. Зараз на семи факультетах навчається 5654 студенти. Викладацький склад нараховує 13 професорів і докторів наук, 144 доцен-



ти і кандидати наук. 253 старших викладачів і асистентів, які готують учителів з 18 спеціальностей.

Значний інтерес викликає процес становлення структури Інституту, що пройшов складний шлях в своєму розвитку, внесок його керівного і викладацького складу в справу підготовки учительських кадрів.

У 1917 р. з наказу Тимчасового уряду Полтавський учительський інститут реорганізується у трьохрічну вищу школу з спеціалізацією починаючи з першого курсу. Але ця реформа не задовольняла колектив і він прагне реорганізувати свій інститут в педагогічний.

В цей же час міська Дума за допомогою професури Харківського університету робить спробу відкрити юридичний факультет, а Полтавська "Просвіта" запрошує професорів із Харкова і в 1918 р. було засновано історико-філологічний факультет. Першим його деканом був І. Ф. Рибаків.

Практично реформа вищої школи в Україні розпочалася весною 1919 р. 2 березня 1919 р. Раднарком видав декрет про прийом у вищу школу.

У травні-липні 1919 р. Полтавський учительський інститут було реорганізовано в педагогічний. Його директором було призначено О. А. Левицького. У липні 1919 р. відділ вищих шкіл при Наркомосі України затвердив статут Інституту, але свою діяльність він розпочав лише у грудні 1919 р. після визволення міста від денікінців.

13 січня 1920 р. колегія губвідділу народної освіти затвердила статут Інституту під назвою "Полтавський український педагогічний інститут".

Інститут мав відділи: словесно-історичний, природничий, фізико-математичний. Разом з тим, велась підготовка до заснування відділів дошкільного виховання та позашкільної освіти.

Важливим етапом в розвитку інституту було об'єднання Полтавського педагогічного інституту і Полтавського історико-філологічного факультету, здійсненого після довготривалого обговорення на спільних засіданнях Рад інституту і факультету з 28 лютого по 26 березня 1921 р. В



результаті було прийнято спільну постанову про заснування в Полтаві Вищого Інституту народної освіти в складі двох відділів—словесно-історичного (з факультетами соціально-історичним і літературно-мистецьким) та природничо-математичним.

Ректорами ІНО працювали В. О. Щепотьєв (26.III.1921—IV.1923 рр.), О. В. Ходак (IV.1923—XI.1925 рр.), М. Х. Фарбер (XI.1925—1930 рр.)

У 1922—1923 н. р. відділи ІНО були реорганізовані у факультет соціального виховання, а на III—IV курсах здійснювалась спеціалізація по циклах: індустріальному, математики і фізики; суспільствознавства і сільськогосподарському.

У 1928—1929 н. р. до ІНО було приєднано педагогічний технікум, що обумовило створення факультетів старшого і молодшого концентрів. Факультет старшого концентру готував учителів V—VII класів і мав соціально-економічне, фізико-математичне та агробіологічне відділення. На факультеті молодшого концентру велась підготовка учителів початкових класів. А в наступному 1929—1930 н. р. було створено і дошкільне відділення.

З 1929 р. при ІНО було створено робітфак для підготовки робітничо-селянської молоді до вступу в Інститут.

Організацією навчально-методичної роботи викладачів займалися предметні комісії, які багато в чому нагадували сучасні кафедри (педагогічна, суспільствознавча, математично-природнича). У 1922 р. в них працювало 34, а в 1930—46 викладачів.

Інститут активно готував педагогічні кадри. У 1921—1922 н. р. було випущено 553 студенти. Лише у 1929—1930 н. р. Інститут закінчило 821 студентів.

У 1930 р. Полтавський ІНО було реорганізовано у трирічний Інститут соціального виховання з двома факультетами—шкільним і дошкільним. Шкільний факультет мав техніко-математичне, агробіологічне, історико-економічне і філологічне відділення. При Інституті працювали денний і вечірній робітфаки. У 1930—1931 н. р. в Інституті діяло 10 кафедр (історії, педагогіки, дошкільного вихо-



вання, політичної економії, діалектичного матеріалізму, мовознавства, літератури, математики, фізики, хімії, дидактики).

Незабаром, в серпні 1933 р., Інститут соціального виховання було реорганізовано в педагогічний Інститут з чотирирічним терміном навчання. Вищу педагогічну освіту студенти отримували на чотирьох факультетах (Історичному, філологічному, фізико-математичному, природничо-географічному і дошкільному відділенні).

Ректорами Інституту у 1931—1941 р. були: К. П. Жажар (IV. 1931—X. 1931), Р. П. Куліненко (XI. 1931—III. 1933), П. М. Коинаш (IX. 1933—X. 1934), М. С. Дашченко (X. 1934—III. 1935), І. М. Онісін (III. 1935—IX. 1937), Г. З. Іваненко (X. 1937—III. 1938), М. В. Доценко (III. 1938—IV. 1940), П. М. Асеев (IV. 1940—IX. 1941).

На шляху становлення Інституту як вищого педагогічного закладу доводилось розв'язувати ряд важких завдань. Одним із них було питання про помешкання Інституту. Перші аудиторії учительського Інституту були розміщені в пристосованому для занять приватному приміщенні по вул. Фабрикантській (нині Балакіна, 10). Історико-філологічний факультет арендував приміщення в будинку по вул. Стретенській (нині Шевченка, 20). У 1921—1922 н. р. новоутворений ІНО розмістився у двох малопрдатних будинках: один по вул. Стретенській, де раніше був історико-філологічний факультет, другий—по вул. Новокременчуцькій (нині Лідова). В наступному навчальному році було виділено ще де' аудиторії в краєзнавчому музеї. Губернський відділ народної освіти неодноразово ставив питання про поліпшення матеріальної бази Інституту шляхом передачі йому приміщення другої чоловічої гімназії по вул. Кіроцькій (нині Остроградського, 2). Однак, у липні 1921 р. губвиконком передав ІНО будинок колишньої приязної жіночої гімназії Старицької Н. О. (нині на цьому місці СШ N 6). Але й це не забезпечувало життєвого простору Інституту. Тому котрий раз порушується питання про передачу Інституту ще й приміщень згаданої чоловічої гімназії, що й було реалізовано у 1925 р. Так за ІНО закріпився будинок, який зараз називається старим корпусом.



сом Інституту. В той же час будинок гімназії Старицької було відібрано, а натомість Інституту виділили приміщення колишнього художньо-ремісничого училища (вул. Луначарського). В ньому останні роки перед війною перебував мовно-літературний факультет.

У 1931—1932 н. р. було створено заочне відділення.

З 1931 р. спочатку при кафедрі педагогіки, а з 1933 р. при кафедрах української літератури, російської і зарубіжної літератури було відкрито аспірантуру. Її закінчило 8 чол. У 1940 р. відкрилась заочна аспірантура при кафедрах педагогіки і загальної історії, до якої було зараховано 7 чол.

У 1938 р. було відкрито учительський Інститут з філологічним і фізико-математичним факультетами.

У 1940 р. на 15 кафедрах працювало три професори, десять доцентів, 43—старших викладачів та 40—викладачів.

Випускники Інституту поповнювали ряди учительства. У 1940 р. випуск студентів стаціонару складав 380 чол., заочного відділу—791. У 1941 р. в Інституті навчалось 1500 студентів на стаціонарі і 1400—на заочному відділенні.

Напередодні Великої Вітчизняної війни Інститут займав почесне місце серед вищих навчальних закладів України.

Тетяна Щетініна

ЄВРЕЙСЬКИЙ ТЕАТР НА ПОЛТАВЩИНІ В 20-ті рр.

Складна і неоднозначна історія єврейського народу, який довгий час не мав своєї державності, найбільш яскраво втілена в культурних традиціях, літературі, музиці, живопису. Та особливе місце у створенні засобами мистецтва узагальнюючого образу єврейського народу та пропа-



ганді його звичаїв і традицій, культурних надбань належить єврейському національному театрові.

Перший єврейський драматичний театр з'явився в 1880 р. в Яссах. Його фундатором був Авраам Гольтфаден. Та вже через два роки на території Російської імперії було заборонено всі єврейські вистави. Багаточисельні театральні колективи маскувались під назвами всляких "німецьких труп". Лише з поваленням царизму єврейське театральне мистецтво одержало право на повноцінне існування і розвиток. В Україні в цей час були відомі театр комедії під керівництвом Житомирського, труппа Сарканова, театр музичної комедії та сатири М. Рубіна, театр під керівництвом Р. Заславського, театр музкомедії та драми І. Брандеско. У 1919 р. була відкрита єврейська студія при київській "Культурлізі" під керівництвом Є. Лотера. З 1926 р. починає свою творчу діяльність у Харкові Український державний єврейський театр, який у 1934 р., у зв'язку з перенесенням столиці республіки, переїздить до Києва. Там він об'єднується з театром "Кунствінкл" і вже на ґрунті цих двох колективів утворюється Державний єврейський театр, який з 1945 р. носить ім'я Шолома-Алейхема.

На Полтавщині в 20-ті роки постійний театральний колектив не діяв, але спроби створити його здійснювались місцевими акторами. Про це яскраво свідчить доповідна записка про відображення "єврейського народного театру", що надійшла до культурно-освітнього комісаріату міста Полтави 2 лютого 1919 р. В ній, зокрема, говориться: "...єврейський театр повинен відновитися й прийняти нові форми. А тому... потрібно негайно почати створення прем'єрної пересувної труппи, яка зайнялась би в кожному місті створенням осередків єврейського національного мистецтва, підготовкою нових кадрів акторів". До записки додавався список митців, які хотіли і могли створити колектив єврейського театру. Серед них: Н. М. Бравий, В. Х. Бароні-Фвоц, Г. К. Левченко-Цвернер, З. Є. Зінов'єв-Елькінд, Н. М. Істоміна та ін.

Так починалося створення місцевої єврейської драми. Акторський склад цього колективу не був постійним, але



це не заважало плідній роботі. Лише протягом 1921 р. він, за даними газети "Вісті-Известия", запропонував глядачам дев'ятнадцять вистав. З великим успіхом пройшла п'єса "Янкеле Бойле". У 1927 р. місцева преса (газета "Робітник" від 29 березня) вітала новий успіх оновленого колективу: "Трупа єврейської драми та комедії дебютувала перед полтавцями у драмах "Дер вільнер балабесл" та "Ді цвей велт Гордіна". Тепер до складу акторського колективу входили Ліберт, Вайсман, Шміт, Ракітін, Раїсова. У репертуарі були такі вистави, як "Друга молодість" та "Пісня пісень" Шора, "Дер шварцер ребе" Семдора та музична комедія "Ді ферблонзете шейфеле". Надалі колектив театру зазнав постійних змін, та нових вдалих робіт не з'явилось.

Крім професійного театру на Полтавщині діяли і аматорські колективи. Наприклад, єврейський драмгурток м. Миргород, "їздив, навіть, на гостролі до Хоролу, де мав величезний успіх". Газета "Робітник" відзначила роботу цього єврейського самодіяльного гуртка, щирий потяг його учасників до історії, мистецтва, національних традицій свого народу. Мала свій драматичний гурток і ініціативна група сприяння єврейському дитячому будинку N 3 м. Пирятин. Крім безпосередньої сценічної діяльності гуртківці брали активну участь у роботі по забезпеченню дітей продуктами харчування, паливом на зимовий період. В засіданнях ініціативної групи, як правило, брали участь і представники драмгуртка, що давало їм можливість своєчасно і дійово відповідати мовою сценічних образів на потреби дітей-сиріт.

Полтава 20-х років стала місцем довгих і плідних гастролей багатьох театральних колективів. 17 жовтня 1923 р. розпочав виступи театр музичної комедії Рубіна. У 1924 р. до Полтави вдруге завітали актори Київського театру "Кунстінкл". Неодноразово виступали на полтавській сцені митці державного єврейського камерного театру з Москви, який у 20-ті роки вважався одним з найсильніших колективів Європи.



У 1926 р. у Полтаві відзначалось 50-річчя єврейського театру. Місцева преса зробила невелике повідомлення про засновника національного театру Авраама Гольфадена. Організатори ювілею включили до програми постановку уривків з найвідоміших вистав, було прочитано лекцію про історію розвитку єврейського театру.

Отже, в 20-ті роки єврейський національний театр на Полтавщині був представлений, по-перше, професійними виконавцями як місцевих колективів, так і гастрольних груп і, по-друге, аматорськими драматичними гуртками. Колективи відрізняли особливості репертуару, стиль гри, рівень професійної підготовки акторів. Поєднувала їх загальна мета—бажання нести глядачам справжнє національне мистецтво драми та комедії. В цей період єврейський театр лише розпочинав шлях свого відродження і розбудови.

Олександр Реєнт

СПРИЙМАННЯ РОБІТНИЦТВОМ
УКРАЇНИ РЕЛІГІЙНИХ ТРАДИЦІЙ І
СВЯТ В ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
(1918-1920 рр.)

В умовах радянської влади церква опинилась в досить незвичних умовах, які не мали історичних аналогів. Вона була відокремлена від держави, втрачала економічну міць, свої капітали, землі, нерухомість та інші привілеї. Проголошення свободи совісті, падіння престижу церкви під впливом більшовицької антирелігійної пропаганди сприяли відходу від церкви широких мас віруючих робітників і селян. Радянська влада посилювала свій тиск на трудящі маси. До кінця 1918 р. були розроблені * Пра-



вила про щотижневий відпочинок і про святкові дні", які 2 грудня 1918 р. були затверджені Раднаркомом РСФРР і підписані Леніним. Перелічені законодавчі акти у наступні роки активно використовувалися органами радянської влади і профспілками в Україні.

Відповідно до правил в усіх галузях упорядковувався щотижневий відпочинок трудящих після 42 годин. Крім щотижневого дня відпочинку, який не завжди збігався з неділею, працюючі мали ще 18 неробочих днів: 12 релігійних і 6—присвячених " спогад ам історичних і загальних подій". До них належали 19 січня (Хрещення), 7 квітня (Благовіщення), 23 серпня (перша Пречиста), 27 вересня (Здвиження), перший і другий день Різдва Христового, Трійця та інші релігійні свята. Неробочими днями вважались також 1 січня (Новий рік), 22 січня (день кривавої неділі 1905 р.), 12 березня (повалення самодержавства), 18 березня (день Паризької комуни), 1 травня (день Інтернаціоналу), 7 листопаду (день пролетарської революції).

Аналіз архівних документів і періодичної преси періоду громадянської війни в Україні показує, що впорядкування щотижневого відпочинку і святкових днів становило для виробництва значну проблему. Зокрема органи господарського управління виявили невміння організувати ефективне використання робочого часу, і, насамперед, на націоналізованих державних підприємствах. У зв'язку з цим багато колективів порушували трудове законодавство, самостійно встановлюючи святковими, релігійні дні, не передбачені правилами. Зокрема, на весну 1919 р. це свавілля привело до масових невиходів на роботу на підприємствах Харкова, Києва, Катеринослава та інших міст. Рятуючи становище, органи Наркомпраці намагалися оволодіти ситуацією, але контрзаходи були запізними і малоефективними. Так, Наркомпраці України разом з Київською Радою профспілок ухвалили всім робітникам і службовцям київських підприємств, які не вийшли на роботу 22 травня (свято св. Миколая), " видачу заробітної плати за цей день не проводити" (Известия.-Києв.-1919.-24 мая). Однак за травень робітникам сплатили сповна. Ана-



логічне рішення було прийнято в Харкові на паровозобудівному заводі, заводах Гельферіх-Саде, Мельгозе й ін. Перелік можна продовжувати, але, гадаємо, немає потреби. Значна частина пролетарських мас тяжіла до релігії і обмежити святкування релігійних днів було дуже важко.

Різноманітні джерела свідчать, що безперервні військові дії, бандитизм в Україні створили ряд труднощів на шляху релігійного вірування робітничих мас. Однак до закінчення громадянської війни в Україні з релігією порвала незначна кількість робітничого населення. Водночас серед робітництва посилювалась соціально-політична поляризація, відбувалась революція поглядів широких мас трудящих в напрямі визнання політичних реальностей більшовизму та посилення на цій основі атеїзму.

Олександра Войналович

ДС ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ
ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ:
20-ті роки
(на матеріалах Полтавщини).

Характерною рисою сьогодення є розбудова на принципово новій основі освіти для національних меншин, що проживають на терені України. Позитивну оцінку як української, так і світової громадськості отримали заходи уряду, відповідних міністерств і відомств України по організації мережі національних шкіл, формуванню ефективної системи підготовки національних педагогічних кадрів, виданню необхідної навчальної літератури, наочних посібників і приладь.

В реалізації накреслених планів виняткове значення має узагальнення набутого в даному напрямку досвіду ор-



ганізації шкільної освіти для національних меншин як в Україні, так і окремих її регіонах.

Відомо, що певні передумови для розвитку національних шкіл відкрилися з перемогою Лютневої революції. Взявши курс на українське національне відродження, широко декларувала необхідність реалізації прав національних меншин (в тому числі і на освіту рідною мовою) Центральна Рада. Досить вагомі кроки в справі налагодження шкільної освіти для національних меншин були зроблені за часів гетьмана Скоропадського.

Певні надії і сподівання на справедливе розв'язання проблеми національної школи були пов'язані з встановленням радянської влади в Україні. Принципово новий етап в національному шкільному будівництві був пов'язаний з реалізацією рішень XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.), які вимагали законодавчого забезпечення національних прав і особливо прав національних меншостей, передбачали підготовку національних кадрів, конкретні кроки в розвитку національної освіти і культури. В контексті згаданого періоду 20-х—поч. 30-х років цілком справедливо вважають в Україні періодом "українського відродження", коли могутній імпульс для свого розвитку отримала не лише українська наука, освіта і культура. В цей час справа національної шкільної освіти була піднята на рівень виняткової державної ваги.

Настільки тісно пов'язувалось завдання українізації з реалізацією прав національних меншин, переконливо свідчить постанова ВУЦВКу "Про постановку навчально-виховної та культурно-освітньої справи", прийнята на 3-й сесії 8-го скликання 12 жовтня 1924 р. В її констатуючій частині говорилося: "З переходом від зовнішньоорганізаційного будівництва до організації внутрішньої та якісної сторони, Наркомос та його місцеві органи в минулому році перейшли всім фронтом до планового проведення українізації та до зміцнення шкільного життя національних меншостей, щоб дати працюючим масам цілковиту змогу безпосереднього і та швидкого культурного розквіту".¹



Глибоким усвідомленням поточних і перспективних завдань, що стояли перед народною освітою в Україні, пройняті документи Першої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин, яка відбулася в Харкові 8-11 січня 1927 р. "Нарада,— говорилося в її резолюції,— виходить з визнання того, що українізація повинна йти рука об руку з забезпеченням прав всіх національних меншин, що населяють Україну, і 2 сприяти їх економічному зміцненню і розвитку культури на їх мовах".²

Потреби забезпечення постійної та планомірної роботи в справі налагодження освіти для національних меншин переконували в необхідності створення спеціальних організаційних структур як в системі Наркомосу України, так і на місцях. Як перший крок в даному напрямі стало створення у 1921 р. при Наркоматі освіти України Ради з освіти національностей (Раднацмен). Вже в серпні 1922 р. Раднацменом було розроблено програмний документ — "Положення про організацію справи освіти національних меншин, які населяють територію УСРР".³ У відповідності з "Положенням" первинними ланками в справі організації освіти національних меншин стали національні бюро з питань освіти. Діяльність останніх мали координувати та спрямовувати Центральні національні бюро Наркомосу (Центропольбюро, Центрінімбюро, Центревбюро, Центратбюро та ін.) Важливі завдання організації освіти покладалися на науково-педагогічні відділи центральних бюро. Саме вони повинні були здійснювати налагодження мережі національних шкіл, підготовку та перепідготовку педагогічних кадрів, займатися виданням підручників, посібників, іншої науково-методичної літератури.

В своїй практичній діяльності центральні національні бюро Наркомосу України спиралися на відповідні національні губернські бюро, національні відділи при губсоцвосі, губпрофосі, губполітосвіті та губвидаві. Їм підлягали також повітові національні бюро, створені при районних та обласних національних органах. В разі потреби в місцях компактного проживання окремих національних меншин при губернських, міських, повітових наросвітах



могли бути організовані відповідні ради у справах національних меншин.

Цілком очевидно, що організація Раднацмену, центральних національних бюро Наркомосу, їх місцевих органів ставила за мету інтегрувати освіту для національних меншин в загальну систему шкільної освіти в Україні з врахуванням її специфіки та особливостей.

На жаль, струнка організаційна структура керівництва народною освітою для національних меншин в більшості своїй так і не була впроваджена у життя. Серйозними перешкодами на шляху реалізації накреслених планів стали відсутність необхідних асигнувань в системі Наркомосу (особливо це стосується першої половини 20-х років), адміністративно-територіальна реформа 1925 р., яка не дозволила повною мірою розгорнути діяльність місцевих органів. Не останню роль відіграла і певна упередженість до діяльності Раднацмену з боку вищих органів державного управління республіки, місцевих органів радянської влади.

На Полтавщині, крім вищезгаданих факторів, вирішення проблем уквмплектування постійними співробітниками національних органів при губнаросвіті, як і забезпечення необхідної мережі шкільних закладів для національних меншин, ускладнювалось певними специфічними особливостями їх розселення по території губернії. Відомо, що на 1924 р. в регіоні проживало 135.000 чоловік єврейського населення, 4.080—німецького, 4.227—польського. Якщо німецьке населення було сконцентровано в національних колоніях, то поляки невеликими групами були розселені по всій губернії, а єврейське населення проживало головним чином в містах і містечках. За даними перепису 1923 р. в Кременчуці єврейське населення становило 60,8% , в Ромнах—42,9%, Золотоноші—40,2%, Прилуках—39,5%, Лубнах—32,5%, Полтаві—28,4%.⁴

Як відзначалося у звіті підвідділу по роботі серед національних меншин Полтавського губернського відділу народної освіти, на кінець 1924 р. апарат нацментрацівників мав своїх інспекторів лише в Полтаві, Кремен-



чуці, Лубнах і Прилуках. Решта ж округів залишалися поза контролем. Особливо відчутною була відсутність Інспектора в Золотоноші, де справа організації єврейської трудшколи тривалий час не знаходила свого позитивного вирішення.⁵

Питання організації ефективно діючої мережі шкільних закладів вважалося чи не найголовнішим серед значного кола проблем, які доводилося вирішувати центральним і місцевим органам освіти для національних меншин. На жаль, суттєві прогалини в статистичній звітності за період громадянської війни та наступні роки не дозволяють належним чином розкрити стан шкільної освіти для національних меншин на даному відрізку часу. Та все ж, співставляючи різні форми звітності відповідних державних організацій і установ, можна стверджувати, що для процесу становлення національних шкіл були притаманні як загальні риси шкільного будівництва в Україні в першій половині 20-х років, так і певні його особливості.

Відомо, що за три роки (з грудня 1920 р. по січень 1924р.) загальна кількість шкіл в Україні скоротилася на 6.172⁶. Процес скорочення був характерним і для національних шкіл, однак проходив він більш уповільнено й стосувався лише шкіл для окремих національних меншин. Так, в межах Полтавської губернії нараховувалось єврейських шкільних закладів: 1920 р.—20, 1921 р.—29, 1922 р.—26, 1923р. — 19. Деяко інший вигляд має динаміка кількості німецьких трудових шкіл: відповідно за роками 3, 3, 2 і 2.⁷

Безумовно, що подібна кількість шкільних закладів не могла задовольнити навіть мінімальних потреб національних меншин в отриманні ними освіти рідною мовою. Висловлюючи загальну турботу з приводу становища, що склалося на кінець 1924 р., Інспектура націонпідвідділу Кременчуцького округового відділу народної освіти повідомляла в Центревбіуро Раднацмену НКС України: "Мережа єврейських навчальних закладів по Кременчуцькому округу надзвичайно мала. Єдина трудова школа охоплює не більше 8-10% єврейських дітей м.Кре-



менчука. Такий стан справ відображається на всій політико-виховній роботі серед єврейських мас".⁸ Подібні сигнали були непоодинокими. Вони відображали загальну картину стану шкільної освіти для національних меншин і засвідчували необхідність вжиття кардинальних і невідкладних заходів.

Важливе значення для розробки обґрунтованих програм розвитку мережі шкіл для національних меншин, складання відповідних навчальних програм, визначення потреб в педагогічних кадрах мало проведення в першій половині 20-х років Раднацменом при підтримці Центральної комісії у справах національних меншин ВУЦВКу експедицій по обстеженню стану німецьких колоністів (1924 р.), містечкового єврейського населення (1925 р.) та ін.⁹

Глибокі та всебічні обстеження районів проживання національних меншин дали змогу Раднацмену, Укрголовсоцвиху виробити на середину 20-х років загальну концепцію ("Схему") шкільного будівництва для національних меншин. Концепцію НКО України підтримав Раднарком республіки. В його постанові "План роботи НКО на 26-27 операційний рік та висновки до нього Укрдержплану" від 31 березня 1927 р., зокрема, відзначалося: "Напрямок роботи Наркомосвіти УСРР в справі поширення мережі, а також поліпшення якості наявних установ нацмену вважати за правильний і доручити НКО УСРР та округовим виконавчим комітетам вжити заходів до дальшого поширення мережі поглиблення роботи нацменівських шкільних закладів шляхом посилення асигнувань на навчальну частину й шляхом перепідготовки вчительства та організації інтернатів при трудшколах, що обслуговують розпорошене населення нацмену."¹⁰

Наведені вище документи були покладені в основу тієї великої та багатогранної роботи, яку було проведено в другій половині 20-х років по розбудові мережі національних шкіл, зміцненню їх матеріальної бази, забезпеченню педагогічними кадрами.



Як переконаємось, на початок 30-х років в Україні діяла розгалужена система шкіл для національних меншин, яка нараховувала 2025 учбових закладів, серед них: єврейських шкіл—786, німецьких—628, польських—381, молдавських—16, татарських—8, асирійських—2. Рідною мовою в Україні навчалося 89,3 % німецьких дітей, 84,9%—болгарських, 81,9%—вірменських, 63,3%—молдавських, 53%—єврейських, 42,1%—польських, 26,5%—грецьких.¹¹

Відзначаючи надто оптимістичні та мажорні тони статті наркома освіти України М.О. Скрипника, все ж важко брати під сумнів факти, викладені в ній. Незважаючи на половинчатість, незавершеність процесу національного шкільного будівництва 20-х—поч. 30-х років, він став важливим чинником національного і духовного відродження народів, що проживали на терені України. Насильно перерваний в середині 30-х років відступом від політики коренізації, ствердженням русифікаторських тенденцій в республіках Союзу РСР, даний процес знаходить свій подальший вияв в умовах розбудови багатонаціональної Української держави.

Примітки:

1. Збірник узаконень України.-1924.-N43.-Ст.272.
2. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8-11 января 1927 года. Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы.-Издание ЦКНМ при ВУЦИК.-Харьков,1927.-С.171.
3. Положення про організацію справи освіти національних меншостей, які населяють територію УРСР //Укр. іст. журн.-1990-N8.-с.94-99.
4. ЦДАВОВУ України.-Ф.166,оп.5,спр.833.-Арк.228. 5. Там самс.
6. Бондар А.Д. Развитие суспільного виховання в Українській РСР (1917-1967).-К.,1968.-С.33.
7. ЦДАВОВУ України.-Ф.166,оп.3,спр.1011.-Арк.25.
8. Там само.-Оп.5,спр.835.-Арк.197.



9. Там само.-Ф.І.оп.20,спр.2496.-Арк.7.
10. Бюлетень Народного комісаріату освіти України.-1927.-N16.-С.7.
11. Скрипник М.О. Перебудовними шляхами //Більшовик України.-1931.-N12.-С.26.

Олександр Кузьмінець
Валерій Тертичка

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ УЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ У 20—30-ті рр.

Виникнення нового соціального устрою завжди аимагає створення своєї школи, яка керувалася б його цінностями та орієнтирами. Гострою проблемою у перші роки радянської влади було формування системи підготовки вчительських кадрів.

Жовтнева революція спричинила глибоке розшарування в суспільстві, зокрема серед учительства, більшість якого її не сприйняло. Частина пасивно ставилась до того, що відбувалось, інші відкрито висловлювали недовіру та незадоволення політикою нової влади.

Більшовицька партія вдалася до тактичного ходу по залученню старих спеціалістів не тільки на виробництві, але й у галузі освіти. Згодом, коли за їх допомогою були підготовлені нові кадри, старих спеціалістів почали планомірно знищувати, оголосивши їх "класовонезрілими елементами", "контрою" і т. п.

Нові кадри підбиралися у відповідності з соціальним походженням та ідеологічними переконаннями, але залишковий принцип фінансування потреб освіти призводив до величезного дефіциту учительства. Так, в кінці 20-х рр. у школах України працювало близько 67,5 тис. учителів.



Для забезпечення мінімальних потреб не вистачало близько 25 тис. спеціалістів та і наявні педагогічні кадри не могли задовольнити вимог. Наприклад, за переписом 15.XII.27 р. з вищою освітою у школах працювало лише 10,1% учителів, 12,8%—закінчили педтехнікуми, 5,6%—середні школи, 21,1%—мали нижчу освіту. До вчительської праці залучалися люди з 4-річною радянською освітою, можна навіть сказати, елементарно неграмотні, з низьким культурним рівнем. Радянська влада від нового вчителя вимагала небагато. Він повинен був лише чітко виконувати соціальне замовлення, а фактично—вказівки партії. Вчитель перетворювався у своєрідний механізм без власної волі та творчої ініціативи.

Своєрідність становища вчителя полягала й у його стосунках з державою. До жовтня 1917 р. вчитель був економічно незалежним від держави, він володів приватною власністю та певними особистими правами. За радянської влади з втратою економічної самостійності вчитель потрапляв у повну, майже кріпосну залежність від держави.

Зниження престижності вчительської професії пояснювалося ще й зuboжілим існуванням учителів (мізерною заробітною платою, яка була навіть нижчою від зарплати чорноробочого: на 1930 р. різноробочий отримував 61 крб., а вчитель—50 крб.). Крім цього виплата грошей дуже часто затримувалася в середньому на 2—6 місяців. Так, райвиконком на запит спілки вчителів у Генічеському районі Одещини відповів, що "за відсутністю коштів він не має змоги перевести гроші для зарплати вчителям", тим більше, "що протягом 6—7 місяців з голоду не померли, адже жодного випадку голодної смерті не було, значить все в порядку".

Під час колективізації й голоду 1932—1933 рр. була прийнята постанова Політбюро ЦК КП(б)У "Про постачання сільських вчителів хлібом", яка цілком відповідала партійно-бюрократичному стилю керівництва. Адже в більшості випадків на місцях не було ні фондів, ні реальної можливості звернути якусь увагу на матеріальний стан педагогів, тому й ставлення до них було відверто приниз-



ливе. (Наприклад, голова сільради з трибуни заявив, що "хай учителі жеруть декрети" і потім, "якщо учителя добре годувати, він зовсім перестане працювати").

Недостатню кількість вчителів у місті та на селі заповнювали комуністами й комсомольцями, використовуючи вольові методи і командно-адміністративної системи. Здійснювалося також планомірне переселення вчителів з однієї республіки в іншу. Так, на початку 30-х років до РСФСР було відряджено близько тисячі вчителів за комсомольськими путівками.

Більшовицька влада намагалася показати світові удавану прихильність національним традиціям (на Україні це була українізація). Але по суті було зроблено спробу, використовуючи національні елементи, прищепити ідеї комунізму народам радянської імперії. Небажаним для влади результатом українізації стало відродження національної самосвідомості народу. Тому в кінці 20-х рр. цей процес було поступово згорнуто.

Серед учительства проводилась активна робота по його ідеологізації та політизації, розгорталась рішуча боротьба з "антирадянською роботою окремих елементів", упереджувалась діяльність "антирадянських організацій" і їх вплив на дітей.

Про вимоги "застосовувати репресії" свідчать такі факти. В доповідній записці ДПУ від 7.VI.29 р. N 55725 читаємо, що в Києві "ліквідовано українську організацію молоді під назвою СУМ (Союз української молоді)". Далі констатовалося про "наявність серед членів "СУМ" іншої сфальсифікованої організації—старих досвідчених педагогів, які направляли до політичної розпусти молодь".

Постійні чистки "культурного фронту від ворожих елементів" не залишили осторонь і педагогічні кадри. Так до "класово-ворожих" елементів було беззастережно віднесено 9.5% учителів України, а в ряді районів "засміченість" педагогів "ворожими елементами" визначалась у 30—40%.

За офіційною статистикою серед працівників і вчителів у 1933 р. налічувалось близько 1561 "ворогів народу". Серед



них було виявлено "петлюрівців—112 чол., білих офіцерів—115 чол., вихідців із куркулів—145 чол., засуджених за контрреволюцію—44 чол.". До початку нового навчального року усі вони звільнені з роботи. На переважну більшість чекали в'язниці і табори.

Як правило, для членів партії ув'язненню передувало партійне похарання. Так, на засіданні Полтавського обкому КП України у 1937 р. як "троцькістів-дворушників" було виключено з партії 41 учителя, а децх пізніше—ще 25 чол. як "заарештованих органами НКВС". У 1939 р. органами влади лише у Полтавській області було засуджено 39 педагогів, як таких, що мали особисту точку зору, або за соціальним походженням були "класово-ворожими", і просто не донесли на колегу. Всього ж близько 4 тис. учителів було звільнено із шкіл України як "класово-ворожі" елементи.

Репресивні заходи нанесли непоправних втрат школі, ще більше загострили проблему її кадрового забезпечення. В результаті справа освіти і виховання потрапила до рук людей некомпетентних, але ідеологічно витриманих, готових проводити в життя більшовицькі ідеї. Школа та педагоги не лише знаходились під тотальним тиском та контролем системи, але й перетворилися в її органічну і складову частину.

Петро Кравченко

ШКІЛЬНА ОСВІТА НА ПОЛТАВЩИНІ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Освітня політика німецько-фашистських загарбників була частиною загального плану колонізації і духовного порозволення українського народу. Згідно наказу



рейхскомісара України Е. Коха (січень 1942 р.) дозволялося відкривати лише початкові ("народні") школи, де дітям мали прищеплюватися почуття покірності німцям, старанності і слухняності. Але і в умовах німецької окупації працівники освіти та вчителі-патріоти намагалися відновити мережу навчальних закладів, відродити позбавлену ідеологічного тиску національну школу, яка б виховувала в дітей любов до своєї Батьківщини-України, почуття національної самосвідомості.

Частина шкіл області відновила свою роботу на початку 1942 р. Протягом 1942-1943 навчального року в Полтавському районі вже працювало 68 початкових шкіл (166 класів), де навчалось близько 4 тис. учнів, в Диканському—32 школи (2548 дітей), Миргородському—26, Пирятинському—42, Кременчуцькому—32, Машівському—26. В Гадяцькому районі навчалось 3067 учнів, Зіньківському—2595, Петрівському—1326. Та все ж, значна частина дітей залишалася поза школою. Так, у Полтаві із 18670 дітей віком до 16 років в 11 початкових школах навчалось 1720, а у 8 професійних школах—ще близько 1200, тобто різними формами навчання було охоплено лише близько 10 відсотків дітей шкільного віку. По селах області цей відсоток був ще меншим.

Низькою була і успішність дітей. В перших класах шкіл Кременчуцького району вона складала 59 відсотків, у других—65, третіх—62, у четвертих—53. Школи були недостатньо забезпечені зошитами і підручниками, оскільки використовувати посібники радянської школи було заборонено. Практикувалася примусова праця дітей. Постійно чи періодично їх залучали до виконання сільськогосподарських робіт. За розпорядженням Гадяцького окружного німецького комісара по закінченні школи діти зобов'язувалися два дні на тиждень працювати на громадських дворах: проводити прополку, збирати шкідників, лікарські рослини тощо.

Значно менших втрат зазнали професійні, головним чином сільськогосподарські школи та технікуми. Їх мережа розширилася, оскільки значну частину старших класів се-



редніх шкіл області було перетворено на сільськогосподарські профшколи. Влітку 1942 р. відновили роботу Березово-Рудківський сільськогосподарський технікум і Лубенський технікум технічних культур. В Шишаках почав працювати сільськогосподарський технікум, де навчалося 125 студентів, а в Яреськах—агрономічна школа з трирічним терміном навчання, яка мала готувати фахівців по садівництву, городництву та рільництву.

В кінці лютого 1942 р. на базі евакуйованого Полтавського сільськогосподарського Інституту відкрилася сільськогосподарська школа з трирічним строком навчання. Її слухачами стали студенти II і III курсів Інституту—всього близько 250 чоловік. Викладачами в ній працювали 6 професорів, 2 доценти, 2 старші викладачі і 2 асистенти вузів. Тоді ж відновилося навчання і в Полтавському музичному училищі ім. М. Лисенка на відділах фортепіано, духових та народних інструментів, а при Полтавському краєзнавчому музеї було утворено художньо-промислову школу з відділами художніх вишивок, килимарським і ткацьким. Дитячі музичні школи працювали в Полтаві і Кременчуці.

З метою підготовки педагогічних кадрів до роботи в національній українській школі в грудні 1942 р. в Полтаві було скликано тижневі курси, на яких пройшли підготовку близько 300 вчителів міста і області.

Національна школа потребувала і нових підручників. На початку 1942 р. відділом освіти Полтавської міської управи (керівник—Ф. Тирель) вперше в Україні в умовах окупації за місяць було видано український буквар, читанки, підручники з української та німецької мов, шкільний збірник пісень. В їх підготовці брали участь учителі та методисти Ф. Поливайло, О. Кустолян, Гармаш, Голубицька, Гревцова та ін. За браком паперу підручники мали невеликий формат і обмежений тираж. Позбавлені ідеологічних нашарувань, вони мали на меті повернути дітям їх дитинство.



Отже, незважаючи на німецько-фашистський окупаційний режим, на Полтавщині були зроблені певні кроки на шляху відродження української національної школи.

Віктор Ревежук

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ПОЛТАВИ В ЧАСИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Вступ німецьких військ до Полтави у вересні 1941 р. населення міста зустріло не лише зі страхом і настороженістю, але й з певною надією, що гітлерівський окупаційний режим буде менш жорстоким від сталінського. Радянська влада терором і репресіями душила будь-які прояви українського національного життя, отруюючи свідомість людей класовою ненавистю і більшовицькою нетерпимістю.

Видатний український письменник У. Самчук, який відвідав Полтаву влітку 1942 р., з гіркотою писав: "Царський режим за триста років не зробив з нею того, що більшовицький за двадцять." Однак, не кращим виявилось становище Полтави і за німецької окупації. Німці встановили повний контроль над всіма сферами господарського, культурного і суспільно-політичного життя полтавців. Українцям дозволялося займати тільки найнижчі посади в місцевій адміністрації.

Крайня жорстокість обох режимів ставила жителів у безвихідне становище. Зберегти власне життя—стало турботою більшості з них. З різних мотивів (крайне зубожіння, пошуки роботи, задоволення власних амбіцій тощо) частина жителів міста в тій чи іншій мірі стала на шлях співпраці з німцями. Але серед маси знедолених чи скривджених радянською владою людей знаходилися і патріоти, які



широ прагнули послужити своєму народові у скрутний для нього час в царині національного відродження та культурно-просвітницької діяльності.

Саме такою була Ф.Є. Тирлець, яка восени 1941 р. очолила відділ освіти Полтавської міської управи. У його віданні перебували практично всі культурно-просвітницькі установи міста: школя, театри, музеї, бібліотеки. Завдяки Ф.Є. Тирлець на чолі їх були призначені національно свідомі українці.

Щоправда, освітня політика фашистів була частиною загального плану колонізації і духовного поневолення українського народу. Згідно наказу рейхскомісара України Е.Коха (січень 1942 р.) дозволялося відкривати лише початкові ("народні") школи з трирічним терміном навчання. Але і в цих умовах вчителі-патріоти намагалися відродити позбавлену ідеологічного тиску національну школу, яка б виховувала у дітей любов до своєї Батьківщини-України і давала їм основи знань. Весною 1942р. в Полтаві працювало 11 шкіл (на осінь їх число збільшилося до 15), але більшість дітей залишилася поза школою: на початку 1942р. в Полтаві налічувалося 18 670 дітей віком до 16 років, але школу відвідувало тільки близько 2 тис.

З метою підготовки вчительських кадрів для роботи в національній українській школі в грудні 1941 р. у Полтаві були скликані тижневі курси, на яких пройшли перепідготовку 180 вчителів міста.

Відроджувана національна школа потребувала і нових підручників. Буквально за місяць відділом освіти було підготовлено і вперше в Україні в умовах окупації видруковано в напівзруйнованій міській друкарні український буквар, читанки, підручники з української та німецької мов, шкільний збірник пісень. В їх підготовці взяли участь вчителі та методисти Пошивайло, Михайленко, Кустолан, Гармаш, Голубицька, Гревцова та ін. В основу підручників було покладено кращі здобутки української педагогіки. Позбавлені ідеологічних нашарувань, вони мали на меті



повернути дітям їх дитинство. За браком паперу підручники мали невеликий формат і обмежений тираж.

Середні школи було закрито, або перетворено на професійні. У 8 фахових школах (сільськогосподарській, землевпорядній, фармацевтичній, музичній, художньо-промисловій, деревообробній, фельдшерській і ремісничій) навчалося близько 1200 дітей. Найбільшою з них була школа на базі колишнього сільськогосподарського інституту, в якій навчалося 250 чоловік, головним чином з числа колишніх студентів. У школі працювало 6 професорів, 3 доценти і 4 викладачі інституту.

В кінці 1941 р. відновив свою роботу Історико-краєзнавчий музей. З решток історичних цінностей, яких не встигли пограбувати за роки радянської влади, був відкритий зал історії Полтави та утворені нові відділи: іконопису, історії української культури, етнографічний та природничий. Співробітники музею поповнювали його експозиції старовинними предметами народного побуту та церковними речами. В березні 1942 р. при музеї було відкрито художньо-промислову школу з відділами килимарським, ткацьким та народної вишивки.

18 квітня 1942 р. розпочала роботу художня майстерня, яку очолив О.В. Трирог. В ній працювали відомий іконописець Ф.П. Діхтяр, молоді художники Є.В. Вольський, В.Д. Григоренко, М.А. Бакало та ін. Художнім консультантом майстерні був В.П. Лапа. Працювала також малярно-декоративна майстерня з цехами іконописним, декоративним, пейзажним та столярним, а також художньокооперативна артіль ручної вишивки імені Л. України.

В умовах окупації почала відновлюватися Українська Автокефальна Православна церква (УАПЦ), погромлена більшовиками на початку 30-х років. З метою підготовки священників при Архієрейській раді УАПЦ у квітні 1942 р. відкрилися 6-місячні богословські курси, на яких навчалося 30 чоловік, переважно з вищою освітою. Влітку цього ж року Полтавщину відвідав єпископ Переяславський (в май-



бутньому патріарх) Мстислав. 17 липня з цієї нагоди в Покровській церкві відбулася соборна служба.

В Полтаві працювали міська бібліотека з читальним залом, театр-вар'єте, театралізований ансамбль української пісні і танцю під керівництвом Боцюна, дитячий театр з балетною студією (20 чоловік) та хором (40 дітей), а також літня естрада в Петровському парку.

На шпальтах окупаційних газет, зокрема "Голосу Полтавщини", публікувалися статті про визначних діячів українського національно-визвольного руху М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Винниченка, О. Кониського, Є. Коновальця, С. Петлюру, заборонені за радянської влади поезії В. Самійленка, П. Чубинського, О. Олеса та ін.

7 жовтня 1941 р. відновив роботу Полтавський музично-драматичний театр, в якому до червня 1943 р. відбулося 350 вистав і 123 концерти. Їх відвідало 324.945 глядачів з числа місцевих жителів та німецьких солдат. Репертуар театру становили як класичні твори українських драматургів та композиторів (П. Гулака-Артемовського, І. Котляревського, М. Аркаса, М. Лисенка, М. Старицького та ін.), так і західноєвропейських, в тому числі "Сільська честь" Масканьї, "Маргарита" Гуно, "Мадам Батерфляй" та "Богема" Пуччіні, "Кармен" Бізе та ін. Вперше на українській сцені в Полтаві було поставлено оперу Бетховена "Фіделіо".

В театрі працювало 285 чоловік, в тому числі 75 хористів (хормейстер Л.П. Шаповаленко) і 45 чоловік оркестру (диригенти—П. Рябінін, С. Соколовський, Г. Жуковський). Сценічні вистави відбувалися під керівництвом відомих режисерів І. Лук'янова-Запорожченка, П. Вольфера, С. Бутовського, П. Захарова та Григораша. Серед артистів театру своїм талантом відзначалися Б. Гмиря, В. Баранович, І. Безрідний, В. Багмет, П. Захаров, Г. Михайлова, М. Писанка та ін.

Урочисто відзначалися Шевченківські свята в Полтаві. До 81-ої річниці від дня смерті поета міська управа створила комісію в складі Ф.І. Борківського (голова управи), Ф.Є. Тирель (керівник відділу освіти), Кудрицького (керівник відділу мистецтва) та Г. Ващенко—редактора



часопису "Голос Полтавщини". 10 березня 1942 року в головному залі міської управи з цієї нагоди відбулося урочисте зібрання і концерт, в якому взяли участь хор музично-драматичного театру, ансамбль бандуристів та окремі солісти. Вони виконували пісні на слова поета, сцени з "Гайдамаків", твори Лисенка "Жалібний марш" і "Б'ють пороги" та "Помер поет" І. Стеценка. В Полтавському історико-краєзнавчому музеї працювала тематична виставка мистецьких творів тогочасних майстрів Полтавщини, серед яких виділялися картини "Катерина" І.Ф.Тонкоглаза, "Мені тринадцятий минало" М.О. Білоуса, "Шевченко-художник" С.Г. Бродського, "Шевченко-солдат" О.Л. Грена та випалений по дереву портрет Т. Шевченка художника Н.В. Вернера. В школах міста пройшли Шевченківські дитячі ранки, на яких діти читали вірші та співали пісні на слова поета.

Окупаційна влада з початку не перешкоджала відродженню національного життя, хоч і тримала його під постійним контролем. Але вже з весни 1942 р. вона почала жорстоко придушувати будь-які прояви українського націоналізму. Расова доктрина гітлерівців передбачала масове винищення та нещадну експлуатацію українців на користь нацистської імперії. Тому окупанти не допускали навіть думки про відродження української державності чи якихось владних або організаційних структур. У березні 1942 р. було заарештовано голову Полтавської міської управи Ф.І. Борківського. За повідомленнями німецьких властей, разом з трьома спільниками, він виношував плани "створення української армії для боротьби з німецьким вермахтом". Припинили своє існування відновлені "Просвіти", почалося переслідування УАПЦ. Зі сторінок окупаційних україномовних газет зникли патріотичні публікації і посилилася пропаганда фашистської ідеології.

Жорстока і необачна політика окупантів дуже швидко і невідворотно настроїла проти себе переважну більшість жителів Полтави, як і всієї України. Окупант залишався окупантом.



Микола Степаненко

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

Івана Котляревського по праву вважають зачинателем нової української мови передусім тому, що основу його творів становить жива загальнонародна українська мова—той ґрунт, на якому формувалася літературна мова, бо, як відомо, “Історія літературної мови—це насамперед історія ... літературної обробки багатств загальнонародної мови і творчого збагачення та поповнення їх за рахунок нових мовно-стилістичних цінностей”¹. Письменник розкрив невичерпне лексико-семантичне багатство серед ньонаддніпрянського діалектного масиву, зокрема рідної йому полтавської говірки—джерела української літературної мови.

За спостереженнями В.С. Ващенка, Ф.П. Медведєва, П.О.Петрова², в “Енеїді” представлено сім тисяч слів, що входять до різних тематичних груп, лексико-семантичних підгруп: від слів на позначення предметів побуту, знарядь праці, продуктів харчування (сорочка, корсет, очіпок, кухоль, вагани, молоток, клепало, обценьки, вареники, ковбаса, калганка, сирівець) до назв суспільно-політичних понять, військових термінів, звань (устан, союз, власть, неволя, право, шабля, мундир, сержант, боєць, муштра, ранжир, прапор). Разом із тим автор “Енеїди”, “Наталки Полтавки”, “Москаля-чарівника” показав невичерпні стилістичні можливості мови: творчо поєднав стилістично нейтральну і стилістично марковану лексику, зокрема діалектизми, варваризми, вульгаризми, заґрублі слова (пор.: кожух, син, ворог, порох і вижлуктити, шльоха, сучище, шлятися, налігатися); розкрив широкий



діапазон лексичної синоніміки (напр.: говорити—розказувати, розмовляти, докоряти, верзти, щебетати, балагурити, базікати, бурчати, ворчати, бормотати, мурмотати, харамаркати, цвенькати, сипати, белькотіти та ін.). Письменник розпочав і значною мірою здійснив нормування української мови на різних рівнях: фонетичному, лексико-фразеологічному, морфологічному, синтаксичному і стилістичному. Запропоновані ним системи ляжуть в основу пізніше сформованих літературних норм української мови.

Своєю творчістю Котляревський указав на джерела збагачення української мови. Ними є жива народнорозмовна мова і запозичення із споріднених чи неспоріднених мов. Водночас письменник був свідомий того, що базу розвитку мови має слугувати національний ґрунт. Про це свідчать макаронізми, наявні в “Енеїді”, що являють собою суміш латинських назв з українськими, старослов'янськими, які надмірно і без особливої потреби використовуються Тетерваковським, та зукраїнізовані русизми.

Заслуга письменника, як бачимо, виявилась і в тому, що він уперше порушив проблему культури мови і вказав шляхи її розв'язання.

Стоячи на межі двох епох—епохи старої української мови, яка інтегрувала в собі традиції запозиченої старослов'янської мови та живомовної стихії, і епохи нової української мови, що базувалася на сучасній Котляревському мовній практиці, письменник власною мовною діяльністю вказав на реальні перспективи останньої і визначив місце та роль першої—незрозумілої для українців мови, яка обслуговувала головно церковно-релігійну сферу. Іван Котляревський “зупинив” процес масового проникнення старослов'янських у “просту мову”. Започаткована ним традиція була продовжена Г. Квіткою-Основ'яненком, Є. Гребінкою, П. Гулаком-Артемовським, А. Метлинським, Л. Боровиковським, М. Костомаровим та ін. Думається, що саме лінгводіяльність І. Котляревського значною мірою вплинула на мовну практику Т. Шевченка, котрий виробив систему цілеспрямованого використання старо-



слов'янізмів: з одного боку, вони надають описуваним подіям урочистості, піднесеності, патетики, інтимності, люб'язності і, з іншого, виступають засобом створення сатири, іронії, негативного ставлення до зображуваного.

Прогресивна роль Івана Котляревського в історії вироблення сучасної національної української літературної мови визначається і тим, що він уніс помітний вклад у розвиток орфографії та лексикографії. Правописна система його базувалася на фонетико-морфологічних засадах, хоч досить часто траплялися відхилення, що пояснюється впливом функціонуючої на той час історико-етимологічної орфографії.

У лінгвістиці існують різні погляди щодо Словника 1798 року як додатка до "Енеїди". Одні мовознавці (П. Волинський, М. Павлюк, А. Москаленко) автором "Собранія Малоросійскіх словъ, содержащихъ въ Энеидѣ, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ Малоросійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или коренныхъ Російскихъ, но неупотребительныхъ"³ вважають Івана Котляревського. На думку інших, укладачами Словника є видавці поеми—М. Мацапура (цієї точки зору притримується Н. Житецький), І. Каменецький (таке припущення висловлюють М. Возняк та А. Ляшенко). Частина дослідників, як твердить П. Тимошенко, вдаються до назви "Словник при "Енеїді" І. Котляревського" і таким чином уникають питання авторства або ж користуються послугами безособових речень (Б. Грінченко, П. Горецький).

Досить переконливо обґрунтував авторство словника П.Тимошенко⁴. Учений використав різні факти, які аргументовано доводять, що укладачем Словника є сам автор "Енеїди". Це насамперед дані порівняльного лінгвоаналізу Словника, виданого у 1798 р., зі Словниками, котрі побачили світ у 1808, 1809 та 1842 роках, до яких Котляревський мав безпосереднє відношення. Окрім того, П. Тимошенко взяв до уваги свідчення сучасників письменника, дослідників його творчого і життєвого шляху про збирання Іваном Петровичем мовного матеріалу, знання мов. Одержані відомості "розшифровують" деякі словникові статті,



дозволяють встановити творчу манеру укладача, його лексикографічний почерк. Окремо треба сказати про дослідження П. Тимошенком правописної системи оригіналів творів—“Енеїди”, “Наталки Полтавки”, “Москаля-чарівника”. Правописний варіант Котляревського за своєю природою є “перехідним від старого українського етимологічного до нового фонетичного, але з російськими елементами”⁵. Учений встановив таку закономірність: Словник надруковано таким же правописом, як і поема та п’єси. Зрештою, твердить П. Тимошенко, “якби Словник 1798 року належав комусь із упорядників видання, то навряд чи він погодився друкувати його не під своїм прізвищем, а під прізвищем самого автора “Енеїди”⁶. Та, мабуть би і сам Котляревський, висловлюючи невдоволення з приводу опублікування “Енеїди” без його дозволу, якось би зреагував на вміщений у кінці твору лексикографічний матеріал.

Отже, залишаючи авторство Словника за автором “Енеїди”, треба сказати, що Іван Котляревський був не лише прекрасним поетом і драматургом, а й талановитим лексикографом, який творчо продовжив і розвинув словникову продукцію української мови, зокрема лексикографічну практику Лаврентія Зизанія, Памви Беринди та Ф. Тумановського.

Як відомо, початок історії української лексикографії пов’язується з ім’ям Лаврентія Зизанія—Тустановського, автора “Лексика сирьчь реченія, вькратцьь събра(ь)ны из словенскаго языка на простый рускій діалекть истолькованы” (1596 р.), що містить 1061 словникову статтю. Старослов’янські та іншомовні слова перекладаються відповідниками-синонімами української мови. Наступною важливою лексикографічною працею став “Лексіконъ словеноросскій и имень Тлькованіе” Памви Беринди (1627 р.), реєстр якого включає близько семи тисяч старослов’янських та іншомовних лексем, переданих синонімами живої української мови.

Словник Івана Котляревського найближче стоїть до “Изьясненія малороссійскихъ реченій...” Ф. Тумановського,



що вийшов у світ у 1793 р. Він охоплює 333 слова, перекладених російською мовою. Матеріалом для Словника послужили історичні твори "Манифестъ гетьмана Богдана Михайловича Хмельницького" і "Лѣтописецъ Малая Россіи", опубліковані Ф. Тумановським у журналі "Російській Магазинъ". Специфіка "Собрания малороссійскихъ словъ..." І. Котляревського полягає в тому, що реєстр формується не на базі старослов'янської лексики, як у попередників, а складається зі слів, усталених зворотів живої української мови того періоду, до них же наводяться відповідники чи тлумачення російською мовою. Ця лексикографічна праця адресована, звичайно ж, російськомовним читачам, а також українцям різних регіонів, які могли не зрозуміти окремих слів середньонаддніпрянського діалекту. Сам автор дає коментар до таких лексем, наприклад: Ковтки, называются въ степныхъ мѣстахъ серги; Балка, степное слово, долина. Словник охоплює 972 лексичні одиниці. Це неповнозначні і самостійні власне українські і запозичені з інших мов слова, що активно функціонують в українській мові і, як правило, не мають російських відповідників. Серед неповнозначних слів скрізь фіксуються применники (ВИДЬ, його фонетичний варіант ОДЬ, МИЖЬ, ПИДЬ, СПИДЬ), сполучники (АБО, МОВЬ, НЕБИ, ХОЧА, ЧИ, ЩО, ЩОБЬ, ЯКЬ), частки (АЖЬ; ОСЬ, ОЦЕ). Граматична природа самостійних лексем різноманітна: це іменники, прикметники, дієслова, прислівники, займенники. Функціональна активність зберігається за дієсловами та іменниками, що є цілком природним фактором. Поряд із лексичними одиницями в Словнику зустрічаються розмовні фразеологізовані сполуки, яким відповідають у російській мові інші усталені звороти мови або ж окремі слова: Точить балясы, болтать вздорь; БЕБЕХИ НАДСАДИТЬ, отвалиять бока; ВЪ ТРИ ВИРВЫ, въ три шеи; ТАНЦОВАТЬ ГАЙДУКА, танцовать въ прыядку; ЗЪ СЕРЦЯ, съ досады; ДАТЬ КАБАКА, дать йозду; ПРОБУ КРИЧАТЬ, караул кричатъ; ХОДИТЬ НА РАЛЕЦЬ, по нарочитымъ праздникамъ ходить на поклонъ съ подаркомъ.



Семантична наповненість Словника Котляревського досить об'ємна. Тут фіксуються власні імена (Ганна, Грицько, Олешко, Омелько, Пархомь Яцько), клички і назви тварин (Бровко, качка), назви людей за родинними стосунками, родом діяльності тощо (зовиця, ятровка, кухарь, кравець), назви рослин (козельці, шавля), назви дій і процесів, пов'язаних з людиною, навколишнім світом (брехать, гомонить, пробуркаться), назви ознак, які характеризують людину, предмети і явища об'єктивної дійсності (бридкій, гарный, гідный, кирпатый парьстый, пидборный, пнявый) та ін.

Розташовані в алфавітному порядку словникові статті мають різну структуру. Найпоширенішою є така, коли до українського слова добирається найточніший російський відповідник, який відділяється комою Агрус, крыжовникъ; Болячка, чирей; Глекъ, кувшынь; Зробить, съдлать; Якъ, какъ. Цей опис застосовується тоді, коли міжмовні відповідники збігаються за значенневою природою і стилістичними властивостями. Досить часто автор вдається синонімічного перекладу: Бондарь, обручникъ, бочарь; Змарнеть, похудеть, известись; Нищечкомъ, потихоньку, украдкой. Трапляється і зворотний процес: до двох чи кількох українських слів подається один російський відповідник: Веселка чи оселка, радуга; Саета или сіета, тонкое сукно. Така методика має місце тоді, коли в українській чи російській мовах функціонують слова-дублети або утворюються семантико-стилістичні чи стилістичні синоніми. Іван Котляревський вдавався також до описового перекладу, що зумовлюється відсутністю адекватного відповідника українському слову чи сполученню слів у російській мові. Зустрічається двослівний і багатослівний опис: Бедренець, род травы; Варенуха, хльбное вино или наливки варенья съ сухими плодами, медомъ и пряным кореньемъ. Особливого лінгвістичного коментареві піддаються застарілі лексеми та словесні сполуки. Автор уводить до словникової статті ремарку "бывший": Бунчужный, блюститель бунчуга бывшихъ Малороссійскихъ Гетьмановъ, знаменосецъ; Компанійци, бывшее легкоконное



войско въ Малороссій: Пиникеры, бывшее конное регулярное Малороссійское войско. Особливі труднощі виникають при перекладі слів, що вживаються в переносному значенні. Це відчув автор "Енеїди" і увія до свого словника ремарку "въ перен. смыслъ": Багач, въ перен. смыслъ огонь. При іншомовних словах, що поповнили активну лексику української мови, подається етимологічна довідка (пояснення походження іншомовного слова, його графічний оригінал, у разі потреби стисло викладаються додаткові коментарі): Барило, Французское слово, Baril, бочсноп. Шпуге, нѣм. слово Spreuen, плавать; говорится, море шпуге, море волнуєть; Пранциберъ, испорченное нѣм. слово Reinzilder, чистое серебро, выжого. Зафіксовані слова німецького, латинського та французького походження. Щоправда, тут зустрічається багато непослідовностей: не всі іншомовні слова пояснені, окремі тлумачення є помилковими, як, скажімо, віднесення лексеми митью до латинської мови.

Загалом же, Словник, укладений Іваном Котляревським як додаток до його безсмертної "Енеїди", над якою він "26 лет баюшки баю" (мабуть, і над Словником довелося працювати стільки ж), виконав своє основне призначення—він був довідником при читанні поеми. Лексикографічний досвід Івана Котляревського наслідували інші автори: О.Павловський—"Краткій малороссійскій словарь", уміщений при "Грамматике малорусского нарѣччя" (1818 р.); П. Білецький-Носенко—"Словарь малороссійскаго, или юго-восточнорусскаго языка..." (40-і рр. XIX ст.). Та й сучасні укладачі українсько-російського словника прагнуть, як і Котляревський, до українських слів і словосполучень віднайти найтонші російські відповідники, а в разі їх відсутності вдаються до описового перекладу.

Примітки:

1. Ефимов А. И. История русского литературного языка: Курс лекций. - М.: Изд-во Моск. ун-та. 1959.—С.4.
2. Ващенко В.С., Медведєв Ф.П., Петров О.П. Лексика



- “Енеїди” І.П. Котляревського.—Харків, 1955.
3. Дослідження проводяться за виданням: Енеїда на малоросійській язык перелицтованная И. Котляревским. Часть I (Съ дозволенія Санктпетербургской Цензуры: Иждивеніем М. Парпуры.—Санктпетербургъ, 1798.—114 с., передрукованим в столітню річницю першого видання Енеїди Котляревського коштом і заходом Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові 1898 року (З друкарні Наукового товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського). Надзаголовок “Пам’ятку столітніх роковин відродження українсько-руської літератури”.
4. Див.: Тимошенко П.Д. До питання про авторство Словника при “Енеїді” І. Котляревського 1798 року (І.П. Котляревський та українська література і мова: Доповіді на міжвузівській науковій конференції, присвяченій 200-річчю від дня народження І.П. Котляревського.—К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971.—С. 187-206.
5. Тимошенко П.Д. Зазн. праця.—С.194.
6. Там же.—С.205.
7. Див., напр.: Українсько-російський словник (Укладачі: В.С. Ільїн, К.П. Дорошенко та Ін.—Вид-во четверте.—К.: Укр. рад. енцикл., 1976.—944 с.

Лариса Безобразова

І.П.
КОТЛЯРЕВСЬКИЙ—РЕФОРМАТОР
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Полтавщина внаслідок ряду історичних і геополітичних причин є в своєму роді унікальною територією, що породила й випестувала багато визначних діячів української культури. Згадаймо хоча б Олену Пчілку, П. Мирного,



О. Гончара, В. Барку, Г. Тютюника, Б. Олійника ... Окремо назвемо ім'я І. Котляревського—зачинателя нової української мови і літератури.

Характерно, що перші спроби у реформуванні української мови було зроблено на поетичному терені. Думаємо, що тут далися ознаки глибока народність, національна ментальність такого талановитого літератора і лінгвіста, свідомого українця, справжнього патріота, інтелігента, глибоко освіченої людини, яким був наш славетний земляк. Народність мови, її запашні природні витoki зберігалися (тим більше в неймовірно складних умовах існування українського етносу) в народній творчості. Як відомо, в Україні завжди надзвичайно сильною була саме фольклорна традиція—немирущі українські думи, творчість лірників і кобзарів, пісні Марусі Чурай. Отже, звернення І. Котляревського до поетичної форми було цілком природним і виправданим. Інша справа, якими були на той час літературні поетичні канони і як з ними впорався наш великий земляк. Загальноприйнятою є думка про те, що поетична форма для Котляревського мала суто підпорядковане значення, що в його найвідомішому творі марно шукати поетичні штукарства, що вся композиція "Енеїди" (маємо на увазі саме поетичну композицію як регламентуючий засіб розміщення мовного матеріалу) підпорядкована тільки вимогам ритму.

Однак поетична мова має свої закони. І тому з волі автора чи без такої вона створює певні умови, в яких мовні одиниці функціонують досить своєрідно. Як відомо, мова, що виконує естетичну функцію, багато чим відрізняється від нашого буденного мовлення. Це залежить від багатьох причин, а результатом є вживання мовного знака начебто зі зміщенням, яке стосується усіх аспектів його значення і сприйняття. Усі ми при більш-менш уважному читанні поетичного твору помічаємо це зміщення щодо лексичного значення мовної одиниці, її емоційного забарвлення, стилістичної приналежності тощо. Не так імовірно, що це зміщення відбувається і в граматичному статусі мовної одиниці, що виявляється, коли більшою чи меншою



мірою, в синкретизмі мовних одиниць, у дифузності їх граматичних якостей.

Головною причиною виникнення перехідних і синкретичних одиниць є позамовні фактори—розмаїття явищ дійсності та зв'язків між ними і намагання якомога точніше і повніше відтворити їх мовними засобами, потреба в більш економному, але точному й семантично місткому вираженні інформації про дійсність. Отже, синкретичні мовні одиниці існують завжди, маючи неоднакову питому вагу в різних сферах мовленнєвої діяльності. Поетія, створюючи власну модель реального світу, пропонує і свій спосіб його пізнання. Це виявляється в таких, здавалося б, суто мовних моментах, як уживання займенників, своєрідність функціонування категорії часу та ін. Сприйняття світу автором, ліричним героєм породжує і численні композиційні прийоми, тобто засоби поєднання мовних одиниць. Композиція віршованого твору має чіткі закономірності, не властиві прозі. Саме через це і можна стверджувати, що всі мовні структури в поетичному мовленні набувають більших чи менших особливостей, які й відрізняють їх від мовлення прозаїчного, а тим більше практичного.

Згадаємо тут насамперед так звані сильні позиції в композиції поетичної строфи і взагалі поетичного тексту. Це перш за все слова, що римуються; початок і кінець віршованого рядка, строфи; перенос (енжамбеман); композиційний повтор, що виявляється на всіх мовних рівнях (звукова атракція, лексичний повтор, синтаксичний паралелізм); інверсія, особові назви; епітет; назва твору. Звичайно, час, літературні смаки, жанр, уподобання самого автора суттєво впливають на використання цих композиційних засобів, проте є й деякі загальні закономірності, що зумовлені природою поетичного твору як такого.

Звернімося до "Енеїди" І. Котляревського і проаналізуємо її мовну композицію. Автор використовує майже всі сильні позиції поетичної композиції і робить це досить вдало:



Но зла Юнона, суча дочка
 Розкудкудакалась, як квочка,—
 Енея не любила—страх;
 Давно уже вона хотіла,
 Його щоб душка полетіла //
 К чортам і щоб і дух не пах.
 Еней був тяжко не посерцю //
 Юноні,—все її гнівив ...

або:

“Здоров, Еоле, пане-свату!
 Ой, як ся маєш, як живеш? -
 Сказала, як ввійшла у хату, //
 Юнона.—Чи гостей ти ждеш?..”

Як бачимо, Котляревський досить часто звертається до переносу (енжамбеману), тобто такого розташування мовних одиниць, коли синтаксичне членування не збігається з композиційним, а відтак і ритмо-мелодійним. У результаті мовні одиниці, “розірвані” переносом, набувають певної самостійності, бо посідають сильні позиції. Не будемо твердити, що автором прогнозувався такий ефект. Його досягнуто, і це реальність, на яку не можна не зважати.

Досить часто звертається автор і до інверсії, перш за все з ритмо-мелодійних міркувань, що, проте, не заважає використанню композиційно сильної позиції як об’єктивного засобу виділення мовної одиниці!

Та вже для тебе обіщаюся
 Енеєві ляпас дати ...

Увесь цей фрагмент має інверсійний характер, особливо ж це стосується виділених одиниць, що і потрапили у сильні позиції.

Широко використовує поет композиційний повтор

Плив-плив, плів-плив,
 Що аж обридло,
 І море так йому огидло,
 Що бісом на його дививсь...

Тут ми спостерігаємо повний, або абсолютний, лексичний повтор, який мав, скоріше, граматичну функцію, а саме передає тривалу дію, її розподіленість у часі. Проте у



цьому ж таки фрагменті маємо і досить складний синтаксичний паралелізм, що об'єднує підрядні частини речень (другий і четвертий рядки). Їхній зв'язок конституційовано не тільки власне синтаксичними факторами (до аналізу яких ми звернемося нежче), але навіть і тим, що кожна з цих підрядних частин займає окремий рядок, який починається сполучником що. Проте цей на перший погляд нібито безперечний паралелізм є до певної міри удаваним, тому що при більш пильному аналізі виявляється, що конструкції Що аж обридло і Що бісом на його дививсь насправді побудовано за неодинаковими схемами, що вони на різних правах увіходять до складного речення. Справа в тім, що у другому випадку ми маємо так звану займенниково-сполучникову конструкцію, в якій підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучника що, але не тільки він є конструктивним елементом: ними є ще, крім того, корелят з головної частини так та слово, якому цей останній підпорядковується, або опорне слово огидло. Отже, конструктивні елементи тут так огидло, що, причому підрядна частина формально приєднується до цього опорного словосполучення так огидло, а семантично пояснює всю головну частину в цілому. Паралелізм, який сприймається між предикативними частинами Що аж обридло і Що бісом на його дививсь, змушує шукати його і між конструкціями Плив-плив, плів-плив та і море так йому огидло. Це можливо шляхом "добудови" першої: плів-плив так довго. Тепер і ця конструкція може увійти до складу займенниково-сполучникової. Цікаво, що така добудова поглиблює значення тривалості дії, що вже й так виражене шляхом лексичного повтору. Отже, синтаксичний паралелізм і синтаксичний повтор працюють тут в одному напрямку, підсилюючи один одного.

Типовим для "Енеїди" Котляревського є композиційний повтор у вигляді звукової атракції, що найперше і найпростіше виражається через риму. Вченими не раз відзначався простий, "очікуваний" характер рим у Котляревського. Рими тут дійсно прості, невибагливі, часто римується слова з однієї частини мови. Думаємо, що ця



простота має запрограмований характер і виконує певну естетичну функцію. Зазначимо тут лише одне: вказана звукова атракція, та ще й у словах, що римуються, створює подвійну сильну позицію. Наведемо тільки один приклад, яких у поемі сила-силенна:

Поклали шальовки соснові,
Кругом наставили мисок;
І страву всякую, без мови,
В голодний пхали все куток.
Тут з салом лемішки лигали,
Лемішку і куліш глитали
І брагу кухликом тягли,
Та і горілочку хлитали, —
Насилу із-за столу встали
І спати послі всі лягли.

Звернімо увагу і на пряме звуконаслідування у цій же позиції: лигали-глитали-хлитали.

Іноколи автор вдається навіть до повної рими, тобто не просто до звукової атракції, а до прямого звукового дублювання:

Потім до берега приставши
З троянством голим всім своїм,
На землю з човнів повстававши
Спитавсь, чи є що їсти їм.

Крім переносу, композиційного повтору Котляревський має у своєму арсеналі й Інверсію, і цитацію, і вживання особових імен (та ще й античних, особливо семантично навантажених), і перерваний мовний ланцюг тощо. Тобто він використовує можливості практично всіх сильних позицій у поетичній мовній композиції і в цьому відношенні досягає певної досконалості.

Як бачимо, за життя Котляревського і українська мова, і українська поезика вже піднялись на такий рівень розвитку, що дозволяв вирішення досить складних естетичних і експресивних проблем (які, до речі, в принципі не відрізняються від сучасних). Величезний вплив на діяльність реформатора мови і літератури справило, без-



перечно, середовище, причому не тільки мовне, але й поетичне.

Думаємо, що лінгвокраєзнавчі розвідки, як синхронні, так і діахронні, сприятимуть кращому розумінню ментальності людей у зв'язках з їх довкіллям.

Віталія Ханко

ОСЕРЕДКИ ДЕРЕВООБРОБНОГО РЕМЕСЛА СТАРОЇ ПОЛТАВЩИНИ

Віддавна полтавці з дерева споруджують будівлі громадського, культового й господарського призначення, виготовляють ходовий транспорт, сільськогосподарський реманент, меблі, побутові предмети, посуд, хатне начиння. Широко користувалися різьбленими візерунками, якими мережили все, починаючи з дитячої іграшки й закінчуючи возами, спорудами-хатами й церквами. Дерев'яне будівництво й різьбярство посідало вагомe місце у національній культурі й народному мистецтві, зокрема.

Основний матеріал, яким користувалися майстри—дерево. Лісові масиви, діброви займали у старі часи переважно західну, північну, центральну й частково східну частини Полтавщини.

Найдавніші цехи Полтавщини, пов'язані з деревообробним ремеслом, відомі нам з другої половини XVII ст. Так, теслярський цех у Кобиляках засновано 15 лютого 1667 р. З 1676 р. в Полтаві діяв бондарний цех—відповідний універсал видав полтавський полковник Павло Семенович.

Разом зі столярами, теслями, бондарями, колісниками й возівниками працювали різьбярі і сницарі. З 1695 р. сницар Стефан Мутяниця різьбив іконостас для Преображенського собору Мгарського монастиря, що біля Лубен. У майстерні знаного скульптора, сницаря й різьб'яра Сисоя Шалматова було виготовлено іконостаси для собору Різдва в Лохвиці (1767), Покровської церкви в Ромнах (1768), Свято-



духівського в Ромнах (1773) та Успенського соборів у Полтаві (1773), які, на жаль, не збереглися до нашого часу.

Відомий український історик Опанас Шафонський (на 1786 р.) вказує, що у Прилуках, Глинську, Ромнах, Срібному, Лохвиці, Сенчі, Гадячі, Веприку, Зінькові, Опішному функціонували цехи, що об'єднували майстрів різних ремесел. Вчений зафіксував, що возівники й колісники містечок Груні та Куземина славились далеко за межами Полтавщини. Товар вивозився на продаж у Харківську, Чернігівську, Катеринославську губернії. Торгівля дерев'яними речами та посудом велася і у багатьох населених пунктах старого полтавського краю.

Кількість ремісників губернії, за даними полтавського історика Павла Бодяньського на 1865 р. становила понад 500 чоловік, за земською статистикою на 1878 р.—1183 чол., на 1900—3054 чол., на 1910—9500 чол.

У XIX—поч. XX ст. осередки деревообробництва та художнього різьбярства розподілялися по повітах Полтавської губернії таким чином: Зіньківський (Грунь, Куземин, Зіньків, Великі Будища, Лютенські Будища), Миргородський (Зуївці, Попівка, Зубівка, Велика Багачка, Яреський, Устивиця, Комишня), Золотоніський (Вереміївка, Васютинці, Клішинці, Коврай, Лялинці), Лубенський (Хитці, Калейдинці, Клепачі, Осівці), Полтавський (Мачухи, Полтава, Диканька, Жуки, Терешки), Прилуцький (Левки, Дейманівка), Роменський (Мокіївка, Рогинці, Томашівка, Глинськ), Хорольський (Остап'є), Кобиляки, Кременчук.

Народні майстри й теслі Золотонощини, що мешкали у межиріччі Дніпра та притоки Сули, зводили ошатні хати, церкви, вітряки, шкільні будинки, вишукано різьбили геометричними візерунками із солярними знаками вози, сани, мажі, гринджоли, їх деталі. Віртуозно розмальовували поліхромією скрині, мисники, полиці, посуд, одвірки, наличники з віконницями, навіть скульптуру. На відміну від вереміївських, ложки з містечка Груні були немальовані, з гострим кінцем. Із завершенням у вигляді людських постатей, коней чи риб. Великою популярністю користувалися чисті ложки довершених форм з с. Хитці. Дослідник



кустарних промислів Віктор Василенко на 1885 р. констатує, що на віз укладали 10-11 тис. ложок. Грунські ложки коштували до 17 крб., хитцівські—10-12 крб. Їх вивозили продавати на ярмарки й базари в Гуляй-Поле, Павлоград, Каховку. Найкращі на Лівобережній Україні люльки та курильні трубки з клена чи липи у великій кількості виготовляли ремісники з с. Великої Павлівки, що побіля Зінькова. У XVIII—XIX ст. їх вивозили продавати у землі війська Донського, на Кавказ. У багатьох містечках і селах виробляли бандури та ліри.

Вперше вироби деревообробників і різьбярів полтавського краю експонувалися на виставках сільських творів, що їх влаштовували на ярмарках—знаменитому Іллінському в Ромнах (1846, 1847, 1848), у Полтаві (1851, 1853) і в Києві (1852). Найвищі грошові відзнаки одержали тоді колісники Олексій Лапес, Василь Терещенко, посудник Василь Гайдар, за дерев'яний плуг—Федір Мелешко, за кінний віз—Семен Лодик, за волові ярма—Максим Біленько, Данило Киврич. Ремісники представляли свої речі на престижних виставках: всеросійських—у Москві (1882), Харкові (1887), Нижньому Новгороді (1896), Петербурзі (1902, 1907, 1913), у Полтаві, Ромнах, Кременчуці, Комишні, Лубнах, Миргороді, Нових Санжарах, Зінькові й ін. Преміями й нагородами були відзначені: ложкарі Петро Біда, Федір Процюта, колісники Іван Ванник, Петро Непийвода, люлькарі Самійло Дичко, Іван Мелешко, посудник Павло Безрука. На виставках у Хоролі (1894), Кременчуці (1898) і Полтаві (1909) Іван Ростопереченко, Василь Буряк і Тихон Довгошия представили дерев'яні самокати. З численної армії деревообробників найзначніші успіхи мали уславлені різьбярі краю, класики українського народного мистецтва—батько і син Федот і Прокіп Юхименки, Яків Іщенко, Трохим Хоменко, Гаврило Кулько, Павло Комашко, Федір Коваль, Василь Гарбуз, Платон Кримпоха.

Починаючи з 70-х років минулого сторіччя, кваліфікованих фахівців обробки деревини готували Полтавське ремісниче училище (з 1878 р.), столярно-різьбярські майстерні у Великих Будищах



(спочатку—приватна, з 1913—земська) і в Полтаві (з 1911), художньо-деревообробна майстерня в Полтаві (з 1913), а також до 20 майстерень, підпорядкованих земству. Полтавське земство досить діяльно піклувалося про технічне навчання, про допомогу ремісникам у збуті товарів, про репрезентацію їх виробів на виставках.

Деревообробництво старої Полтавщини свідчить про високий рівень ремісничої вмілості, про виготовлення у величезних кількостях тих речей, що так необхідні були в житті й побуті українців.

Ангеліна Петрова
Валентина Титаренко
Ганна Шаповалова

3 ІСТОРІЯ ПОЛТАВСЬКОЇ ВИШИВКИ

Полтавщина—один з найбільш своєрідних, яскраво виражених центрів народного декоративно-прикладного мистецтва України. З давня набули тут свого розвитку різноманітні види народної творчості і насамперед такі, як гончарство, килимарство, художня обробка дерева, лозоплетіння, набійка, вишивка.

Від народження до самої смерті життя людей було пов'язане з виробами народного мистецтва, вони оточували їх у повсякденному житті: вишиті рушники, доріжки, скатертини, хустки, різьблені або розмальовані мисники з керамічним чи дерев'яним посудом, скрині та ін.

Одяг був повсякденного призначення і святковий. Для щоденного носіння служили білі вишиті льняні сорочки. Вони практичні і прості. Святковий одяг—більш розкішний, привабливий. Сільське населення одягалось виключно у тканини домашнього виготовлення.

По всій Україні був поширений так званий полтавський тип сорочки. В артілях Полтавщини чоловічі сорочки виши-



вались традиційним геометричним орнаментом. Бралась гама м'яких пастельних кольорів, значне місце відводилось техніці білим по білому.

Комір, чохла чоловічих сорочок "чумачок" оздоблювали зубчиками. Для цього спочатку робилася мережка на одну дірочку, потім полотно складалося удвічі, від чого утворювалися зубчики. Кожний зубчик ретельно обкидався нитками і закріплювався. Під ним вишивали вузенький узор або хрестик (ретязь), іноді робили овсяночку—узор з ювелірною розробкою деталей. Стики частин, щоб вони не перетворювалися в грубі рубці, з'єднували ажурними швами, що мали вигляд орнаментальних мережок. Останні несли подвійну функцію—практичну та декоративну. Так дві частини сорочки на чоловічій пазушці з'єднували чер'ячком, городками. Рубці підшивали з одночасним витягненням ниток основи і створенням вузенької мережки. Найбільш простою є мережка прутик на дві дірочки, розміщені одна проти одної. Прутик допомагав зробити природний перехід від рельєфного рубця до орнаментальної композиції пазушки.

Для "чумачок" використовували сірувате домотканне полотно, на якому цікаво проступає білий малюнок, виконаний найчастіше у поєднанні з вирізуванням.

Використання домотканного полотна з великим переплетенням ниток обумовлювало і загальний характер п'ятівської вишивки, геометричні або геометризовані орнаментальні форми, вирішені великими рельєфними масами.

Для більшої контрастності добавляли небілені (сурові) нитки або злегка підфарбовані в блакитно-попелясті відтінки.

При вишиванні "біллю"—білим по білому—утворювався малюнок високого рельєфу зі світлотіньовим моделюванням. Залежно від напрямку світла узор по-різному то відбиває, то вбирає його.

Вишивка білим по білому—своєрідний художній засіб, який асоціюється з красою морозних візерунків, що знайшло відображення в піснях. Вишивання білим по білому, яке до



певного часу характерне для Полтавщини, зустрічається і в інших областях України: на Вінничині, Чернігівщині, що свідчить про широкі культурні зв'язки різних місцевостей України.

За кількістю кустарів-ремісників Полтавська губернія посідала одне з перших місць в Росії. А найбільш відомими були полтавські, решетилівські і сорочинські майстри, які по чотири рази на рік збували свої вироби на ярмарках.

Певна роль у збереженні народного мистецтва, соціальному захисті сільських кустарів належить Полтавському губернському земству. У кінці XIX—на початку XX ст. земство організує ряд екскурсій по вивченню і колекціонуванню народної полтавської вишивки.

На кінець 20-х років були створені всі умови для організації широкої мережі кооперативних вишивальниць артілей, які об'єднували велику кількість вишивальниць. Так, у 1927 р. в м. Полтаві утворилася артіль ім. Лесі Українки. Розміщувалася вона у підвальному приміщенні Полтавського краєзнавчого музею. Артіль об'єднувала кустарів, вишивальниць-надомниць. Першими її організаторами були Н. Залозна, Г. Тихонова, Л. Барбарич, А. Білявська. Артіль мала філії у селах Тахтаулове, Нехвороща, Парасковівка, Мар'ївка, Абазівка.

Наявність на Полтавщині великої кількості кустарів-одинаків вишивальних промислів сприяла більш ранній організації артілей у м. Полтаві, В. Сорочинцях, Опішному, Н. Санжарах, Лубнах, Решетилівці. Провідну роль у розвитку вишивального промислу в районі зіграла так звана Решетилівська школа, яка зосередила в собі всі види промислів: вишивальний, килимарство, ткацький, лозоплетіння. Організація в Полтаві артілі ім. Лесі Українки дала змогу об'єднати кращих майстрів вишивального промислу в організоване виробництво.

Все це дало змогу розширити асортимент виробів: це—рушники, скатертини, доріжки, декоративні подушки, речі для дітей, традиційні чоловічі сорочки "Чумачки", "Українки", жіночі блузки. Вишивка цього періоду,



відзначається насиченістю орнаментальних мотивів, багатством різноманітної техніки традиційної полтавської вишивки.

Орнамент полтавських вишивок глибоко реалістичний. Його назви—“калінка”, “гарбузове листя”, “гречечка”, “терен”, “дубове листя”, “виноград”, “хміль”, “ламане дерево”—говорять про поетичність душі народу, зв'язки з природою. Орнаментальні мотиви здебільшого склалися в великі композиції, якими оформлялись речі декоративного вжитку: рушники, скатертини, доріжки та традиційний жіночий і чоловічий одяг, сучасний одяг.

Полтавська вишивка відзначається багатством техніки і ювелірністю їх виконання. Характерною її особливістю є поєднання в різноманітних композиціях техніки вишивання: лиштви (гладі) з мережками, “виколками”, “солов'їними вічками”, “плетеним ретезем”, “вирізуванням”. Техніка виконання одержала назву від вигляду. Так, “гладь” відзначається гладенькою поверхністю, яка з'являється в результаті рівномірного, строго паралельного накладання стібків; “солов'їні вічка”—круглі, як око соловейка; “вирізування”—ажурний квадратик вирізується і виходить ажурна, прозора техніка; “виколка” виконується методом виколування голкою в одну точку по рахунку ниток; “прутик”, “роздільний прутик”, “гречечка”, “ляхліва” та багато видів іншої техніки.

Велике значення в оформленні речей декоративного призначення несе рушниковий шов, який використовується в оформленні рушників, скатертин, хусточок, і доріжок.

Рушник—це надзвичайне явище вишивального мистецтва Полтавщини. Він має глибоке символічне обрядове значення, використовується в обряді весілля, супроводжує нас протягом всього життя—в радості і в горі. У центрі композиції—образ квітучого дерева з стилізованими квітами і птахами на них, символ квітучого життя на землі. Рушник виконується в червоному оптимістичному кольорі, інколи з невеликим вкрапленням синього. Крім стебелькового шва в рушниках використовуються різноманітні рушникові заповнення площин орнаментом. Серед них “просо”,



"качалочка", "засипка хрестиком" та безліч ін. Рушниковий полтавський стиль говорить про прямий зв'язок зі стилем барокко, який так яскраво виявив себе в багатьох сферах української національної культури.

Вишивання—процес далеко не такий простий, як здається з першого погляду. Гаптування на тонких і кошкових тканинах—робота тривала і копітка. Тому дуже вчасною виявилась пропозиція начальника відділу технічного контролю фабрики ім. Лесі Українки Любові Барбарич вишивати по трафарету.

В 1967 р. у Києві було організовано виставку українського декоративного мистецтва. Були на ній і вироби Полтавської фабрики: 6 ювілейних виставочних рушників, 4 жіночі блузки, три чоловічі сорочки. Їх автори—М. Григоряк, А.Гаркуша, О. Великодна.

16 вересня 1971 р. фабрику ім. Лесі Українки було реорганізовано в головне підприємство виробничо-художнього об'єднання "Полтавчанка". Основною метою об'єднання стала спеціалізація, підвищення ефективності та якості виробництва. До об'єднання увійшло 6 фабрик художніх промислів чисельністю 2800 чоловік. Це фабрики в Полтаві, Кременчуці, Лубнах, Опішному, Нових Санжарах та Сорочинцях.

Марія Григоряк та Лідія Гаркуша, випускниці Київського художньо-промислового технікуму, полюбили неповторну красу полтавської вишивки і пов'язали з нею своє твоче життя. Ці художниці не тільки збагачували і розвивали традиційні форми орнаменту, а й надавали їм нового змісту і звучання, створювали нові композиції, розробляли сучасний асортимент виробів, пов'язаних з побутом наших людей.

В об'єднанні "Полтавчанка" натхненно працювали художники Тетяна Кияшко, Лідія Богинич. За ескізами художників М. Півторацького та Г. Гриня з Опішні створені чоловічі сорочки, жіночі блузки, рушники, тематичні панно.

За 1975—1977 рр. кращим майстрам-виконавцям присвоєно звання "Майстер-художник вищого класу":



М. Вірченко, Г. Кононенко, Н. Щербатих, Л. Мілашенко, О. Зарці та ін.

В 1977 р. за сумлінну працю Олександрі Великодній присвоєно почесне звання "Заслужений майстер народної творчості УРСР".

Вироби, які створює Олександра Кузьмівна—справжнє мистецтво. За 30 трудових років роботи в лабораторії її золоті руки створили близько 500 унікальних, неповторної краси вишивок, які отримали високі оцінки на різних виставках.

Творчий діапазон художниці надзвичайно широкий. Свої вироби майстриня оздоблює нитками білого, пісочно-жовтого, світло-сірого та світло-коричневого кольорів. По сліпучо-білому тонкому маркизеті чи мармурово-білому шовковому полотні мережить вона свої диво-візерунки.

Майстерня народної творчості репрезентувала свої роботи на виставках і ярмарках у Києві, Москві, брала участь у зарубіжних виставках в Брюсселі, Кошаліні, Лос-Анжелосі, Монреалі, Марселі, Парижі, Токіо, Лейпцігу, Буенос-Айросі та інших містах світу.

У 1986-1994 рр. творчий колектив об'єднання проводив велику роботу по пропаганді мистецтва вишивки, брав участь в різноманітних обласних, республіканських та міжнародних виставках і конкурсах.

ТягЄвген Тягло

УКРАЇНСЬКІ - ВЕСІЛЬНІ ОБРЯДИ НА ПОЛТАВЩИНІ

Український народ за свою багатовікову історію створив багато прекрасних звичаїв і обрядів, які стали не-оціненними скарбами, окрасою нашої національної культури. Одним з найяскравіших серед них є весілля.



Весільні обряди вібрани в себе елементи з усіх жанрів народного мистецтва: театралізовані дії, музику, пісні, танці, ігри, дотепи.

За три тижні до весілля жених разом із старостами ідуть до батьків дівчини на сватання, тобто просять їх видати дочку заміж за пропонованого парубка. Традиційна розмова старостів з батьками нареченої пересипана дотепами і жартами. Після згоди молодої і батьків свати обмінюються хлібом, наречена перев'язує сватів рушниками, а ліву руку жениха пов'язує хусткою. Якщо дівчина не давала згоди і відмовляла жениху, то замість хустки підносила йому гарбуза. Разом із сватанням проходять і заручини.

За два тижні до весілля батьки нареченого ідуть до молодої на "оглядини", під час яких домовляються про день і час вінчання та проведення весілля. На другий тиждень після "оглядин" молодої батьки нареченої ідуть до нареченого на "оглядини". Мета "оглядин"—подивитися, куди молодий забирає їх дочку, яке в нього господарство, житло і т. ін.

Не менш поетичним є звичай прикрашання "гільця"—зеленої гілки або маленької сосни квітками, колосками, стрічками, цукерками. До молодої сходяться дружки і уквітчують зелене гільце, яке стоїть у молодої до весілля. Гільце символізує не лише красу і молодість дівчини, а й прощання з дівуванням і батьківським домом, для якого вона віднині—відрізана від дерева гілка.

Цікавим є обряд приготування короваю—весільного хліба. Мати нареченої перед весіллям загадує сусідам, сестрам, коровайницям, щоб ті приходили коровай випікати. Кожна з них несе щось із продуктів. Короваяві у весільному обряді присвячується і пісня, бо ж кажуть у народі: "Коровай без пісні, як молода без роду". Слова пісні такі:

"Ми на коровай ідемо, ідемо, муку й яйця несемо, ще й рожеві квіти, щоб любилися діти.
Несем меду горнець, несем сім кіп яєць.



Ще й рожеві квіти, щоб любилися діти.”

Пекли коровай як правило тільки заміжні вінчені жінки і ця робота теж супроводжувалась піснею:

“Принесем водиці із криниці, замісимо коровай сестриці. Як ми коровай місили, з семи криниць воду носили.

З семи криниць вода, з семи млинів мука, з семи корів масло, ще й яєць півтораєта”.

Озд облякували коровай зображенням голубків, сонця, місяця, зірок тощо.

Кульмінаційним моментом усього комплексу шлюбних обрядів було саме весілля. Всі учасники весілля разом з музиками являли собою “весільний поїзд”.

В день весілля відбувалось: обсіпання молодих житом, вівсом, горіхами, грошима, цукерками, при цьому бажалось:

“Сиплю на вас жито, щоб щасливо було вам жити,

Сиплю на вас просо, щоб весело вам жилося,

Сиплю на вас пшеницю ярову, щоб завжди були ви у парі,

Сиплю на вас овес, щоб завжди вами пишався рід увесь,

Сиплю на вас хміль і квіти, щоб щасливі були у вас діти”.

Обрядове розплітання коси у молодої—символ прощання з дівочтвом. Молодих садили на овечу шкуру чи кожух—символі тепла, щоб молоді ніколи не знали холоду один від одного; годували молодих хлібом з медом—побажання достатку і щастя. Ї знак передачі жінки в повну власність чоловіка, пліч-о-пліч йти разом життєвим шляхом—зв'язували руки молодих хусткою чи рушником. Роздача гостям шматочка короваю від бувалася під спів: “Розбирайся, короваю, з зеленого розмаю, з червоної калини, з зеленого барвінку... на чисту тарілку” і т. д.

Найпоширенішими темами і мотивами весільних пісень, які супроводжували все весілля, були жалі батьків за донькою, а молодої—за ріднею, молодістю; величання та побажання молодим щастя, нарікання на гірку долю невістки під владою примхливої свекрухи, жартівливі пісні.



Наступного дня весілля продовжувалось, але в ньому брали участь переважно одружені, сімейні, які приносили з собою подарунки на "господарство": посуд, борошно, пряжу, господарський інвентар, курей, гусей, овець, телят. Цього дня музика, пісні, танці доповнювались різними жартівливими іграми, переодягненням у різні персонажі.

Всі ці весільні обряди сьогодні знаходять своє впровадження в побуті жителів



ПРОБЛЕМИ КРАЄЗНАВСТВА ТА ОХОРОНИ
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ



Олександр Семергей
Наталія Семергей

АРХЕОГРАФІЧНА СПАДЩИНА
ПОЛТАВСЬКОЇ ВЧЕНОЇ АРХІВНОЇ
КОМІСІЇ (1903—1919 рр.)

26 жовтня 1993 р. виповнилося 90 років з дня заснування у Полтаві губернської вченої архівної комісії (ПУАК). Створена у відповідності до "Положення" 1884 р. для відбору та збереження архівних раритетів української історії, вона протягом 16 років (1903—1919 рр.) була головним осередником наукового життя у Полтаві.

Діяльність ПУАК, окрім суто архівної справи, охоплювала різноманітні напрямки вивчення минулого Полтавщини. Все ж основну увагу члени приділяли читанням археографії-опису і публікації старовинних письмових документів.

Археологічна спадщина ПУАК становить близько 500 публікацій оригінальних писемних пам'яток з історії Полтавщини.

Опубліковані на сторінках 15-ти випусків її "Трудов..." та деяких окремих видань документи охоплюють історичний період з середини XVII ст. до кінця XIX ст. Взяті вони переважно з полтавських архівів: архіву губернського правління, казенної палати, фамільних архівів тощо.

На жаль, фонди багатьох архівів, якими була так багата Полтавщина на початку XX ст., не дійшли до нащадків. Пожежі, війни, несприятливі умови збереження спричинили загибель великої кількості архівних документів дожовтневого періоду. Тому опубліковані ПУАК матеріали часто постають єдиним джерелом для сучасних дослідників історичного минулого краю.

Пам'ятки вітчизняної історії, опубліковані на сторінках видань ПУАК, розподіляються на кілька галузей історичного знання:



1. Статистичні відомості щодо населення Полтавської губернії, його політичного та економічного стану.
2. Історія економічних відносин та землеволодіння.
3. Військово-політична, громадянська, судова історія краю.
4. Історія міст і сіл.
5. Епістолярна спадщина історичних постатей, які мали те чи інше відношення до Полтавщини.
6. Окремі публікації прикладних пам'яток (портрети, печатки, карти), документи етнографічного та географічного характеру.

До цього слід зауважити, що більшість матеріалів містять інформацію з кількох предметних галузей історії.

До першої групи документів, яка налічує 84 публікації, ми відносимо "... списки порознь по полкам и по сотням..." українських полків, які розташовувались на полтавській території у 1725 р., статистичні дані населення України за ревізіями 1729 та 1764 рр., зокрема. Воронковської сотні Переяславського полку. статистичний матеріал подано головним чином у вигляді таблиць або переказу.

Найбільше число публікацій (147) висвітлює питання економічного розвитку Полтавщини та землеволодіння різних верств населення. Це, наприклад, Указ 1787 р. Київської Духовної Дикастерії Лубенському Духовному правлінню, "которым де предписано для размежевания данной губернии при церквах земли, собственно к ним принадлежашие...", "Генеральное следствие о маентностях Миргородского полка 1729—1730 гг.", "Купная крепость гетьмана Розумовского" 1723 р. та ін. Багато публікацій розповідають про розвиток промисловості, торговельних відносин, поштового зв'язку, виробництва тютюну та горільчаних напоїв.

Значна кількість документів (6) присвячена висвітленню військово-політичної історії краю. Серед них—"Просительные статьи гетьмана Скоропадского под Решетиловкою 17 июля 1709 г.", "Материалы для истории Полтавского полка", різноманітні універсали, рапорти в Малоросійську Колегію тощо.



Окремим масивом у матеріалах ПУАК стоять судові справи (36 док.). Це, перш за все, передрук старовинного рукопису, з документами судових справ, що розбирались у Генеральному Малоросійському Суді з 1727 по 1739 рр. за скаргами полковника Андрія Марковича.

Надруковані у виданнях ПУАК історичні нариси та документальні додатки до них охоплюють різноманітні відомості з історії міст і містечок Полтава, Крюків, Решетилівка, сіл Жуки, м. Кринка та ряду освітніх закладів, які в них існували.

Епістолярна спадщина представлена у вигляді переписки полтавських генерал-губернаторів А. Б. Куракіна, Н.Г.Репніна, листів Є. П. Гребінки, В. В. Капніста.

В. Л. Модзалевський у статті "К родословной Гоголей-Яновских" наводить цікаве свідчення Афанасія Гоголя від 15 травня 1794 р. про те, що його пращур "был полковник польской нации Могилевской, которому от короля Яна-Казимира за службы жаловано с. Ольховец 6 декабря 1674 г."

З прикладних історичних пам'яток особливу увагу привертають відтиск невідомого портрета гетьмана І. Мазепи, який знаходився у замку князя Сангушко у Подгорсі та відтиски печаток міст трьох козацьких полків.

Археографічна спадщина ПУАК, матеріали якої набули вагу першоджерел, має безсумнівне значення для сучасних досліджень вітчизняної історії.

Людмила Тутик
Людмила Бабенко

ПОЛТАВСЬКА
КАФЕДРА

НАУКОВО-ДОСЛІДНА
КРАЄЗНАВСТВА

Традиції розвитку краєзнавства на Полтавщині мають глибокі корені. Одним з осередків наукових форм



краєзнавства у 20-х роках стала Полтавська кафедра краєзнавства. Вона була створена в 1925 р. при Полтавському інституті народної освіти у відповідь на резолюцію Всеукраїнської конференції по вивченню продуктивних сил (28.12. 1924—5.01.1925 рр.)

Ініціативна група наукової інтелігенції у складі викладачів ІНО В. О. Пархоменка, О. В. Ходака, М. І. Гавриленка, професора сільськогосподарського інституту В. І. Сазонова, наукових працівників Полтавської сільськогосподарської дослідної станції А. В. Знаменського, М. М. Самбікіна, голови губернського статистичного бюро Г. Г. Ротмістрова звернулася з клопотанням до Головного наукового комітету Наркомосвіти України. В ньому було проаналізовано стан науково-краєзнавчої роботи в Полтаві і зроблено висновок, що в місті і окрузі є достатня база для створення кафедри краєзнавства. Зазначалося, що основними елементами цієї бази можуть стати ті структури, які вже добре зарекомендували себе на ниві краєзнавчої праці: "Полтава зосередила в собі великі скарби наукового матеріалу і досвіду. Полтава має вищу педагогічну школу і цілий ряд технікумів; в ній знаходиться один з найкращих і найбагатших на Україні музеїв; вона має надзвичайно цінний історичний архів з великої вартості фондами Репніних та Кочубеїв; нещодавно справила свій 40-літній ювілей широко відома своєю працею на всю Україну і навіть за її межами Полтавська сільськогосподарська дослідна станція... Полтава має цілу низку відповідних наукових працівників і мріє створити в себе такий науковий центр, біля якого вони б згрупувалися."¹

Констатуючи велике значення наукового товариства, як об'єднуючого осередку місцевої наукової інтелігенції, у зверненні в той же час вказувалося, що воно, як громадська організація, не виконувало функцію підготовки наукових кадрів і не в змозі було охопити дослідженнями все багатогранне минуле Полтавщини. З цього приводу ініціатори консультувалися з академіком Д. І. Багалієм, який



підтримав ідею створення науково-дослідної кафедри краєзнавства.

Науковцями було розроблено "Положення про науково-дослідну кафедру краєзнавства у Полтаві", згідно з яким розпочалася практична робота. Було створено три секції: пріоритетне місце серед яких займала Історико-економічна секція. В коло її завдань входило вивчення народного побуту в його динаміці, економічної Історії Полтавщини XVIII—XX ст. за архівними джерелами, структури селянських господарств та місцевої торгівлі, дослідження на основі археологічного і архівного матеріалів процесу слов'янської колонізації краю, проблем культури. Не залишались поза увагою кафедри і така важлива ділянка, як "науковий догляд і керування охороною пам'яток старовини на території Історичної Полтавщини".²

В складі Історико-економічної секції виявили бажання працювати відомі науковці, серед них—старійшини місцевого Історичного краєзнавства А. В. Падалка, В.Є.Бучневич, професори ІНО В. О. Пархоменко і В. О. Щепотьєв, літератор і педагог Г. Г. Коваленко та Ін. На базі Історичного семінару вищого типу ІНО (керівник В. О. Пархоменко, з 1926 р.—П. Г. Клепацький) розпочалася підготовка аспірантів кафедри.

На жаль, запроєктована науково-дослідна кафедра краєзнавства Полтавщини не зуміла розгорнути широку діяльність і проіснувала короткий час. Фактично вона залишалася громадською установою, тому що Українська наука не фінансувала її діяльність і не затвердила штатні посади, які передбачало "Положення" про кафедру. Причини цього крилися в характері державної політики. Створення кафедр краєзнавства відбувалося в атмосфері розгортання кампанії по перетворенню краєзнавства у засіб сприяння інтересам виробництва. Новоутворені наукові установи з їх пріоритетним ставленням до гуманітарних проблем не вписувалися у визначену схему, що й вирішило їх долю.



Примітки:

1. ЦДАВОУ України.—Ф. 166, оп. 5, спр.4760.—Арк. 3.
2. Там само.—Оп. 5, спр. 567.—Арк. 749.

Юрій Кривошей

ІСТОРИКО-МЕДИЧНЕ МУЗЕЙНИЦТВО
НА ПОЛТАВЩИНІ

Пізнанню історії розвитку і становлення галузі охорони здоров'я значною мірою сприяє історико-медичне музейництво.

На Полтавщині, яка відома своїми усталеними традиціями народної медицини, діє спеціальний обласний музей охорони здоров'я.

В ньому можна дізнатися про Миколу Васильовича Скліфосовського (1836—1904 рр.), видатного вченого, хірурга з світовим іменем. Він—один з піонерів черевної хірургії, антисептики та асептики, ініціатор і організатор з'їзду хірургів. При вході на територію обласної лікарні вас зустріне пам'ятник-погруддя М. В. Скліфосовському висотою в 2,4 метра автора М. О. Чернецького.

В музеї демонструється цікавий документ М. І. Пирогова "Відгук про праці медичної комісії Полтавського губернського земства", де він зокрема пише, що звик, "навчений досвідом, питать у селян, які щодня приходять до мене за порадом, чи є в них хліб, щоб лікуватися. Цим питанням необхідно задаватися кожному сільському лікарю і в хлібородних губерніях, також, вважаю, необхідна для благополучних дій санітарної комісії і постійна діяльність продовольчої. В багатьох випадках для наших хворих поселенців молоко і м'ясо, а інколи і хороший хліб—ліки, без яких аптечні ліки мало дадуть надії на успіх... Майбутнє



громадської медицини в руках державної і наукової адміністрації, а не лікарської техніки. Тільки йдучи рука в руку з раціональними державними розпорядженнями в усіх галузях народного господарства і освіти, медицина може сприяти зменшенню поширення й запобіганню хвороб і тоді, оцим побічним шляхом, а не лікуванням, може сприяти, нарешті, і зниженню смертності мас”.

В обласному музеї охорони здоров'я ми дізнаємося про те, що на Полтавщині, як і більшості губерній дореформеної Росії, не існувало організаційних форм медичної служби. Лише з 1775 р. з виходом “Указу громадського нагляду” в повітах вводяться посади лікарів, а в губернських містах лікарські управління.

Для надання найнеобхіднішої медичної допомоги жителям Полтави міський лікар Іван Дмитрович Тишевський в 1797 р. побудував міську лікарню на 50 ліжок і лікував у ній бідних хворих. Щороку у цій лікарні, як свідчать документи, лікувалося від 113 до 179 чоловік. Тишевський звернувся до медичної колегії з проханням прийняти лікарню на державне утримання, або надати йому державну позику. Але, не отримавши ніякої підтримки, він змушений був закрити лікарню. Приватна аптека Тишевського була придбана губернським начальством за 7 тис. крб. Ліки, яких не вистачало, виписувались з Лубенської аптеки із знижкою 15%.

Лубенська аптека—одна із найстаріших в Росії. Її аптечні городи по вирощуванню лікарської сировини були засновані за особистою вказівкою царя Петра I після Полтавської битви. З метою здешевлення лікарської сировини для міської аптеки, яка була заснована в серпні 1804 р., на пропозицію губернатора князя Б. А. Куракіна було влаштовано ботанічний сад під керівництвом аптекаря Івана Сеса. В саду вирощували можжевельник, часник, м'яту і інші лікарські рослини.

В 1820 р. було відкрито губернську лікарню на 280 ліжок. В результаті дії “Указу громадського нагляду” в губернії було організовано 14 повітових лікарень на 517 ліжок, працювало 25 лікарів, 80 фельдшерів, 16 акушерок, 169



віспоприщеплювачів. Це був значний крок вперед порівняно з періодом придворної медицини. Але в період кріпосного права близько 94% населення губернії не одержували медичної допомоги.

Рівень медичних знань був низьким, особливо в питаннях діагностики хвороб. В арсеналі лікувальних препаратів значились настойки і відвари лікарських трав, дьоготь, сірка, оцет, гірчиця, часник, хлібний і буряковий квас, дубова кора, плоди рослин. Лікарі в своїй практиці широко застосовували компреси, припарки, кровопускання, лікування п'явками. Це вважалося універсальним засобом.

Хворих сіфілісом і коростою утримували під окремим наглядом і лікували їх в основному фельдшери. Лікування психіатричних хворих, яке в Полтавській губернії вважалося найбільш організованим на Україні, велося дуже примітивно. До 1830 р. хворі лежали на цегляній підлозі, в стадії збудження їх прив'язували до стін, заковували ланцюгами, на голову капали холодну воду...

В музеї можна зустріти матеріал про епідемії, з якими боролись медики. В 1830 р. від холери в губернії померло 52 тис. чол., в 1831 р.—82 тис. В 1842 р. в губернії поширилася епідемія малярії, а потім—висипного тифу. В 1848—1849 рр. повторилась епідемія холери, від якої лише в 1848р. померло 125 тис. чоловік.

Музейні стенди розповідають про діяльність відомих медиків Полтавщини: Мартина Матвійовича Тереховського (1740—1796 рр.), автора поеми "Користь, яку рослини смертним приносять"; Івана Андрійовича Зубковського (1848—1933 рр.), доктора медицини, засновника Миргородського курорту.

В Великих Будищах Диканського району народилися видатні медики Олександр Михайлович Шумлянський (1748—1795 рр.) та його брат Павло Михайлович (1752—1821рр.). З Полтавщини вийшли відомий інфекціоніст Георгій Павлович Руднев, санітарний лікар Веніамін Васильович Португалов, Володимир Іванович Яковенко, мікробіолог академік Василь Леонідович Омелянський.



Музейні експозиції розкривають великий подвиг медичних працівників Полтавщини в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Зокрема показано діяльність лікарів-підпільників у Лохвиці і Оржиці, самопожертва їх на фронтах.

Багатий змістовними експонатами музей є і в Полтавському державному медичному стоматологічному інституті. В ньому—історія вузу, медицини та охорони здоров'я на Полтавщині.

Уже в кінці II—на поч. V ст. н. е., як свідчать розкопи Більського городища, племена скіфів у боротьбі з хворобами людини досить широко використовували народну медицину. Про розвиток медицини в залізний вік розповідають експонати музею—медичні інструменти, знайдені археологами на території нашої області.

В музеї можна дізнатися й про те, що у XVIII—XIX ст. на Полтавщині працювали лікарні Н. Максимович-Амбодик, М. Гамалія, Д. Самойлович. З 1827 р. на посаді наглядача богоугодних лікарських закладів перебував видатний український письменник і. П. Котляревський. Великий російський писменник В. Г. Короленко в тяжкий для країни час заснував "Лігу захисту дітей".

Основу музею складають експонати, що свідчать про становлення і розвиток вузу. Засновано його було у 1931 р. в Харкові на базі одонтологічного факультету медінституту. В 1967 р. інститут переїхав до Полтави. Експонати широко висвітлюють сучасне життя інституту, який має одну з кращих в республіці матеріальну базу, великий науковий потенціал: 6 академіків і членкорів, 49 докторів наук, 218 кандидатів наук.

Інститут має і ряд спеціалізованих музеїв. Серед них—музей анатомії людини, оперативної хірургії тощо.

На Полтавщині досягнення медицини широко втілені засобами монументальної пропаганди. На подвір'ї медінституту встановлено скульптурний пам'ятник, який вшановує імена полеглих в роки війни викладачів та студентів інституту. Автор пам'ятника—лікар, випускник інституту В. Н. Соколов.



Поблизу Полтави в с. Яківці знаходиться могила М.В.Скліфосовського. На ній збереглась меморіальна дошка з датами його життя. А в 1974 р. була споруджена меморіальна мармурова дошка з написом латинською мовою "Світячи Іншим, згораю сам".

На старому будинку обласної клінічної лікарні встановлена меморіальна дошка з написом: "В цьому будинку на посаді опікуна богоугодних лікувальних установ працював видатний український письменник І. П. Котляревський". Будинок перебуває під опікою держави.

Відповідні пам'ятники та пам'ятні знаки споруджені і в інших населених пунктах області.

Тамара Кондратенко

З ІСТОРІЇ ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПОЛТАВЩИНІ.

Серед традиційних форм екологічного виховання молоді довгі роки чільне місце належало весняному дитячому святу-Дню зустрічі птахів. Розповідаючи про історію його виникнення, педагоги, вихователі найчастіше згадували про проведення перших Днів зустрічі птахів у Москві у 1924—1927 рр., про масовий характер свята, починаючи з 1928 р. Проте історія виникнення цього свята відноситься ще до 1894 р., коли в Сполучених Штатах Америки педагог із містечка Оіл-Сіті (штат Пенсільванія) Чарльз Бабкок вперше організував для школярів подібний масовий захід.

Ідея дитячого весняного свята охорони птахів знайшла відгук і в царській Росії, зокрема на Полтавщині. Її підхопили дитячі "майські союзи", відділи Російського товариства захисту тварин. Перший "майський союз" для охорони птахів та інших тварин виник у кінці минулого століття в селі Єлисаветині Псковської губернії. Створила його власниця маєтку Єлисаветино Є. Ваганова. У 1899 р. в



дитячому журналі "Задушевное слово", що видавався в Петербурзі, був надрукований лист одинадцятирічного хлопчика, в якому говорилося про жорстоке поводження дітей з тваринами, бездумне руйнування гнізд птахів. Автор пропонував читачам газети укласти договір про захист всіх живих істот. Лист викликав велику кількість відгуків і заяв дітей, що бажали примкнути до цього руху. Редакція "Задушевное слово" запропонувала створити "Все-російський союз захисту і заступництва за тварин" і звернулася до Товариства захисту тварин організувати сприяння цьому проекту. Проте здійснити задумане не вдалося.

Та ідея "майських союзів" для охорони птахів та інших тварин відродилася в Херсонській губернії, де земство ухвалило організувати при народних школах дитячі спілки для охорони пташиних гнізд від руйнування і попередження жорстокого поводження з тваринами. В Одесі виник "Майський союз" для учнів віком 8—14 років. Члени спілки поділялися на дійсних та тих, що проходили випробувальний строк, після якого їх вважали дійсними членами і надавали право носити значок у вигляді металевого зображення ластівки. "Майські союзи" виникли в кінці минулого століття в Москві, Петербурзі, Єкатеринбурзі, Томську, Керчі та ряді інших міст. Томський зоолог професор Н. Кащенко випустив спеціальну брошуру, присвячену "майським союзам" і приваблюванню птахів. Робота по організації подібної дитячої спілки була розпочата і в Полтаві. Ініціатором її створення стало Товариство любителів природи при Полтавському природничо-історичному музеї, яке працювало протягом першої половини 1918 р. Фундатором Товариства був В. І. Вернадський, членами—працівники музею, науковці, інтелігенція міста. Вважаючи виховання у молоді любові до рідної природи, інтересу до її вивчення першочерговим завданням, члени Товариства любителів природи розробили "Правила для члена майського союзу". Серед пунктів правил—зобов'язання охороняти птахів, підгодувати їх узимку, оберігати їх гнізда. Подібні завдання ставили собі й інші дитячі спілки по охороні птахів. На жаль, в кінці 20-х р. благородні приро-



доохоронні ідеї були витіснені утилітарними ідеями експлуатації природи. Дух формалізму перетворив свято "Дня птахів" у набридливий обов'язок без глибокого виховного змісту. Можливо, привернення уваги до історії зародження природоохоронного руху, до причин виникнення в минулому "майських союзів" по охороні птахів допоможе відродити забуті традиції, врятувати від повної деградації таке необхідне дитяче весняне свято.

Степан Бульба

З ІСТОРІЇ КАРТОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЛТАВЩИНИ

Важливими джерелами історичних досліджень є картографічні твори, тобто плани місцевості, географічні і тематичні карти, топографічні карти і описи, інші картографічні моделі.

В сучасному розумінні карта—це зменшене зображення земної поверхні на площині, виконане за обумовленими математичними правилами і закономірностями з використанням тих чи інших способів зображення явищ природи та суспільного життя. Основними ознаками карти є математична основа (картографічна проекція, форма і розміри землі, масштаб картографічного зображення) і система способів зображення природних та суспільних явищ.

З такої точки зору перше з відомих найдавніших картографічних зображень території Полтавщини, що збереглося до наших часів, напевно чи можна назвати картою. Мова йде про так звану генеральну карту України, створену французьким військовим інженером-фортифікатором і картографом Г. Л. де Бопланом. Як свідчать історичні документи, Г. Боплан (кінець XVI—1672 р.) з 1631 по 1648 рр. перебував на службі у польського короля. Повернувшись у Францію, у 1651 р. він опублікував так званий "Опис України", додавши



до цієї роботи дві карти. На карті України було позначено 1884 населених пункти, в тому числі понад 300 в сучасних межах Полтавської області.

Карта Боплана довгий час (до кінця XVIII ст.) лишалася єдиною спробою зобразити всю тогочасну територію України, тоді як планів окремих міст-фортець було створено досить багато, особливо на початку XVIII ст. Стосовно території Полтавщини це плани Полтави і Полтавської битви генералів Аларта і де Фера (1709 р.), план містечка Коломака (1723 р.), Полтавської фортеці 1722 і 1730 рр. і Бишева і В. Кутузова, Переяславської фортеці З. Зибіна (1727 р.) та інші. Всі вони були виконані в досить простому вигляді: без зображення рельєфу і рослинності, часто не орієнтованими за сторонами горизонту.

Кроком вперед у розвитку способів картографічних зображень стали плани міст Лівобережної України і в тому числі Полтавщини, виконані в період з 1740 по 1752 рр. під керівництвом інженера-фортифікатора Данила де Боскета. Це плани Гадяча, Кременчука, Лубен, Градиська. На них від мивкою показано рельєф, гідрографію, вони орієнтовані, мають лінійний масштаб.

До початку 80-х р. XVIII ст. створення картографічних зображень майже виключно було пов'язане з необхідністю забезпечення будівництва оборонних фортифікаційних споруд. Ці картографічні твори мають велику цінність для вивчення історії міст краю, але не забезпечують уявлення про всю територію тогочасної Полтавщини.

Поява карти частини території сучасної Полтавської області, яка на той час входила до складу Чернігівської губернії, пов'язана з адміністративною реформою 1781 р., коли близько 1784 р. було складено "Карту Черниговской губернии с разделением уездов..."

У зв'язку з новим розмежуванням так званої Малоросійської губернії і утворенням в 1802 р. Полтавської губернії з'явився "Атлас Малороссийской губернии", куди були вміщені плани міст Полтави, Миргорода, Гадяча, Хорола, Лохвиці, Зінькова, Пирятини, Лубен і інших. На всі



обмежані землі були складені плани в масштабі 1:8400, які потім зводились в плани повітів.

Відсутність опорної геодезичної мережі і схематичність в зображенні об'єктів місцевості, звичайно, були недоліком планів межування, але в той же час слід зазначити, що то були перші крупномасштабні детальні карти окремих губерній, а потім і зведений атлас всіх 42 губерній з генеральною картою Росії. На початку XIX ст. топографічні матеріали розмежування були використані для складання державної багатоаркушевої карти Росії, котра і сьогодні є досить важливим джерелом історико-краєзнавчих досліджень Полтавщини.

Цінним картографічним документом того часу є також "Атлас карт и видов к запискам о Полтавской губернии", опублікований в 1851 р. М. Арандаренком.

Значний обсяг картографічних робіт на території Полтавщини був виконаний у другій половині XIX ст. губернською межевою конторою і повітовими землемірами. Це, в першу чергу, плани міст Полтави, Прилук, Ромен, плани великих землеволодінь.

Серед топографічних карт, які були складені на геодезичній основі, чільне місце займає трьохверстна карта (1:126000) Європейської Росії, в тому числі і Полтавської губернії, створена в середині XIX ст. Карта і сьогодні має досить сучасний вигляд, на той же час вона була однією з найдосконаліших в Європі і світі. Варто згадати, що для зображення рельєфу на ній було використано сучасний спосіб горизонталей, тоді як на топографічних картах західноєвропейських країн (за винятком Франції) цей спосіб почали застосовувати тільки в XX ст., після першої світової війни. Це найкраща карта Полтавщини дореволюційного часу.

В середині 30-х рр. нашого століття було завершено створення топографічної карти масштабу 1:100000 на територію України, а в 50-х рр.—карти 1:50000. На їх основі були складені карти всього масштабного ряду топографічних, а також велика кількість географічних і тематичних карт, зокрема, території Полтавської області.



В подальшому топографічні карти систематично (через 8—12 років) поновлювались, тобто, їх зміст приводився у відповідність з дійсним станом місцевості. Сучасні топографічні карти масштабу 1:50000 відповідають стану території Полтавської області на 1987—1989 рр.

Галина Журавель
Валентина Андрієць

ПРО ВИЯВЛЕННЯ, ОХОРОНУ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ПОЛТАВЩИНІ

На території Полтавської області 2219 пам'яток увічнюють подвиг народу у другій світовій війні. Серед них 500 братських могил, 100 одиночних поховань, 1619 меморіалів та пам'ятних знаків.

Вже в 1943 р., відразу після визволення Полтавщини від німецько-фашистських загарбників керівництвом області було прийнято рішення про упорядкування поховань і увічнення пам'яті загиблих воїнів, партизан. На його виконання до 1958 р. було встановлено 665 пам'ятників і пам'ятних знаків, викарбувано на плитах 13800 імен загиблих воїнів, воїнів-земляків, підпільників. На цьому систематична робота по виявленню та увічненню імен полтавчан, які загинули у війну припинилася на довгі роки.

Активізувалась вона лише в період підготовки до 40-річчя Перемоги. В цей час велась робота по впорядкуванню нововиявлених братських та одиночних поховань, спорудженню пам'ятних знаків на честь військових з'єднань, героїчних подвигів воїнів-визволителів, меморіалів, та встановленню меморіальних дошок. Серед них: пам'ятник Ленізі Бугорській в смт. Чорнухи, меморіальні дошки Ге-



роям Радянського Союзу М. М. Стадничуку в м. Полтава, В.А. Ганущенку в с. Степанівка В. Багачанського району, величні меморіальні комплекси в смт. Решетилівка, Оржиця. В цей час було відремонтовано понад 2100 пам'яток, в тому числі 500 капітально, замінено 125 обелісків.

За офіційними відомостями в ході бойових дій на Полтавщині загинуло 228138 воїнів Радянської Армії, 221895 мирних жителів області стали жертвами фашистського терору.

Станом на 1987 р. біля 200 тис. імен загиблих воїнів залишались невідомими. Зважаючи на таке становище з увічненням імен захисників Полтавщини, пленум обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури 13 січня 1987 р. прийняв рішення про проведення пошукової операції "Згадаймо всіх поіменно". 14 січня того ж року секретаріатом обкому ЛКСМУ, президією Полтавської обласної організації товариства охорони пам'яток, колеґіями обласного управління культури та обласного відділу народної освіти, радою обласного управління професійно-технічної освіти, обласним військовим комісаріатом та бюро президії обласного комітету ДТСААФ було прийнято постанову "Про створення обласного, міських і районних штабів пошукової операції по координації роботи і увічненню пам'яті загиблих".

Центром по організації пошукової та дослідницької роботи стали відділ охорони пам'яток Полтавського краєзнавчого музею, обласна організація товариства охорони пам'яток історії та культури, а в районах—районні організації товариства охорони пам'яток.

За період 1987—1990 рр. в архівах Міністерства оборони СРСР та Ленінградського військово-медичного музею працювало понад 100 дослідників.

В результаті копіткої роботи виявлено біля 18 тис. прізвищ воїнів, які загинули під час оборони та звільнення полтавської землі від фашистів чи померли від ран в госпіталах. Виявлені також нові дані про військові формування, що обороняли та звільняли населені пункти області. На їх основі відділом пам'яток Полтавського краєзнав-



чого музею розроблено карту перебування на території області під час бойових дій 1941, 1943 років військово-медичних формувань. Загалом, матеріал, виявлений в архівах, став вагомим доповненням до статей тому Зводу пам'яток Історії та культури по Полтавській області.

Результати проведеної пошукової роботи стали передумовою виявлення та увічнення пам'яті кожного невідомого полеглого захисника нашої землі. З цією метою в усіх районах проведено звірку прізвищ та місць поховань воїнів, які загинули під час оборони чи визволення населених пунктів. В результаті тільки у Полтаві встановлено 291 прізвище воїнів, похованих біля меморіалу Солдатської Слави. На жаль, за браком коштів, вони до цього часу не викарбувані на меморіальних плитах. Однак, на 11 будинках в м. Полтаві, де під час війни розташовувались військові госпіталі, встановлені меморіальні дошки.

За період з 1987—1990 рр. в Котелевському районі додатково виявлено 12 братських та одиночних могил, встановлено 15000 прізвищ захисників Котелевщини. На кожному з нововиявлених поховань встановлено обеліск, викарбувано прізвища.

Заслужовує на увагу пошукова і дослідницька робота, що проводиться Кременчуцькою районою організацією товариства охорони пам'яток. До неї залучені вчителі-Історики, краєзнавці, а також шкільні пошукові групи. Ними за архівними даними встановлено номери шести стрілецьких дивізій, трьох танкових батальйонів, що захищали район в 1941 р. Додатково виявлено та взято на державний облік 25 братських та 56 одиночних могил радянських воїнів і партизан. В архівах виявлено також майже 4000 прізвищ загиблих. Після перевірки і уточнення вони передані у виконкоми сільських Рад для увічнення їх пам'яті. Серед них—прізвища 75 воїнів 69 і 80 гвардійських стрілецьких дивізій, похованих в с. Максимівці. 86 воїнів різних військових частин, які полегли, визволяючи с. Келеберду. Зроблені перші кроки по розшуку могил і встановленню прізвищ радянських бійців, які загинули в 1941 р. На сьогодні по району вже відомо 30 нових прізвищ полеглих.



В жовтні 1943 р. при форсуванні Дніпра в с. Кобелячок знаходився 102 медично-санітарний батальйон 84 стрілецької дивізії, в якому 111 воїнів померли від ран. Вони були поховані в 5 могилах, що до 1989 р. залишались невідомими та безіменними. При дослідженні архівних матеріалів Санкт-Петербурзького військово-медичного музею встановлено прізвища 41 воїна. Тепер на могилах встановлено пам'ятний знак, на мармурових дошках якого викарбувані прізвища померлих від ран воїнів та пам'ятний текст.

Робота по увічненню імен загиблих воїнів в області продовжується. Відділ пам'яток Полтавського краєзнавчого музею працює над упорядкуванням картотеки імен, що виявлені в Центральному архіві Міністерства оборони Росії м. Подільська та м. Санкт-Петербурга. Встановлені прізвища воїнів вносяться в статті Зводу пам'яток історії та культури по Полтавській області. Однак, зусиль співробітників відділу явно недостатньо, щоб виявити тисячі імен воїнів, які своїм життям заплатили за нашу свободу і до цього часу залишаються невідомими. Ця важлива справа потребує не лише сприяння органів влади, але й широкої громадської уваги.

Примітки:

1. ЦАМО Російської федерації.—Ф. 1237, оп. 1, спр. 89; оп. 2, спр. 11, 27; Ф. 1260, оп. 2, спр. 33; Ф. 1512, оп. 1, спр. 24.
2. Архів Санкт-Петербурзького Військово-медичного музею.—Ф. 102 (медико-санітарні батальйони).



В. Бездрабко

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО
КРАЄЗНАВСТВА НА ЛУБЕНЩИНІ
В 20-ті РОКИ
(за матеріалами журналу
"Краєзнавство")

Багатоплановою у вивченні історичного краєзнавства є Лубенщина. Вона цікава з усіх сторін. Лубенщина дала наснаги геніальним думкам таких митців України, як Г.Сковорода, В.Квпніст, М. Гоголь, Л. Яновська, Л. Глібов, Л. Боровиковський та багато ін., виховала у них почуття поваги і любові до рідної землі. Кинуті ними зерна адячності рідному краю зійшли в благодатну пору українізації.

Безцінним джерелом інформації про розвиток історичного краєзнавства на Лубенщині в 20-ті роки є журнал "Краєзнавство". З метою обліку краєзнавчих об'єднань та їх діяльності в журналі було відкрито рубрику "Життя краєзнавчих організацій". І вже в першому номері журналу за 1927 р. з'являються відомості про розвиток історичного краєзнавства в Лубенщині. Всього таких публікацій на вказану тему за весь час існування журналу (1927—1930 рр.) було п'ять. Шкода, що інформація подавалась без прізвища її автора, але незаперечним є той факт, що це був сучасник подій. Саме це і робить згадані дописи особливо цінними.

Центром краєзнавчої роботи були Лубни. На той час у місті діяло декілька осередків краєзнавчої роботи: Лубенське наукове товариство при ВУАН, Округовий музей та Лубенський педтехнікум. В місцевому науковому товаристві робота велась виключно аматорами. Діапазон тематики їхньої роботи вражає. Це і фольклор, і археологія, і історія краю через призму життя і діяльності людей, доля яких пов'язана з Лубенщиною. В журналах N 2—3 за 1928 р.



вміщено повідомлення, що на той час в науковому товаристві були проведені розробки на такі теми: "Завдання і методи вивчення фольклору" і "Історичні думи та пісні з ілюструванням гри місцевих кобзарів" за авторством Василенка; "Шевченко на Лубенщині" та "Перша українська газета на Лубенщині на тлі революційних подій 1905 року" (автор—Саливін Г. Д.); "Старі Лубни. Лубенська сотня—декілька оповідей" (автор—Астряб); "Відьма в минулому і сучасному" (автор—Зеленський); "Декабристи на Лубенщині" (автор—І. Я. Плєскач) та ін.

Велику дослідницьку роботу проводив Округовий пролетарський музей, який було засновано в 1919 р. (директор І. Я. Плєскач) у складі історико-археологічного, художньо-промислового, етнографічного, сільськогосподарського та природничого відділів. В музеї було розгорнуто виставку картин Л. Боровиковського. Тяжке фінансове становище не давало можливості своєчасно видавати наукові розвідки, які вже були підготовлені працівниками музею. Особливо плідно працював Г. Д. Саливін. Крім вищезгаданих матеріалів, автор підготував такі доповіді, як "Вшанування пам'яті Г.С.Сковороди в бувшому Лохвицькому повіті до революції і зараз", "Матеріали до біографії Нероновича (наука його в Лубенській духовній семінарії)", "Бібліографія Лубенської преси". Г.Д.Саливін продовжував збирати матеріали до біографії Архипа Тєслєнка, життя якого теж пов'язане з цим краєм.

Крім цього, музей займався ще й археологічними розкопками, результати яких губляться в плину часу.

Велику краєзнавчу роботу проводив Лубенський педтехнікум. Краєзнавці цього навчального закладу досліджували народну творчість. Їхніми зусиллями було підготовлено комплекс матеріалів одного з найпрекрасніших фольклорних дійств нашого народу "Виразжала мати доньку у чужу стороньку" (або "Весілля на Лубенщині"). Завдяки зусиллям викладачів та учнів педтехнікуму вийшло три номери рукописного журналу "Лубенщина в минулому і сучасному".



Іншим важливим центром краєзнавчої роботи було м. Хорол, що тоді належало до Лубенського округу. В 20-ті роки в місті існувало два центри краєзнавчої роботи. Це Хорольський гурток краєзнавців (рік заснування—1924) та Хорольський гурток аматорів світознавства та краєзнавства (1926). Слід відзначити сумлінність кореспондента із Хоролу у викладі інформації про роботу цих гуртків, яка несе в собі дані не лише про поточні зміни в секціях, але й про кількість членів і кандидатів в члени гуртків, відвідування засідань, дані про національний, професійний, партійний склад гуртків і, безумовно, виконаву роботу. Гуртки підтримували тісні зв'язки з ВУАН, УКК, науковими установами Києва, Харкова, Ленінграду. Гуртки займалися видавничою діяльністю.

Активність членів гуртків може служити прикладом для краєзнавчих об'єднань нашого часу. Чільне місце серед напрямків краєзнавчої роботи займало зібрання фольклорного матеріалу. Так, в ж-лі "Краєзнавство" (№ 1 за 1927р.) знаходимо відомості про те, що селянином Федоренком з Хорольського району проведена велика робота по збиранню пісень, казок, прислів'їв даної місцевості. Всього було зібрано до 1000 зразків. Весь цей безцінний скраб передано до Українського комітету краєзнавства.

В № 3—10 за 1929 р. знаходимо більш розгорнуту інформацію про подальші історико-краєзнавчі розробки Хорольського гуртка краєзнавців. Так, археолого-етнографічна секція за цей час підготувала ряд развідок з археології, етнографії, фольклору рідного краю. Проведені екскурсії по селах району дали великий результат. Було зібрано й записано матеріали народного календаря, легенди про голод, про життя на тім світі, про небо, бджіл та ін. Також було записано текст "Вертепу на Хорольщині". Всі ці матеріали було надіслано до Етнографічної комісії при ВУАН. Після їх отримання остання звернулась до гуртківців з пропозицією працювати їм надалі, як науковій організації. На завдання Полтавського державного музею було записано 100 сороміцьких пісень, вивчені цехи на Хорольщині. Всі ці матеріали було надіслано до Полтавсь-



кого держмузею. Крім цього, Комісією було зібрано матеріали про родини, хрестини, народні ліки тощо.

Таким чином аналіз журнального матеріалу дає підстави вважати Пубенщину краєм високої краєзнавчої активності в 20-х роках. Хочеться підкреслити думку про залучення для вивчення Історії краєзнавства в Україні періодики, що значно розширить джерелознавчу базу і його зміст.

Алла Онищенко

КРАЄЗНАВЧИЙ РУХ У ВЕЛИКІЙ ОБУХІВЦІ

Скарбницею всього, чим наділила неперебірлива і неблаганна доля великообухівців, став громадський музей. Створювали його всією трудівничою сім'єю і не лише для себе, а й для майбутніх поколінь.

Великообухівський сільський краєзнавчий музей офіційно був відкритий 1 травня 1961 р. Поштовхом до цього стала стаття вчителя математики місцевої школи краєзнавця-аматора М.А. Браги у районній газеті. Саме йому і доручили всією громадою взятися за організацію в селі краєзнавчого музею.

Вже згодом у Михайла Андрійовича з'явилися однопіслядумці, які і стали його першими помічниками. Серед них — Мотрона Мартинівна та Андрій Прокопович Тинянки.

Вечорами у вихідні дні збиралися у виділеній виконкомом сільської Ради кімнаті при Великообухівському будинку культури. Своїми руками виготовляли обладнання та устаткування для експонатів. До дня офіційного відкриття музею було зібрано 200 експонатів. Першу екскурсію провів М.А. Брага, який згодом став громадським директором музею.



З роками експозиція музею поповнювалась новими експонатами, яких нараховувалось у 1980 р. вже близько 2 тис. Саме тоді і вирішили передати музею приміщення, де раніше знаходився виконком сільської Ради. З новосіллям були одночасно проведені певні ремонтні та реставраційні роботи, посилено пошук нових експонатів, яких лише за один 1980 р. було зібрано до 800.

Зі стенду "Засновники музею" знайомимося з Андрієм Прокоповичем Тенянком. Його глибока любов до краєзнавства, помножена на ініціативність та наполегливість, багато в чому поклали початок величезної роботи по створенню музею. Ним написано і передано музею близько 30 картин з історії села. Велику допомогу в поповненні фондів надали земляки, що проживають далеко від рідного села, науковці та визволителі Обухівки. Марочкін А.М. з Баку, Шевченко В.Д. з Павлодара, Клітченко М.І. з Харкова, Щеглов І.Я. з Броварів, Бабкін Д.С. з Санкт-Петербурга, Пруднікова О.Г. з Сочі—ось ті люди, чиїми благодійними зусиллями творився музей. Активну участь у створенні експозицій брали і од носельці, а саме: П.М.Клименко, Я.К.Рой, М.Я. Рой, В.Ф.Пилип'яно та ін.

У дев'яти залах просторого приміщення розміщено понад 7 тис. експонатів, зібраних небайдужими, люблячими руками сільських краєзнавців разом з М.А. Брагою. Кожна річ, як у дбайливого господаря вивчена, описана, має свою історію.

У першому залі привертає увагу зображення дуба, ровесника Обухівки, під яким, як розповідають старожили, відпочивав Г.С. Сковорода, Г.Р. Державін, М.В. Гоголь, а з криниці, що знаходиться неподалік, під горою, пили воду. На стенді картина—спалення Обухівки татарами у 1658 р. На іншій—бій російських військ із шведами під Обухівкою в 1709 р. Зернотерка, кам'яний молот, ліплений руками горщик, наконечники стріл та багато інших речей розповідають про давню історію села.

Особливе місце в експозиції відведено розділам, присвяченим уроженцю Обухівки—відомому письменникові В.В. Капністу. Книги із власної бібліотеки, меблі і посуд з



маєтку Капністів, багато інших особистих речей Василя Васильовича розповідають про життя і діяльність земляка.

Невід'ємною складовою частиною музею стали змістовні розділи про декабристів та їх зв'язки з Обухівкою, хвилюючі речові експонати про "партизанську землю" і вшанування кращих виробничників села.

Слід відзначити величезну енергію і значний особистий внесок М. А. Браги у створення одної з кращих музейних колекцій області. Впродовж 32 років очолював він на громадських засадах місцевий музей. Його активний краєзнавчий пошук продовжується і зараз. Михайло Андрійович уважно стежить за публікаціями в пресі про село та земляків. Газети від зберігання жовтіють і місця потрібно багато. Так спало йому на думку робити книги із цих заміток. Всього вже зібрано 70 таких книг.

Значну допомогу раді музею надають члени місцевого осередку краєзнавчого товариства. За їх участю ведеться пошук нових експонатів, зокрема фотодокументів та письмових спогадів часів війни 1941-1945 рр.

Не стоїть осторонь від справ музею і правління місцевого сільськогосподарського підприємства. Останнім часом на його кошти реставровано пам'ятник на могилі письменника В.В. Капніста. Всього ж на території сільської Ради налічується 20 пам'ятників і пам'ятних знаків, що увічнюють історію села та його людей.



Григорія Заїка

РІЧКА МАЯЧКА НА ТОПОГРАФІЧНІЙ КАРТІ ПОЛТАВЩИНИ

У красуні річці Оріль є невеличка притока—річечка, або навіть ручай—Маячка.

“Словник гідронімів України” свідчить: річка Маячка (як її ще називають—Мокра Маячка) є ліва притока р. Оріль і впадає в неї біля села Шедієве¹. В цьому ж словнику далі говориться, що в р. Мокра Маячка є притока р. Суха Маячка, на якій розташовано село під такою ж назвою. Протікають обидві річки по території Новосанжарського району². При цьому окремо гідронім “Мокра Маячка” в “Словнику” не зафіксовано. Однак, до “Каталогу річок України” річку Мокра Маячка занесено. Довжина її за цим виданням визначається в 22 км.³

Між тим за опублікованими в середині XIX ст. даними М. Маркевича, р. Маячка мала протяжність 38 верст і впадала в р. Оріль “подъ Маячнымъ”. На ній були розташовані населені пункти Губарівка, Лівенське. А р. Суха Маячка протяжністю 12 верст визначається М. Маркевичем як ліва притока р. Оріль. На ній називаються села Андріївка, Лівенське.⁴

На карті Івана Іслен'єва, складеній у 1779 р.⁵, річка Мокра Маячка показана біля сучасних сіл Кочубеївка, Суха Маячка, Губарівка, а р. Суха Маячка - біля сучасних сіл Соколова Балка (Соколянка) та Андріївка. Як ліва притока вона впадає в р. Мокра Маячка.

В “Списках населенных мест Российской империи” показано, що при р. Суха Маячка розташовані села Андріївка, Лівенське і “деревня владельческая Губаровка”, в таких хуторах Підмаячанське, Дяченківське, Суха Маячка, Гавришівка, Байбарівський, Рибківка, Іванівка. Існував ще окремо хутір Суха Маячка біля колодязів. По р. Маячка



Існували лише два населені пункти - "деревня владельчеськая Рекуновка" і "Пустошь Семеновская",⁶

На топографічній карті масштабу 1:100 000 (в 1 см.—1км.) видання 1970 р. бачимо, що р. Маячка бере початок в заболоченій долині між селами Суха Маячка, Кочубеївка, Довга Пустош, Леніново і тече південніше с. Суха Маячка, на східній околиці с. Оборона Рад, західній околиці с. Рекунівка (Кисилівка) і північно-східній околиці с. Губарівка.

Через села Соколова Балка і Андріївка тече безіменний ручай, який впадає зліва у р. Маячка на північно-західній околиці с. Лівенське, південніше тваринницької ферми.

Аналіз минулого століття і спогадів старожилів О.О. Саєнко та інших дає підставу заперечити твердження "Словника гідронімів України".

Річка Маячка є не ліва, а права притока р. Оріль. Річка Маячка впадає в р. Оріль не біля с. Шедієво і, навіть, не протікає біля нього. Річки Маячка і Мокра Маячка не одне і теж. Село Суха Маячка розташовано не в долині річки Суха Маячка.

Як бачимо, це вже занадто багато помилок для цих невеличких гідрографічних об'єктів. Отже, на підставі вищезгаданих джерел і особистих спостережень приходимо до висновку, що існують річки Мокра Маячка, Суха Маячка і Маячка.

Мокра Маячка, -ої -и, ж.; річка басейну р. Оріль. Протікає у Новосанжарському районі. Бере початок у заболоченій долині, яка лежить між селами Суха Маячка, Кочубеївка, Довга Пустош і Леніново. Тече вона південніше с. Суха Маячка, на східній околиці с. Оборона Рад, західній околиці с. Рекунівка (Кисилівка) і північній околиці с. Губарівка, де при злитті з р. Суха Маячка утворює річку Маячка. Протяжність понад 15 км. Ширина переважно 2-3м. Дно мулисте. Русло заросле очеретом, рогузом, осоками та іншою болотною рослинністю. В кількох місцях на річці побудовано греблі, внаслідок чого створено ставки. В них розводять рибу, переважно короп. Живиться річка дощовими та сніговими водами. В заплаві річки розташовано багато тваринницьких ферм, відходи з яких забруднюють



воду. Заліснення берегів та інші природоохоронні роботи не проводяться.

Суха Маячка, -оті-и, ж.; річка басейну р. Оріль у Новосанжарському районі. Бере початок неподалік села Соколова Балка (Соколянка). Тече через села Соколова Балка, Андріївка і на північно-західній околиці с. Лівенське зливається з р. Мокра Маячка і утворює р. Маячка. Протяжність біля 12 км. Ширина переважно до трьох метрів, дно мулисте. Має ряд гребель і ставків. Живиться переважно дощовими та сніговими водами. В заплаві розташовані колгоспні тваринницькі ферми, відходи з яких забруднюють річку. Природоохоронні роботи також не проводяться.

Маячка, -и, ж.; річка, права притока Орелі. Протікає у Новосанжарському районі. Утворюється внаслідок злиття двох невеличких річок Мокра Маячка та Суха Маячка. Місце злиття розташоване на північній околиці с. Губарівка, або північно-західній околиці с. Лівенське. Тече через села Лівенське і Маячка. В с. Лівенське річка утворює широке плесо, від чого і урочище одержало назву "Плесо". Впадає в р. Оріль в урочищі Батарей, південніше с. Маячка. При весняних повенях та в дощове літо частина води тече в р. Оріль через уступ Холоша. Протяжність понад 9 км. Ширина 3-5 м. Дно мулисте. Русло поросле очеретом, рогозом, осоками. В селах Лівенське і Маячка через річку побудовано мости.

Виникає питання, а як же зрозуміти топономічний парадокс, що на р. Мокра Маячка розташовано село Суха Маячка? Як свідчать історичні джерела і спогади старожилів, існували Сухомаячківські хутори, які були перенесені на нове місце. Виникло село, за яким і закріпилася стара назва двох найбільших хуторів Суха Маячка—одного біля р. Суха Маячка, іншого—біля колодязів.

Що ж стосується розбіжності в довжині двох річок за різними джерелами, то це можна пояснити тим, що раніше річка текла по долині вузьким дуже звивистим руслом. Тепер за рахунок побудованих гребель і утворення штучних водоймищ русло спрямлене. Більшість дослідників в р. Мокра Маячка і Маячка вважали за одну і ту. Одні називали



вали Мокра Маячка, а другі—Маячка, а тому брали сумарну довжину рр. Мокра Маячка і Маячка.

Примітки:

1. Словник гідронімів України.—К., 1979.—С. 356
2. Там само.—С. 544.
3. Якименко Н.В. С удочкой.—К., 1978.
4. Маркевич Н. Реки Полтавской губернии // Записки Императорского Русского Географического общества.—1856 г.—Кн. XI.—С. 423, 424.
5. Яворницкий Д.И. Вольности запорожских козаков. (Приложение).—СПб., 1898.
6. Списки населенных мест Российской империи.—Спб., 1862.—Т. 33.

Леонід Кушнір
Людмила Кушнір

ДО ПИТАННЯ ПРО БІОКЛІМАТИЧНІ
УМОВИ М. ПОЛТАВИ.

Клімат і погода відіграють надзвичайно велику роль в житті людини. Від них залежать такі категорії життєдіяльності людини, як комфорт, режим роботи і відпочинку, захворюваність, смертність.

Існують різноманітні методи оцінки впливу метеорологічних факторів на стан людського організму. Серед них значне місце належить емпіричним підходам, в основу яких покладено аналіз різних температурних показників. Взаємозв'язок між метеорологічними умовами і самопочуттям людини повніше відображають комплексні (біокліматичні) показники, серед яких широко використовуються індекс суворості погоди Г. Бодмана і умовна тем-



пература і Арнольдї. Обидва показники враховують сумарний вплив на організм людини низької температури повітря і швидкості вітру, і використовуються для характеристики клімату холодної пори року.

В основу шкали суворості погоди Г. Бодмана покладено час, необхідний для охолодження посудини з водою, що має температуру 30°C . до 20°C , при швидкості вітру 0 м/с і при температурі повітря 0°C . Бальність суворості погоди розраховується за формулою

$$s = (1 - 0,04t)(1 + 0,272v),$$

де s —індекс суворості погоди; t —температура повітря; v —швидкість вітру на висоті 2 м. Формула Бодмана виражає інтегральний вплив на організм людини температури повітря і швидкості вітру.

Проведені розрахунки показують, що середнє значення індексу для м. Полтави становить 2,5 бала і є одним з найбільших в Україні. Рівне значення індексу має лише метеостанція Суми, більше на 0,1 бала метеостанції Дніпропетровськ і Ай-Петрі, та на 0,2—Донецьк. Найнижчі середні значення індексу суворості клімату (1,4 бала) спостерігаються на метеостанціях Ужгород, Берегове, Алушта і Ялта (1,3 бала).

Така величина середнього значення індексу для Полтави обумовлена її географічним положенням в межах України, перш за все більшою континентальністю клімату. Положення в осьовій зоні значної за площею Придніпровської пониженої рівнини сприяє активній місцевій циркуляції при суттєвих швидкостях вітру.

Протягом окремих місяців індекс суворості погоди у Полтаві змінюється так: у грудні його величина складає 2,5 бала, у січні—2,6, у лютому—2,7, у березні вона знижується до 2,2 бала. Така динаміка індексу Бодманя пояснюється температурно-вітровим режимом міста, показники якого в холодну пору досягають своїх оптимальних значень у руслі біокліматичного впливу. Так, в січні низькі температури поєднуються з послабленням вітру, а



підвищення температури супроводжується його посиленням.

Ускладнення біокліматичної ситуації може бути обумовлено сильними вітрами (15 м/сек і більше). Найбільше число днів з сильним вітром у Полтаві спостерігається в холодний період року, коли середня місячна їх кількість складає 2-3, в березні—4 дні. Тобто, максимальна суворість клімату спостерігається протягом найхолодніших місяців (січень і лютий).

Важливим показником біокліматичних умов холодної пори року є коефіцієнт суворості погоди. І. О. Арнольд і назвав його умовною температурою (T). Цей комплексний показник також враховує вплив на організм людини низької температури і швидкості вітру. Згідно з цим інтегральним показником охолоджуючий ефект від зростання швидкості вітру (V) на 1 м відповідає зниженню температури повітря t на 2°C . Умовну температуру Арнольді розраховують за формулою $T=t-2v$.

Середня умовна температура в Полтаві становить $-12,9^{\circ}\text{C}$, що нижче на $8,4^{\circ}\text{C}$ порівняно з температурою повітря ($-4,5^{\circ}\text{C}$). Це зниження умовної температури пояснюється підсилюючою функцією вітру. Таке ж значення середньої температури повітря спостерігається лише на метеостанції Дніпропетровськ, нижче на $0,5^{\circ}\text{C}$ —на метеостанції Суми ($-13,4^{\circ}\text{C}$), нижче на $1,1^{\circ}\text{C}$ —в Донецьку ($-14,0^{\circ}\text{C}$).

Протягом грудня-березня значення умовної температури для Полтави слідує: у грудні— $12,5^{\circ}\text{C}$, у січні— $14,6^{\circ}\text{C}$, у лютому— $14,8^{\circ}\text{C}$, у березні— $9,6^{\circ}\text{C}$. Мінімальні значення умовної температури спостерігаються в січні та лютому, коли показники температурно-вітрового режиму досягають оптимальних величин. Взаємодія низьких температур і швидкості вітру значно збільшує охолоджуючий вплив на організм людини.

Специфіку біокліматичних умов міста Полтави в зимовий період слід враховувати при організації рекреаційних заходів для дітей і дорослих—лижних прогулянок, пізна-



вальних екскурсій на природу, маршрутів вихідного дня, а також в роботі стаціонарних закладів.

Павло Воля

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗНИЩЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ ПОЛТАВЩИНИ.

Відношення до церковних споруд у дореволюційний період.

1. Майже кожне село мало свою церкву.

2. Утилітарне ставлення до храмів: старі церкви безжалісно розбираються. На місці пам'яток козацького барокко з'являються нові храми, в основному, стандартного т. з. єпархіального стилю. Якщо в 1865 р. Існували дерев'яні храми XVI-XVII ст., то через 20 років від них не лишилося і сліду. В наступні 26 років кількість церков, побудованих до 1800 р. скоротилася майже на половину: з 342 /у 1886 р./ до 192 /у 1912 р./ (підрховано автором за кліровою книгою 1912 р. і "Полтавськими єпархіальними ведомостями" 1888р.) Після Жовтневої революції починається боротьба радянської влади проти церкви і планомірне нищення храмів. Цей процес має декілька етапів:

1. 1920-1922 рр.—ліквідація хатніх церков, а також храмів при учбових закладах, лікарнях, в'язницях, тощо. З початком НЕПу зменшуються гоніння на церкву, відкриваються раніше зачинені храми. Так, в кінці 1922 р. в Кременчуцькому повіті було 85 церков (зачинено лише 5). В повітовому місті працювали всі 9 парафіальні храми.

2. Новий наступ на релігію з кінця 20-х років. Передвоєнне десятиріччя стало часом ліквідації більшості церков Полтавщини. За підрахунками М.Міллера 65% церков, що були на території Радянської України до другої світової війни.



було зруйновано або переобладнано до іншого вжитку. В цей час знищили Полтавський кафедральний собор, десятки дерев'яних храмів XVII ст. Нищили не лише церковні споруди, але і їх фотографічні зображення по музеях. На Полтавщині лишилася лише одна діюча церква.

3. 1941-1943 рр. Війна. Полтавська область опинилася в епіцентрі запеклих боїв. Згоріла церква Калнишевського в Полтаві, зірваний Успенський собор в Кременчуці. Після визволення краю відбувається деяке примирення влади з церквою: відкривається більше 200 храмів.

4. 1957-1964 рр. Нова кампанія боротьби з церквою. В 1957р. зачинено 75 церков, з 1959 по 1964 рр. ліквідовано 199 релігійних громад, 50 церков розібрано (по 10 на рік). Якщо брати період так званого "застою", то можна сказати, що масового зачинення церков не відбувалося, але храмів, зачинених раніше, не відкривали. Вони продовжували руйнуватися. Всього лишилося 65 діючих храмів. Але ж до революції в губернії їх налічувалося близько 1300. Якщо ж брати до уваги територіальні зміни,—біля 700 храмів було знищено на території теперішньої Полтавської області, тобто більш як 90%.

Світлана Нестуля

М.Ф. БІЛЯШІВСЬКИЙ І МУЗЕЙ
ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО
ЗЕМСТВА

Діяльність видатного ученого і громадського діяча М.Ф. Біляшівського (1867-1926) впродовж багатьох десятиліть існування радянської тоталітарної системи була темою, забороненою для об'єктивного дослідження науковців. Значною мірою саме в силу цього його наукова спадщина та творчий доробок на ниві археології і етног-



рафії, охорони пам'яток і музейництва і досі залишаються маловідомими не лише широкому загалу, а й фахівцям.

Зокрема, до цього часу їх увагу не привернули цікаві документи, які розкривають роль М.Ф. Біляшівського у становленні музею Полтавського губернського земства—нині Полтавського краєзнавчого музею.

Заснований 1891 р., земський музей у Полтаві особливо сильний імпульс у своєму розвитку отримав в 1906 р. після того, як власниця одного з найбільших в Україні приватних зібрань пам'яток, поміщиця Лубенського повіту К.М. Скаржинська подарувала свою колекцію Полтавському губернському земству. Зусиллями М. Д. Разінкіна та П.Д. Мартиновича вже на кінець листопада 1906 р. значна частина експонатів колекції була розміщена на мансардному поверсі щойно збудованого за проектом В.Г. Кричевського будинку земської управи. Відразу ж з'ясувалося, що колекція (музей) К.М. Скаржинської має багато спільного з музеєм Полтавського губернського земства, а відтак постало питання про їх об'єднання.

Директор земського музею М.О. Олеховський пропонував зробити це шляхом переміщення колекцій музею з просвітницького будинку ім. Гоголя (нині держархіву Полтавської області) до будинку земської управи. "У Мих(айла) Олекс(андровича),—писав 6 грудня 1906 р. у листі до М.Ф. Біляшівського його учень, завідуючий етнографічним відділом Полтавського музею К.В. Мощенко,—є така божевільна думка, що як допустити їй здійснитися, то переведеться враз увесь музей нанівець; думка ся: перевести в земський дім на те горище, де зараз музей Скаржинської і свій земський музей із того помешкання, де він зараз знаходиться. Він мені сьогодні тільки про це говорив. Я його слухав... і навіть не спорився з ним, а тільки сказав йому, що це неможливо". Справа в тому, що в разі реалізації пропозиції М.О. Олеховського музей відразу б почав відчувати брак приміщень для розгортання експозицій і зберігання фондів. Тому К.В. Мощенко просив М.Ф. Біляшівського вжити "усіх заходів, аби стати сьому



на перешкод!... Вам треба буде небезпременно прийти сюди."—закінчував він свого листа.

Поділяючи занепокоєння К.В. Мощенка майбутнім музею, М.Ф. Біляшівський поспішив заспокоїти його. В листі від 10 грудня 1906 р. він писав, щоб той не хвилювався, оскільки М.О. Олеховський "буде і сам радий, коли Ви заберете від нього культурні відділи Музею. З його думки перетягти усе в земську управу—нічого не буде—не турбуйтеся."

Дісно, вже 10 березня 1907 р. М.О. Олеховський звернувся до Біляшівського з проханням виступити арбітром з питання, що викликало дискусію серед співробітників музею. "Вельмишановний і дорогий Микола Федотович,— писав він,— якщо Ви зараз можете виконати Вашу дорогу для нас згоду допомогти в улаштуванні Музею, пожертвованого К.М. Скаржинською і з'єднання його з природно-історичним музеєм Полтавського губернського земства, то просимо прийти до нас чим швидше."

Незабаром М.Ф. Біляшівський прибув до Полтави, де на місці ознайомився зі станом та змістом колекції музеїв К.М. Скаржинської та губернського земства, висловив свої пропозиції щодо розподілу експонатів по відділах. Однак, оскільки обговорити їх з науковими та земськими діячами Полтави весною 1907 року не вдалося, М.Ф. Біляшівський обмежився тоді впорядкуванням археологічних пам'яток обох зібрань, розмістивши їх в трьох мансардових кімнатах будинку управи.

Водночас, вже в Києві, він продовжував працювати над розробкою плану влаштування відділів музею Полтавського губернського земства. Його основні положення М.Ф. Біляшівський виклав у листі до Полтавської губернської земської управи від 25 травня 1907 року. "Найкращим, звичайно, місцем для розподілу колекцій,— писав він,— був би самостійний музей. Але в зв'язку з тим, що влаштування такого музею в найближчому майбутньому неможливо, необхідно, щоб наявні колекції не лежали під спудом, а були доступні огляду публіки, та щоб, маючи на увазі майбутній музей, колекції ці поповнювались". Оскільки,— продовжував М.Ф. Біляшівський,—пожертвування



К.М.Скаржинської значно збільшило кількість експонатів земського музею, розміщати всі нові колекції в одному приміщенні було б недоцільно в силу того, що це відняло б можливість дальшого поповнення музею і ускладнило б огляд його". Таким чином, робив висновок М.Ф.Біляшівський,—необхідно розподілити колекції музею і окремі його відділи.

"Загальноприйнятим,—продовжував Микола Федотович,—є розподіл музеїв на природничо-історичні і культурно-історичні. Цієї системи, мені здається, слід дотримуватися і при розподілі земського Музею, при чому приміщення в Земському будинкові цілком підходить для відділу природньо-історичного, куди зараховуються і пам'ятники доісторичного життя людини, в старому ж помешканні музею можуть бути зосереджені колекції культурно-історичні." Далі М.Ф. Біляшівський дав конкретні поради щодо того, як які відділи і в яких кімнатах земської управи та просвітницького будинку розміщати, наголосивши, що для культурно-історичної частини музею (відділи церковний, історичний, етнографічний та кустарний) найбільш придатним треба вважати його старе приміщення, як більш просторе." "Є всі підстави розраховувати,—писав він, - що відділи ці, особливо етнографічний і кустарний, будуть швидко зростати і більш просторе приміщення для них необхідне."

Як писав у 1927 р. у своїх спогадах про М.Ф.Біляшевського К.В. Мощенко, викладені в листі його вчителя пропозиції були схвалені Полтавською губернською управою. "Це,—наголошував він,—відіграло в житті Полтавського Музею величезну роль... розміщення музею в двох помешканнях дало можливість усім відділам його добре експонувати свої збірки і поповнювати їх шляхом збирання нових матеріалів... Музей же швидко став поповнюватися й за десяток років збірки його збільшилися в кілька разів; отже, Полтавський Музей набув значення великого місцевого музею, у великій мірі завдячуючи Миколі Федотовичу."



Джерела та література:

1. Мощенко К.В. З спогадів про М.Ф. Біляшівського ((Репресоване краєзнавство (20-30-і роки).—К., 1991.— С. 25-31.
2. Отчет о естественнo-историческом музее Полтавского губернского земства за 1906 год. -Полтава, 1907.— С. 1-2.
3. Отчет о естественнo-историческом музее Полтавского губернского земства за 1907 год. -Полтава, 1908.—С. 1-2.
4. Інститут рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України.—Ф. XXXI, спр. 301, 388, 1456, 1470.
5. ДАПО.—Ф. 875, оп. I, спр.3.

Олексій Нестуля

ОРГАНІЗАТОР ПAM'ЯТКООХОРОННОЇ
РОБОТИ НА МИРГОРОДЩИНІ
(В.Д. ОМЕЛЬЧЕНКО)

Вихідець з народних низів, Василь Дмитрович Омельченко все своє життя вірою і правдою служив українському народові. Не думав за винагороду, але не сподівався й на чорну невдячність, з якою зіткнувся на початку 30-х років.

Народився В.Д. Омельченко 1884 р. в м. Миргород в родині міщан. Закінчив початкову школу і в 1897 р., успішно витримавши іспити, вступив до Миргородської художньо-промислової школи ім. М.В. Гоголя. Як згадував згодом Василь Дмитрович, в школі читались і загальноосвітні дисципліни, але основна увага приділялась вивченню предметів художнього циклу, які викладали талановиті педагоги, майстри своєї справи. Так, курс малювання з 1900р. вів О.Г. Сластіон, ліплення—М.В. Анненський.



Відвідував В.Д. Омельченко і гуртки самоосвіти, на засіданнях яких читались книги та часописи, обговорювались новини суспільного та мистецького життя країни. "Працюю в цих гуртках,—азначав він.—І були покладені перші підвалини мого наукового світогляду."

Після закінчення в 1903 р. художньо-промислової школи В.Д. Омельченко рік працював на посаді бібліотекаря при ній, а згодом—півроку на кафельно-гончарному заводі Петрова у Харкові. В липні 1905 р. він вступив на курси викладачів мистецьких дисциплін при Миргородській художньо-промисловій школі, а з вересня 1906 р. почав викладати мистецтво в Лубенському 4-класному міському училищі. Незабаром був запрошений читати лекції з історії мистецтва та вести курс малювання в Лубенському чоловічому духовному училищі. Працював у цих навчальних закладах і після їх реорганізації у трудові школи в перші роки радянської влади. Окрім того в 1920-1921 рр. викладав малювання в Лубенському будівельному технікумі та місцевій профшколі.

В цей час В.Д. Омельченко почав активно працювати на ниві охорони історико-культурної спадщини українського народу. Зокрема, він брав участь в організації Лубенського Українського музею. А в 1921 р. В.Д. Омельченко перейшов на роботу до Миргородського наукового художньо-промислового музею. Це рішення, писав він у своїй автобіографії, "назрівало з давніх часів. Як викладачеві малювання і креслення мені завжди доводилося мати справу з речами матеріальної культури і мистецтва та цікавитися їх історією... Після огляду Полтавського музею, після роздумів, викликаних оглядом його збірок та спостережень за відвідувачами, я остаточно став тієї думки, що музей може бути наймогутнішим знаряддям освіти та науки". Саме з діяльністю В.Д. Омельченка пов'язано становлення Миргородського музею який вже на початок 1926р. мав у своїх фондах понад 1300 пам'яток.

Немало зусиль В.Д. Омельченко доклав і до згуртування краєзнавців Миргородщини. Не випадково саме він був обраний головою заснованого в середині 20-х років у Мир-



городі гуртка аматорів світознавства, а влітку 1925 р. отримав повноваження Українського комітету краєзнавства на організацію Миргородської районної краєзнавчої конференції (відбулась 9 серпня цього року).

Значну роль відіграв В.Д. Омельченко і в організації охорони пам'яток історії та культури краю. Після утворення в 1926 р. Харківської крайової Інспектури охорони пам'яток культури саме він став її уповноваженим - кореспондентом—на Миргородщині і досить активно працював на цій ниві. Так, в 1926/27 звітному році Василь Дмитрович в с.Шафоростівка зняв обміри хати, що належала Ломаківському, синові генерального обозного, сучасника І. Мазепи. В церкві цього ж села він виявив стародруки з власноручними написами Д. Апостола та низку ікон, виконаних Л. Боровиковським. В с. Великі Сорочинці В.Д. Омельченко доглядав за станом збереження церкви Данила Апостола. Влітку 1927 р. за дорученням С.А. Таранушенка, крайового інспектора охорони пам'яток, спільно з О.Г. Сластіоном брав участь в обслідуванні будинку декабристів Муравйових-Апостолів у с. Хомутець Миргородського району. Фотографії будинку та акт його обстеження були направлені до Харківської крайової Інспектури охорони пам'яток.

В 1927/28 році в центрі уваги В.Д. Омельченка залишились питання охорони садиби Муравйових-Апостолів. Він також перевіряв стан збереження археологічних пам'яток Миргородщини, виявивши раніше невідомі 2 групи могил та стоянку стародавніх людей. Влітку 1928 р. В.Д. Омельченко виконав фотографії та креслення Спаської церкви в с.Великі Сорочинці. Тут же зібрав відомості про будинок, в якому народився М.В. Гоголь.

В кінці 20-х—на поч. 30-х років основні напрямки роботи В.Д. Омельченка, як і раніше визначались потребами збереження пам'яток та їх музеєфікації. Не випадково, наприклад, на першому місці у складеному В.Д.Омельченком плані роботи Миргородського музею (вже соціально-краєзнавчого) на 1928/29 р. було питання огляду культового майна церков Миргородського, Комишнянського, Попівського, Нероновичького, Багачанського районів. В



умовах посилення антирелігійної істерії потрібні були енергійні заходи по врятуванню пам'яток в церквах, що зачинялись. Водночас, враховуючи збільшення подібного виду пам'яток у музеї, Василь Дмитрович планував виділити їх у окремий "куток" речей культу.

Актуально звучали і підняті В.Д. Омельченком питання збору етнографічних пам'яток, матеріалів про видатних діячів науки і культури, імена яких були пов'язані з Миргородщиною, фотофіксації пам'яток району та популяризації завдань їх охорони серед широкого загалу, проведення археологічних розкопок розораних могил в с. Шафоростівка і с. Малі Сорочинці тощо.

Однак, роки "великого перелому" були не кращими для розгортання краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи. Надто відчутно посилювався ідеологічний тиск на музейників. Державні та партійні органи вимагали від них побудови експозицій музеїв на "класових підвалинах", у відповідності до марксистсько-ленінської методології і т.д. Відчув його на собі і В.Д. Омельченко. Не випадково в плані роботи Миргородського музею на 1928/29 р. як одне з актуальніших визнавалось завдання "розгорнути ширше збірки на марксистсько-ленінській основі". Саме по цій "лінії" одна за одною до музею прибували перевірки - з партійних, радянських органів, Наркомосвіти республіки.

Очевидно, комусь з перевіряючих рівень "відповідності" експозицій музею "марксистсько-ленінській методології" видався недостатнім. А, можливо, комусь не сподобалось те, що завідуючий музеєм підтримував творчі дружні стосунки з репресованими 1934 р. відомими мистецтвознавцями С.А. Таранушенком та П. Жолтовським, які неодноразово бували у Миргороді. Як би там не було, але в березні 1934 р. органи ДПУ заарештували В.Д. Омельченка і відправили до БУПРу №1 м. Харкова. Разом з ним за ґратами опинився і завідуючий відділом Полтавського краєзнавчого музею Н.Х. Онацький. Здається, їх обох хотіли "об'єднати" з С.А. Таранушенком у складі контрреволюційної організації, за "приналежність" до якої той вже був засуджений. Однак, обидва музейники заперечували.



навіть, які б то не було політичні розмови з С.А. Таранушенком.

Так і не знайшовши ніяких причіпок до Н.Х. Онацького, слідство змушене було випустити його з БУПРу. Що ж до В.Д. Омельченка, то "компроматом" на нього послужили знайдені під час обшуку на його квартирі у Миргороді програми національно зорієнтованих українських партій, що діяли в 1917-1918 рр. На допиті 20 квітня 1934 р. В.Д.Омельченко спробував переконати слідчого, що приготував їх для передачі до музею. Здавалося йому навіть вдалося це зробити, оскільки 22 квітня 1934 р. Василя Дмитровича звільнили з тюрми під підписку про невиїзд. Та вже 16 травня 1934 р. справу В.Д. Омельченка було передано на розгляд Особливої наради при колегії ДПУ УСРР. У звинувачувальному висновку стверджувалось, що Василь Дмитрович Омельченко належав до контрреволюційної організації, яка об'єднувала музейних працівників м. Харків і периферії. Ніяких доказів на користь цього звинувачення, окрім свідчень Д.П. Гордєєва, слідство, звичайно, не мало. Однак, особливій нараді вони і не були потрібні. Тим більше, що В.Д. Омельченко звинувачувався ще й у збереженні та переховуванні контрреволюційної націоналістичної літератури. Відтак, Особлива нарада ухвалила вислати його в північні райони СРСР "терміном на три роки, рахуючи термін з 6.03. 34 р. До місця заслання направити в одиночному порядку".

Десь там, на Півночі, і загубилися життєві сліди В.Д.Омельченка. Чи зумів він, вже немолода людина, витримати північні морози? Чи не обпало його знову полум'я репресивної машини? Як, взагалі, складалася доля цієї непересічної особистості після вимушеної розлуки з Україною? Сподіваємось з часом отримаємо відповіді і на ці питання.



Євген Складенко

О.Т. БУЛДОВСЬКИЙ ЯК ОДИН З
ФУНДАТОРІВ УКРАЇНСЬКОГО
КРАЄНАВСТВА

Важливий внесок в розвиток українського краєзнавства, особливо його природничого напрямку, вніс Олександр Теофілович Булдовський, життя та діяльність якого невідривно пов'язані з Полтавщиною.

Т.О. Булдовський народився 13 березня 1887 р. в с. Старі Санжари Полтавського повіту Полтавської губернії. Навчався в Полтавській духовній семінарії, з п'ятого курсу якої був звільнений за участь в студентських безпорядках. В 1907 р. вступив до Харківського університету. Закінчив університет в 1912 р. з дипломом 1 ступеню природничого відділу фізико-математичного факультету. Перші кроки О. Булдовського на терені природознавства проходили під керівництвом таких відомих вчених як професори В.В.Рейнгард та В.П. Гарлеєв. Саме за їх рекомендацією він прилучився до роботи на Севастопольській біологічній станції. Однак скоро внаслідок скрутного матеріального становища змушений був залишити улюблену працю і заробляти на хліб шкільним вчителем.

З 1912 р. О. Булдовський викладав в Усть-Медведицькому реальному училищі, що на Донеччині. А в 1917 р. переїхав до Полтави, де обіймав посаду лектора біології та методики природознавства вчительського Інституту.

В 1918 р. молодого талановитого викладача було обрали головою науково-педагогічної ради Полтавського педагогічного Інституту, в якому в 1920 р. йому було запропоновано місце професора зоології і методики природознавства.

Високоосвічена людина, знавець багатьох європейських мов (англійської, французької, німецької та ін.), Т.О. Булдовський залишив важливий науковий доробок. З 1914 р. в



періодичних виданнях Донеччини було опубліковано цілий ряд науково-популярних статей, в яких дослідник цілком закономірно ставив питання про необхідність активізації краєзнавчих досліджень. Безперечною цінністю являють і інші його роботи, присвячені проблемам краєзнавства у вищих учбових закладах, школах. Досить слушною є його думка про те, що саме краєзнавство є тим своєрідним вікном, через яке людина, майбутній вчитель, пізнає навколишній світ.

Закоханий в Полтавщину Т.О. Булдовський присятив їй чимало своїх наукових праць. Не втратили свого наукового значення його "Матеріали для фауни р. Ворскли", інші статті та замітки, надруковані зокрема в "Записках Полтавського Інституту народної освіти".

Роботу в Полтавському педагогічному вузі Т.О. Булдовський вдало суміщав з працею в Полтавському центральному музеї. За його безпосередньою участю була розгорнута унікальна експозиція природничого відділу, яка заслужено вважалася однією з найкращих в Україні. Причому для дослідження природи краю вчений широко залучав студентів педінституту, краєзнавчий актив області. Добре знаною в республіці була створена ним зоолабораторія, яка стала належною базою для підготовки майбутніх природознавців.

Працю Т.О. Булдовського в галузі природничого краєзнавства високо оцінював Український комітет краєзнавства, який неодноразово ставив її за приклад своїм місцевим організаціям.

На жаль, наукова спадщина Т.О. Булдовського мало відома широкому загалу. Разом з тим, вона безперечно заслуговує на своє глибоке та всебічне вивчення. Було б доцільним також створення відповідної експозиції в Полтавському краєзнавчому музеї, відкриття меморіальної аудиторії у Полтавському державному Інституті ім. Б.Г.Короленка.

Більше уваги пропаганді життя і діяльності Т.О. Булдовського слід, на наш погляд, приділяти новоутвореному Полтавському науковому товариству краєзнавців.



Цілком своєчасним було б заснування ним іменної стипендії на біологічному факультеті ПДПІ, а також обласної премії за краще дослідження в галузі природничого краєзнавства.

Василь Граб

ОСТАННІЙ З "ПОЛТАВСЬКОЇ ГРОМАДИ"

На підставі закону від 17 квітня 1991 р. "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" реабілітовано Петра Олексійовича Репетіна (1879-1952), колишнього члена "Полтавської громади".

Петро Репетін народився в селі Комишня на Миргородщині. Після закінчення двокласного показового училища працював помічником волосного писаря, потім - помічником секретаря Миргородської земської управи, а з 1903 р.—на різних посадах в губернському земстві, Полтавській міській управі.

Наприкінці 1903 р. Репетін познайомився з Панасом Мирним. З його допомогою зайнявся самоосвітою. У березні 1905 р. був прийнятий у члени підпільної "Полтавської громади", яка ставила за мету боротися проти царського самодержавства, добиватися встановлення автономної Української республіки. Керівником на той час був Микола Дмитрів. Завданням Репетіна, як члена "Громади", було збирання матеріалів для редакції "Рідного краю"—її легального органу. Репетін і сам писав статті, які друкувалися, зокрема, в газетах "Полтавський день" і "Полтавская речь".

За словами Петра Олексійовича, "Громада" діяла до 1914 р. З початком імперіалістичної війни за директивною вказівкою "Центральної української громади" з Києва її було перейменовано, з міркувань конспірації, в "Товариство



українських поступовців" (ТУП). Царська жандармерія викрила діяльність організації та склала список на 75 її членів, які підлягали ліквідації. Під номером 10 у цьому списку значився Репетін. Однак, здійснити заходи по ліквідації завадила Лютнева революція 1917 р.

Як зазначав сам Репетін, у радянський час він "хотів себе перевиховати в душі патріотизму до радянської влади", але не зміг цього зробити. Надто багато неправди бачив у вчинках нової влади. Він не міг змиритися з тим, що були розігнані Установчі збори, перед часною вважав повну ліквідацію приватної власності; не погоджувався і з структурою радянської влади, яка, на його думку, зовні здавалась демократичною, а з точки зору потреб трудящих зробила кроки назад.

Репетін збирав матеріали про громадівців, записував спогади дружини Панаса Мирного про письменника, а в 1939-1941 рр., працюючи секретарем літературного факультету Полтавського педінституту, відшукав цікаві дані про діячів української культури в писемних джерелах. Зібрані відомості лягли в основу його статей. Зокрема, він же друкував розвідки про Панаса Мирного в газеті "Комсомолец Полтавщини" (1939), про М. Драгоманова, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, Г. Коваленка, М. Дмитрієва, В.Щепотьєва та ін, у "Голосі Полтавщини" в часи окупації. Ці роботи і послужили приводом до його арешту в грудні 1945 р.

З листопада 1941 р. по лютий 1943 р. Репетін, за пропозицією Михайла Рудченка, працював заступником директора музею Панаса Мирного, який заходилися створювати ще напередодні війни. Треба віддати належне подвижникам української культури, які у важкий час окупації не тільки зберегли від пограбування експонати, а й придбали нові, поповнили колекцію музею. Завдяки їх діяльності, після визволення Полтавщини від фашистів музей письменника було відкрито. Репетін передав музею свою бібліотеку. Цінним джерелом для літературознавців стали зібрані ним "Спогади і критичні зауваження до біографії П. Мирного", які Репетін подарував синові письменника.



Засудив Репетіна 29 березня 1946 р. трибунал військ НКВС Полтавської області. Звинуватили його за статтями 54-I "а" і 54-II КК УРСР, тобто в зраді Батьківщині й участі в контрреволюційній організації, під якою розуміли "Полтавську громаду". Військовий трибунал МВС Українського округу перекваліфікував його дії на статтю 54-10 ч.2 КК УРСР (антирадянська агітація).

Петро Олексійович не погоджувався із звинуваченням, заявляв, що хоч і працював при німцях, але "на користь своєї дорогої Батьківщини, охороняючи культурні цінності нашого рідного краю, і писав же про своїх культурних діячів". Але судді до його слів не дослухалися. Так і не добившись правди, 28 липня 1952 р. в місцях позбавлення волі, на Вінниччині, Репетін помер.

Галина Галян

ФЕДІР ВОВК І ПОЛТАВЩИНА

Серед вчених із світовим ім'ям, уроженців Полтавщини—археолог, антрополог і етнограф Федір Вовк (1847-1918). Народився він в с. Крячківка на Пирятинщині.¹ Освіту здобував на природничому факультеті Київського університету, де під впливом В. Антоновича і М. Драгоманова захопився народознавством². На визначення наукових уподобань Ф. Вовка значний вплив склав також засновник Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства, відомий етнограф Павло Чубинський, який влітку 1869 р. приїздив до Києва.³

Ф. Вовк вперше авторитетно заявив про себе як дослідник, коли виступив на третьому археологічному з'їзді у Києві у 1874 р. з рефератом "Основные черты южно-русской орнаментики". Він проаналізував особливості українського орнаменту, його геометричні, рослинні і



тваринні різновиди і, полемізуючи з критиком Стасовим, висловив припущення, що подібні орнаменти, характерні для мистецтва багатьох народів, розвивалися паралельно.⁴

1876 р. Ф. Вовк взяв участь у виданні празького "Кобзаря", де було вміщено ряд позацензурних творів Шевченка.⁵ (Один примірник видання зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї⁶).

Внаслідок загострення урядових переслідувань за участь в українському визвольному русі Ф. Вовк змушений був у 1879 р. виїхати з України і майже 30 років провів за кордоном.⁷

У 1900 р. учений виступив одним з організаторів Всесвітньої виставки в Парижі, де ним було підготовлено етнографічні та археологічні експозиції.⁸ Окрім фотографічного етнографічного матеріалу з терену всієї України, на виставці була серія гончарних виробів з Опішні. Ці речі представлені в розділі "Російське село", частково були розкидані поміж іншими виробами різних народів, що населяли Росію. Однак, вони відразу привертали до себе увагу і добре розкуповувалися. Так що незабаром довелося привезти додаткову партію опішнянської кераміки, яка тоді здобула всесвітню славу.⁹

Величезну роботу проводив вчений після повернення з-за кордону в Російському географічному товаристві. Особливо проявилися його організаторські здібності в комітеті XI Міжнародного географічного конгресу, що відбувся в Петербурзі в серпні 1916 р. До конгресу Ф. Вовк разом з Семеновим-Тянь-Шаньським та ін. розробили план південно-західної екскурсії, яким передбачався огляд іноземними гостями Полтавського земського музею і колекції Скаржинської.¹⁰

В кінці 70-х років минулого століття вчений познайомився з І. Франком, М. Павликом, В. Гнатюком. Згодом вони спільно видавали "Етнографічний збірник" та "Матеріали до українсько-руської етнології". Окремі томи цих видань, а також збірки матеріалів по етнографії Росії (один з них



під редакцією Ф. Вовка, 1910 р.) знаходяться у фондах наукової бібліотеки обласного музею.

Їх актуальність не втрачена і дотепер. Зокрема у роботі "Старинные деревянные церкви Волини" автор порівнює старовинні дерев'яні церкви на Волині, Київщині і Поділлі з спорудами Східної Галичини.¹¹ В той час, наголошував він, коли пам'ятникам Східної Галичини притаманна найбільша архаїчність, на Лівобережжі і Київщині, де відбувалися важливі політичні події життя України, прикладом вищого розвитку українського церковного стилю може бути чудово вписана і зображена Миколою Макаренком Покровська церква у Ромнах,¹² перенесена 1908 р. у Полтаву і знищена в часи останньої світової війни.¹³

В доробку вченого особливе місце займала досить повна колекція типажу українського населення (Київщина, Полтавщина, Херсонщина, Волинь, Галичина, Закарпаття).¹⁴ Після повернення спадщини професора Ф. Вовка з Петербурга, де він викладав в університеті, на Україну, вона склала фундамент музею антропології та етнології ім. Ф. Вовка.¹⁵

Початок 30-х років відкриває трагічну сторінку українського народознавства. Зліквідовані були всі етнографічні підрозділи Української Академії Наук, а більшість народознавців—учнів Ф. Вовка—загинули внаслідок сталінських репресій.¹⁶

Ім'я Федора Вовка несправедливо замовчувалося впродовж десятиріч, і глибокий аналіз його спадщини тільки починається. Виачення першоджерел допоможе встановити Істину і принесе позитивні наслідки в сучасному розумінні етнології як науки, а також у виробленні об'єктивних критеріїв побудови етнографічних експозицій.

Примітки:

1. УРЕ.—К., 1960.—Т. 2.—С. 520

2. Бабенко Л. Клятва народознавця (Ф. Вовк) // Репресоване краєзнавство (20—30-і роки).—К., 1991.—С. 60



3. Франко О. Народознавчі праці Ф.К. Вовка // Нар. творчість та етнографія.—1989.—N 7.—С. 16.
4. Труды III археологического съезда.—К., 1878.
5. УРЕ.—К., 1960.—Т. 2.—С. 520
6. Фонди Полтавського краєзнавчого музею (ДП КБ—751).
7. Скринник Г. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток.—К., 1989.—С. 110.
8. Материалы по этнографии. Издание государственного русского музея.—Л., 1926.—С. 1.
9. Франко О. Назв. праця.—С. 21.
10. Там само.
11. Материалы по этнографии России под редакцией Ф. Волкова.—С.—П., 1910.—Т. 1.—С. 41.
12. Там само.
13. Нариси з історії архітектури Української РСР.—К., 1957.
14. Франко О. Археологічні дослідження Ф.К. Вовка //Археологія.—1992.—N2.—С.117.
15. Скринник Г. Назв. праця.—С.111—112.
16. Там само.



ЗМІСТ

Василь Лобурець ТРИ РОКИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛТАВСЬКОГО НАУКО- ВОГО ТОВАРИСТВА КРАЄЗНАВЦІВ	8
Розділ I. АРХЕОЛОГІЯ ТА ТОПОНІМІКА ПОЛТАВЩИНИ	
Віра Жук НОВЕ ПРО ПОЛТАВУ	8
Ірина Кулатова ДЕЯКІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ІСТОРИЧНОМУ ЦЕНТРІ ПОЛТАВИ	11
Олек сандр Супруненко З ПОВІДОМЛЕНЬ МАНДРІВНИКІВ XVI—XVII ст. ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ПОЛТАВЩИНИ	15
Петро Гавриш КОЛОДЯЗЬ СКІФСЬКОЇ ДОБИ НА ПОЛТАВЩИНІ	18
Анатолій Гейко ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПОЛТАВЩИНІ	22
Олек сандр Тітков ДАЛЕКОСХІДНА ЗБІРКА ЗБРОЇ У ЗІБРАННІ ПОЛ- ТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	24
Галина Захожай ЗБІРКА АНТИЧНИХ СВІТИЛЬНИКІВ У ПОЛТАВІ	26
Олек сандр Колибенко ТОПОНІМІКА ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ В "РЕЄСТРАХ ВСЬОГО ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО"	31
Михайло Мовчан РИМОВСЬКА ПРОБЛЕМА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: II РОЗГADKA ЗНАХОДИТЬСЯ НА ПОЛТАВЩИНІ	36
Розділ II. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ КРАЮ (ДО 1917р.)	
Борис Год ЄФРЕМ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ—ОРГАНІЗАТОР ЛЕР- ШИХ ЛІКАРНЬ НА РУСІ	42
Валерій Смолий КОНФЕСІЙНИЙ ФАКТОР У ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ УК- РАЇНСЬКОГО НАРОДУ XVII СТ. (до постанов- ки проблеми)	44
Ніна Цемлістро ПРИБІЧНИКИ ІВАНА МАЗЕПИ СЕРЕД ПОЛТАВЦІВ	47
Олена Дьякова КОТЕЛЬВА У XVII—XVIII ст.	50
Світлана Куцопал, Ольга Онищенко ДЕКАБРИСТИ НА ПОЛТАВЩИНІ	53



Микола Якименко	АГРАРНІ РЕФОРМИ 1861 І 1906 РОКІВ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ СЕЛЯНСЬКОГО (ФЕРМЕРСЬКОГО) ГОСПОДАРСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ.	56
Андрій Пантелеймоненко	З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ: ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА (друга половина ХІХ—початок ХХ ст.)	58
Маргарита Авдєєва	МАСОНСТВО НА ПОЛТАВЩИНІ	60
Світлана Ломакіна	ДО ПИТАННЯ ПРО ІСНУВАННЯ МАЛОРОСІЙСЬКОГО ТОВАРИСТВА ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПОЛТАВЩИНІ	64
Тамара Плаксіє	ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ КРЕМЕННУЦЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	66
Микола Лажіжа	РОЗВИТОК МЕДИЦИНИ У ЛУБЕНСЬКОМУ ПОВІТІ В КІНЦІ ХІХ—НА ПОЧ. ХХ СТОЛІТТЯ	68
Тетяна Демиденко	ПОЛТАВЩИНА ХVІІІ—ХІХ ст. У СВІДЧЕННІХ ІНОЗЕМЦІВ (за сторінками праці В.Ю.Січинського "Чужинці про Україну")	71
Олег Траверсе	"ЕЖЕГОДНИК ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА" ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ КРАЮ КІНЦЯ ХІХ—ПОЧ. ХХст.	77
<u>Розділ ІІІ. ІСТОРІЯ ПОЛТАВЩИНИ ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ</u>		
Марина Чиркова	УЧАСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА РУХІВ У ВИБОРАХ ДО ВСЕРОСІЙСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ НА ПОЛТАВЩИНІ	84
Василь Стрілець	УКРАЇНСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ НА ПОЛТАВЩИНІ	88
Ірина Діптан	З ІСТОРІЇ УКРАЇНІЗАЦІЇ НА ПОЛТАВЩИНІ	93
Віктор Горшочок	БЕЗРОБІТТЯ НА ПОЛТАВЩИНІ В 20-ТІ РОКИ: ДІНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ, СКЛАД, ДЖЕРЕЛА ТА ГЕОГРАФІЯ	97
Володимир Коротенко	ПРОТОКОЛИ ПОЗАПАРТІЙНИХ БІДНЯЦЬКО-СЕРЕДНЯЦЬКИХ КОНФЕРЕНЦІЙ ПОЛТАВСЬКОЇ ОКРУГИ	



ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА ПОЛТАВЩИНІ	101
Олекса́ндр Єрмак ВПЛИВ ГОЛОДОМОРУ 1932—1933 РОКІВ НА ДЕ- МОГРАФІЧНУ СИТУАЦІЮ В ПОЛТАВСЬКОМУ СЕЛІ	105
Петро Шемет ДО ПИТАННЯ ПРО УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. НА ПОЛТАВЩИНІ	110
Володимир Пашенко І РОДИННІ ЗВ'ЯЗКИ КАРАЮТЬСЯ	114
Іван Легенький, Людмила Мокляк ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВИЩЕ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В НІМЕЦЬКОМУ ПОЛОНІ (1941—1945 РР.): ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА (На матеріалах Полтавщини).	119
Микола Назаренко ДЕПОРТАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ПОЛТАВЩИНИ В НІМЕЧЧИНУ, 1941—1943 рр.	123
Юрій Данилюк С. С. ХРУЦЬКИЙ ЯК РЕЛІГІЙНИЙ ДІЯЧ, ПУБЛІЦИСТ, АКТИВНИЙ БОРЕЦЬ ЗА ДЕРЖАВНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ	130
Віктор Войналович ДОЛЯ ПОЛТАВСЬКОГО ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО КА- ФЕДРАЛЬНОГО СОБОРУ В ПЕРІОД АНТИ- РЕЛІГІЙНОЇ КАМПАНІЇ НА РУБЕЖІ 50—60-х РОКІВ	134
Олег Бажан ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПРАВОСЛАВНИХ СВЯЩЕ- НИКІВ В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РОКІВ	137
Віктор Даниленко ЦЕРКВА І ДУХОВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УК- РАЇНСЬКОГО НАРОДУ	139
Наталія Самойленко МІСЦЕВА ПЕРІОДИКА ПРО ЗВ'ЯЗКИ ПОЛТАВЩИ- НИ З КРАЇНАМИ СХОДУ (1960-1980-ті Р.Р.)	142
Лариса Лазоренко, Людмила Шевченко РОЗВИТОК ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ	145
Петро Киридон, Тарас Пустовіт ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ БАГАТО- ПАРТІЙНОСТІ В ПОЛТАВІ (КІНЕЦЬ 80-Х—ПОЧ. 90-Х РОКІВ)	147



Розділ IV. ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ТА КУЛЬТУРИ

Рима Гавриш	ДО ПИТАННЯ ПРО ЕТНІЧНУ САМОНАЗВУ НАСЕЛЕННЯ ПОЛТАВЩИНИ В XVII—XIX ст.	152
Віра Жук	З ІСТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ СЕМІНАРІЇ	154
Геннадій Шабельник	НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ НА ПОЛТАВЩИНІ (1859—1862 рр.)	159
Тетяна Тронько	ПРО ВІДКРИТТЯ ЖІНОЧОГО УЧИЛИЩА ДРУГОГО РОЗРЯДУ В МІСТІ КРЕМЕНУК	162
Едуар Яворський, Іван Скочета	СТРУКТУРА І СПРЯМОВАНІСТЬ "АРИФМЕТИКИ" О. КОНИСЬКОГО	165
Олександр Шевченко	ЗЕМСЬКІ УСТАНОВИ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ТА ПРОБЛЕМА ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ (60—90-ті рр. XIX ст.)	169
Лев Єселевський, Сергій Фарина	ДІЯЛЬНІСТЬ "ПРОСВІТ" НА ПОЛТАВЩИНІ В 1917—1919 рр.	172
Павло Шудра	ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ	175
Микола Чупрун, Михайло Бака	ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК СТРУКТУРИ ПОЛТАВСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ У 1914—1941 рр.	177
Тетяна Щетініна	ЄВРЕЙСЬКИЙ ТЕАТР НА ПОЛТАВЩИНІ В 20-ті рр.	181
Олександр Реєнт	СПРИЙМАННЯ РОБІТНИЦТВОМ УКРАЇНИ РЕЛІГІЙНИХ ТРАДИЦІЙ І СВЯТ В ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1918-1920 рр.)	184
Олександр Войналович	ДО ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ: 20-ті роки (на матеріалах Полтавщини).	186
Олександр Кузьмінець, Валерій Тертичка	ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ УЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ У 20—30-ті рр.	193
Петро Кравченко	ШКІЛЬНА ОСВІТА НА ПОЛТАВЩИНІ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	196



Віктор Ревеґук	НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ПОЛТАВИ В ЧАСИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	199
Микола Степаненко	ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ В ІСТОРІЇ УК- РАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА	204
Лариса Безобразова	І.П. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ—РЕФОРМАТОР УК- РАЇНСЬКОЇ МОВИ	211
Віталій Ханко	ОСЕРЕДКИ ДЕРЕВООБРОБНОГО РЕМЕСЛА СТА- РОЇ ПОЛТАВЩИНИ	217
Ангеліна Петрова, Валентина Титаренко, Ганна Шаповалова	З ІСТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОЇ ВИШИВКИ	220
Євген Тягло	УКРАЇНСЬКІ ВЕСІЛЬНІ ОБРЯДИ НА ПОЛТАВЩИНІ	225
Розділ V. ПРОБЛЕМИ КРАЄЗНАВСТВА ТА ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ		
Олександр Семергей, Наталія Семергей	АРХЕОГРАФІЧНА СПАДЩИНА ПОЛТАВСЬКОЇ ВЧЕ- НОЇ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ (1903—1919 рр.)	230
Людмила Тутик, Людмила Бабенко	ПОЛТАВСЬКА НАУКОВО-ДОСЛІДНА КАФЕДРА КРАЄЗНАВСТВА	232
Юрій Кривошея	ІСТОРИКО-МЕДИЧНЕ МУЗЕЙНИЦТВО НА ПОЛТАВ- ЩИНІ	235
Тамара Кондратенко	З ІСТОРІЇ ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПОЛТАВЩИНІ.	239
Степан Бульба	З ІСТОРІЇ КАРТОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЛ- ТАВЩИНИ	241
Галина Журавель, Валентина Андрієць	ПРО ВИЯВЛЕННЯ, ОХОРОНУ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ПОЛТАВЩИНІ	244
В. Бездрабко	РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ЛУБЕНЩИНІ В 20-ті РОКИ (за матеріалами журналу "Краєзнавство")	248
Алла Онищанко	КРАЄЗНАВЧИЙ РУХ У ВЕЛИКІЙ ОБУХІВЦІ	251
Григорій Зайка	РІЧКА МАЯЧКА НА ТОПОГРАФІЧНІЙ КАРТІ ПОЛ- ТАВЩИНИ	254



Кушн	
Леонід Кушнір, Людмила Кушнір ДО ПИТАННЯ ПРО БІОКЛІМАТИЧНІ УМОВИ М.ПОЛТАВИ.	257
Павло Воля ДО ПИТАННЯ ПРО ЗНИЩЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ ПОЛТАВЩИНИ	260
Світлана Нестуля М.Ф. БІЛЯШІВСЬКИЙ І МУЗЕЙ ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА	261
Олександр Нестуля ОРГАНІЗАТОР ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ РОБОТИ НА МИРГОРОДЩИНІ (В.Д. ОМЕЛЬЧЕНКО)	265
Євген Склярєнко О.Т. БУЛДОВСЬКИЙ ЯК ОДИН З ФУНДАТОРІВ УКРАЇНСЬКОГО КРАСНАВСТВА	270
Василь Граб ОСТАННІЙ З "ПОЛТАВСЬКОЇ ГРОМАДИ"	272
Галина Галян ФЕДІР ВОВК І ПОЛТАВЩИНА	274
ЗМІСТ	278

Упрстат. з. №2, тир. 102, 2. 01. 95р.



План Полтавы
Ивана Бишева,
1722 р.

